

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Министерство образования и науки
Республики Казахстан

Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№3(47)

2018

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY

**М.Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ имени М.Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M.Auezov SKSU**

№3(47)

ШЫМКЕНТ 2018

**М.Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ
им. М.Ауэзова**

**TRANSACTIONS
Of M. Auezov SKSU**

№3 (47) 2018

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сатаев М.И. – төрағаның орынбасары, ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Ф. - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.К. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Калменов Т.Ш. – ф-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надиров Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Мұсаева Н.Р. - филос.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д. профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Э.М. – п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Маймаков Ғ.Қ. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф-м.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

УДК.669.052

Н.Б. Асабаев

Магистр, Южный Казакстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

E-mail: nurjan__91@mail.ru

**КОМПЛЕКСНАЯ ПЕРЕРАБОТКА ЖЕЛЕЗОРУДНОГО СЫРЬЯ НА ОСНОВЕ
ТЕХНОЛОГИИ ПРЯМОГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ МЕТАЛЛОВ**

Аннотация

В комплексном железорудном сырье наряду с основным оксидом железа присутствуют оксиды таких легирующих металлов как марганца, хрома, ванадия и др. Если оксиды железа практически полностью восстанавливаются газами CO, H₂, то низшие оксиды марганца MnO, хрома CrO, ванадия VO не могут быть ими восстановлены.

Полная металлизация этих оксидов может быть реализована только твердым углеродом. В связи с этим предложена технология комплексной переработки сырья методом прямого восстановления всех металлов твердым углеродом, который обладает высоким восстановительным потенциалом. Введение твердого углерода в состав комплексной руды во избежание науглероживание металла осуществляет в строгом стехиометрическом соотношении к оксидам металлов. В работе в качестве углеродсодержащего реагента использован древесный уголь с содержанием 95 % C. В качестве резервного источника углеродсодержащего реагента предложен железоуглерод и технологическая схема его получения.

В результате выполненных экспериментальных исследований восстановительной плавкой комплексного железорудного сырья получены образцы легированных марганцем хромом и ванадием сталей с содержанием углерода в пределах 0,29-0,36%.

Ключевые слова: марганец, хром, комплексная переработка, восстановление, углерод, оксид, железа, уголь, плавка.

Качество железорудного сырья характеризуется, прежде всего, концентрацией общего железа в пределах 60-65% и распределением его оксидных форм по фазам FeO, Fe₂O₃. Вместе с тем в качественном железорудном сырье не редко встречаются оксиды полезных сопутствующих металлов. Такими элементами чаще всего являются легирующие металлы – Mn, Cr, V и др., конечно в оксидных формах. В связи с этим возникают проблемы комплексной переработки сырья. Решение проблемы связано с необходимостью максимального извлечения легирующих металлов и перевода их в состав основного металла - железа [1,2]. Поскольку извлечение всех сопутствующих металлов осуществляется восстановлением их из оксидов, приходится сталкиваться с выбором восстановительных реагентов и установлением их эффективной степени использования [3]. Эффективность взаимодействия восстановительного реагента с оксидами металлов в соответствии с теоретическими положениями восстановительных процессов [4] достигается с учетом термодинамических показателей диссоциационного механизма оксидов металлов с одной стороны и восстановительных потенциалов реагентов – с другой. Как известно, взаимодействия восстановителя с оксидами протекают по последовательно – фазовому превращению от высших к низшим оксидам. При этом необходимо учитывать, что большинство низших оксидов легирующих металлов, таких как MnO, CrO, VO являются трудновосстановимыми и восстановительные потенциалы газов CO и H₂ недостаточны для превращения их в металлическое состояние [5].

Поэтому для восстановительной переработки комплексных руд наиболее универсальным реагентом является твердый углерод. При этом соблюдается температурная зависимость степени восстановления разнородных металлов в соответствии с их упругостью диссоциации. Полнота степени восстановления достигается при разных температурах. Для получения экспериментальных результатов использованы комплексные оксидные железорудные материалы, составы которых представлены в таблице 1

Таблица 1. Химические составы комплексных оксидных материалов

Наименование металлов	Химический состав											
	Fe	Fe O	V ₂ O ₅	Mn O	Mn	TiO ₂	SiO ₂	Ca O	Mg O	Al ₂ O ₃	S	P
Титано-магнетитовый концентрат	60,2	-	0,56	0,42	-	-	-	-	-	-	-	-
Марганцовистый гематитовый конц.	65,0	-	-	2,25	-	-	-	-	-	-	-	-
Аглоотсев КГОК	54,1 0	8,6 0	0,51	0,39	-	2,3	5,0	10, 6	2,50	2,6	0,01 4	0,00 6

Приведенные в таблице железорудные концентраты и отсеvy, как видно, содержат значительные концентрации оксидов марганца и ванадия, извлечение которых вместе с основным металлом – железом, имеет практический интерес. Только эффективность их извлечения зависит от организации технологического процесса. Существующий двухступенчатый процесс а) восстановительная плавка подготовленного сырья в доменной печи и б) окислительная плавка чугуна в кислородно-конвертерном процессе не обеспечивает достижение поставленной цели.

При доменной плавке и марганец, и ванадий действительно восстанавливаются и переходят в состав металла – чугуна. Однако при кислородно-конвертерной переплавке чугуна, они полностью окисляются и переходят в состав конвертерного шлака. Далее ограниченная концентрация железа и сопутствующих металлов в шлаке ставит вопрос о целесообразности его переработки. В большинстве случаев эти шлаки накапливаются на шлакоотвалах. Только ванадиевый шлак, благодаря ценности ванадия в металлургии, выплавляется и накапливается по специализированной технологии. Даже при таком кропотливом отношении к технологии получения и переработки шлака, значительная часть ванадия теряется в промежуточных переделах.

Наиболее эффективным путем извлечения ценных примесных металлов является технология их прямого восстановления и получения конечного малоуглеродистого металла. Такой подход достаточно точно оценивается определением выхода металлов непосредственно из исходного сырья. Поскольку определяющим фактором является выход металла, его определяет по уравнению

$$\ell_i = \frac{R_{Fe} \cdot Fe + R_{Mn} \cdot Mn + R_V \cdot V}{\Sigma([Fe] + [Mn] + [V])}, \quad (1)$$

где R_{Fe} , R_{Mn} , R_V – степени восстановления железа, марганца, ванадия соответственно, %;

Fe, Mn, V – концентрации соответствующих металлов в пересчете на металлическое состояние в шихте, %;

[Fe], [Mn], [V] – концентрации соответствующих металлов в выплавляемом металле, %;

[Fe] + [Mn] + [V] \approx 99,0%, остальное C, Si, S, P \approx 1,0 %.

В условиях прямого восстановления металлов твердым углеродом, как известно [6], в области температуры 1100-1250 °С достигаются следующие значения степеней восстановления металлов.

Металлы	Fe	Mn	V	Cr
Степени восстановления, R	0,98	0,75	0,85	0,80

Использование приведенных коэффициентов позволяет по уравнению (1) определять выходы металлов по отдельности и их сумму по каждому компоненту шихты.

$$1. \ell_{\Sigma i} = \frac{0,98 \cdot 60,2 + 0,85 \cdot 0,5605 \cdot 0,56 + 0,75 \cdot 0,775 \cdot 0,42}{99} = 0,6011 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_{Mn} = 0,00246 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_V = 0,00270 \text{ кг/кг}$$

$$2. \ell_{\Sigma i} = \frac{0,98 \cdot 65,0 + 0 + 0,75 \cdot 0,775 \cdot 2,25}{99} = 0,6566 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_{Mn} = 0,0132 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_V = 0$$

$$3. \ell_{\Sigma i} = \frac{0,98 \cdot 54,1 + 0,85 \cdot 0,5605 \cdot 0,51 + 0,75 \cdot 0,775 \cdot 0,39}{99} = 0,54027 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_{Mn} = 0,00229 \text{ кг/кг}$$

$$\Delta I_V = 0,002454 \text{ кг/кг}$$

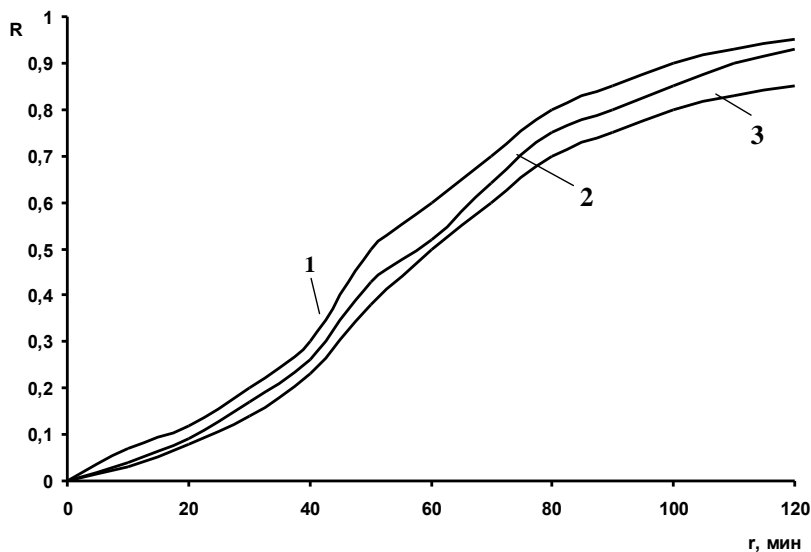
Были выполнены экспериментальные исследование по прямому восстановлению металлов - Fe, Mn, V из приведенных в таблице 1 компонентов шихты твердым углеродом. В качестве углеродсодержащего реагента использовали древесный уголь с содержанием углерода 95 %.

Методика проведения эксперимента. Исходные металлооксидные комплексные материалы взвешивали на электронных весах массой по 200 гр. Учитывая исходные концентрации оксидов металлов в материале, в соответствии с методикой расчета по последовательно – фазовому превращаемо оксидов металлов [1], определяли стехиометрический расход древесного угля на 200 гр. исходного образца материала. Подготовленные компоненты смешивали, измельчали до фр. < 1,0 мм. Смесь шихты вводили в специальную герметическую ячейку из кварцевой трубки и вводили в печь СУОЛ -044 12-М2 устанавливали режим нагрева со скоростью 50°С/мин. до 1100°С - 1150°С, при которой выдерживали систему до полного равновесия протекания реакции прямого восстановления металлов.

В течении опыта фиксировали время, температуру, выход и состав газа на СО и СО₂. Общее количество газифицируемого кислорода оксидов металлов поддается расчету по химанализу материала $O_{\Sigma\text{общ}}$. Количество фактически газифицируемого кислорода за время опыта Δt мин, фиксируется - ΔO .

$$\Delta O = 0,714 \cdot 10^{-2} \cdot \Delta V_{\Gamma}(\text{CO} + 2\text{CO}_2), \text{ т/мин} \quad (2)$$

По отношению $R = \Delta O / O_{\text{общ}}$ определяли изменение степени восстановления шихты во времени, которое представлено в графическом изображении на рисунке 1.

1 – титаномагнетитовый концентрат; 2 – марганцовистый концентрат; 3 – аглоотсев.

Рис. 1. Зависимость степени прямого восстановления слоя от времени при 1100-1150°C

Механизм диссоциационно-адсорбционного механизма представлен схематически на рисунке 2.

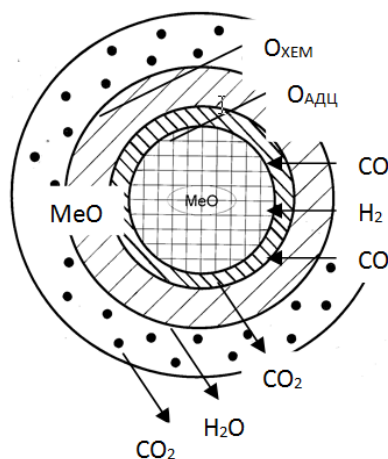

Рис. 2. Схема диссоциационно-адсорбционного массопереноса

На рисунке 2 представлено образное выражение взаимодействия восстановительных газов с оксидом металла через адсорбированный и хемосорбированный подслои собственного кислорода. Внешнему потоку восстановительных газов CO и H_2 преодолеть кислородный подслой и проникнуть непосредственно к кристаллической решетке практически невозможно. Во-первых, потому, что размер двухатомных молекул газов значительно больше, чем размеры частиц (Me и O) в кристаллической решетке, во-вторых, они не могут установить новые силы связи с кристаллической решеткой взамен выделившихся или ослабленных атомов кислорода.

Как видно, последовательность превращения хемосорбированных и адсорбированных оксидов углерода по представленной схеме учитывает возложенную эффективность взаимодействия железа с углеродом и кислородом деформированного оксида углерода с одной стороны (со стороны хемосорбции) и адсорбированного, но еще не деформированного оксида углерода, с кислородом деформированного СО с другой стороны. Конечный результат этого двустороннего взаимодействия определяется величиной химической связи новообразования CO_2 из суммы $CO''+CO'$. Каталитический эффект металлического железа заключается в значительном ослаблении химической связи между углеродом и кислородом в молекуле хемосорбированного $CO''_{(х.с.)}$. Адсорбированный оксид углерода, обладает сродством к кислороду значительно большим, чем в ослабленной связи $C - Fe - O$, действует как химический реагент или восстановитель по отношению к вюстититу. Иначе говоря, в результате хемосорбции СО химическая связь между углеродом и кислородом, снижается до уровня химической связи между железом и кислородом в вюстите. Дальнейший ход процесса подчиняется закономерности восстановления вюстита при данной температуре. Дальнейшему развитию процесса дополнительное влияние оказывает накопление твердого углерода, приводящее к строению новой кристаллической решетки графита. Однако образование новой фазы графита не означает блокировку влияния металлического железа на распад молекул хемосорбированного CO'' . При вышеуказанной температуре распада CO'' растворимость твердого углерода в железе близка к нулю, что благоприятно влияет на образование и росту графитной фазы углерода, сохраняя при этом достаточно высокую пористость слоя для диффузии газов СО к кристаллической решетке металлического железа.

Описанный механизм имеет большое практическое значение для получения железоуглеродистого реагента, а так же в энергетике для эффективного использования углеродосодержащего топливного ресурса. Для решения задач в этом направлении необходимо количественная оценка возможностей выделения углерода этим способом.

Вертикальное зондирование доменной печи объемом 1719 и 2700 м³, с отбором проб материалов показало, что содержание сажистого углерода от разложения СО достигало значения 18-22% по массе. Специальное исследование разложения СО на поверхности слоя металлизированного железа показало, что за 3 часа из смеси СО и СО₂ на поверхность металлического железа массой 500 грамм при температуре 600-625⁰С отложено 274 гр. углерода. Повышение давления газа должно привести к еще более интенсивному выделению углерода по массе, превышающей массу катализатора. Отсюда следует возможность получения железоуглеродистого реагента, соответствующего требованиям технологического процесса.

В таком составе реагент железо-углерод может служить эффективным восстановительным компонентом ряда технологических процессов, особенно в области получения металлизированного продукта и легированных сталей.

По химическому составу исходного или подготовленного сырья, прежде всего, определяем выход ожидаемого металла-сплава по формуле:

$$e_m = 10^{-2} (\eta_{Mn} \cdot Mn + \eta_{Fe} \cdot Fe)(1+10^{-2}[Si]), \text{ кг/кг шихты} \quad (3)$$

где η_{Mn} , η_{Fe} – коэффициент усвоения марганца и железа соответственно;

Mn, Fe – содержание этих элементов в шихте, %;

[Si] – ожидаемое содержание кремния в сплаве, % (задается).

В сырье основным составляющим пустой породы является кремнезем, часть которого восстанавливается твердым углеродом и переходит в состав металла. Для определения расход углерода – восстановителя, прежде всего, необходимо рассчитать долю восстанавливаемого кремнезема по формуле:

$$\eta_{Si} = 2,14 [Si]/SiO_2 \quad (4)$$

где SiO_2 – содержание кремнезема в сырье, %.

Железоуглеродистый реагент в стехиометрическом, количестве вводили в состав компонентов, представленных в таблице 1. Опыты проводили по вышеописанной методике к моменту завершения восстановительного процесса происходило замедление выделение газа. Его практическое прекращение означало о завершении или наступления равновесия реакции прямого восстановления металлов. Полученные металлизированные продукты вместе с ячейкой извлекали из печи и охлаждали без доступа воздуха. Потери массы металлизированных образцов соответствовали количеству газифицированного кислорода оксидов металлов и углерода древесного угля.

Металлизированные образцы после их охлаждения помещали в плавильную печь Таммана и плавил при температуре 1600-1650°C. Получены образцы слитков металлов. Их количество и химический состав представлены в таблице 2.

Таблица 2. Сравнительный анализ массы и химического состава выплавленных образцов металлов

Наименование образцов металлов	Выход металла, кг/кг	Химический состав, %					
		C	Si	Mn	V	S	P
1. Из ТМК.							
Расчетный	0,6011	0,29	-	0,409	0,449	0,015	0,01
Эксперимент	0,5920	0,35	0,120	0,435	0,016	0,016	0,011
2. Марг.гем.конц.							
Расчетный	0,6566	0,25	-	2,01	-	0,014	0,02
Эксперимент	0,6270	0,32	0,15	2,23	-	0,016	0,025
3. Из аглоотсева							
Расчетный	0,540	0,30	0,13	0,424	0,454	0,015	0,01
Эксперимент	0,5301	0,36	0,16	0,430	0,461	0,014	0,01

Полученные экспериментальные результаты выхода металла и его химический анализ показывают незначительную разницу с расчетными результатами, что подтверждает, во-первых, справедливость методики расчета, во-вторых, процесс прямого восстановления металлов твердым углеродом сопровождается в конкретных массовых соотношениях без особых колебаний его степени использования, как это обычно происходит с газовыми восстановителями.

Заключение. Предложенные методы расчета и анализа прямого восстановления металлов из комплексных руд могут быть использованы для эффективной технологии их переработки.

Список литературы

1. Глеугабулов С.М. Теоретические основы получения металлов, сплавов и перспективных материалов. Алма-Ата: РИК, 2001, 332с.
2. Роцин В.Е., Роцин А.В. Селективное восстановление металлов в решетке комплексных оксидов // Металлы, 2013, №2, С.12-20.
3. Роцин В.Е., Роцин А.В. Физические основы селективного восстановления металлов в кристаллической решетке комплексных оксидов // Известия ВУЗов. Черная металлургия. 2013, №5, С.44-54.
4. Глеугабулов С.М. Диссоциационно-адсорбционный механизм и кинетика восстановления железа углеродом // «Сталь», 1991, №1, С. 57-59.
5. Исаев С.И. Курс химический термодинамики. М; «Машиностроение», 1975. 256 с.

Түйін

В комплексном железорудном сырье наряду с основным оксидом железа присутствуют оксиды таких легирующих металлов как марганца, хрома, ванадия и др. если оксиды железа практически полностью восстановления газами CO, H₂, то низшие оксиды марганца MnO, хром CrO, ванадия VO не могут быть или восстановлены.

Полная металлизация этих оксидов может быть реализована только твердым углеродом. В связи с этим предложена технология комплексной переработки сырья методом прямого восстановления всех металлов твердым углеродом, который обладает высоким, восстановительным потенциалом. В ведение твердого углерода в состав комплексной руды во избежание на углероживана металла осуществляет в строгом стехиометрическом соотношении к оксидам металлов. В работе в качестве углеродсодержащего реагента использован древесный уголь с содержанием 95 % C. В качестве резервного источника углеродсодержащего реагента предложен железуглерод и технологическая схема его получения.

В результате выполненных экспериментальных исследований восстановительной плавкой комплексного железорудного сырья получены образцы легированных марганцем хромом и ванадием сталей с содержанием углерода в пределах 0,29-0,36%.

Abstract

In the complex iron ore along with a basic oxide of iron oxides are present as doping metals, manganese, chromium, vanadium, etc. If iron oxide is almost entirely recover the gases CO, H₂, the lower MnO manganese oxide, chromium CrO, vanadium VO can not be recovered or .

Complete metallization of these oxides can be realized only by solid carbon . In this regard, the technology of complex processing of raw materials by direct reduction of metals by solid carbon , which has a high reduction potential . In conducting solid carbon in the complex ore to avoid uglerozhivana metal implements simple stoichiometric ratio to the metal oxides . In this paper, as a carbonaceous reagent used charcoal with 95% content of C. as a backup source of carbon-containing reactant zhelezouglerod proposed flowsheet and its receipt.

ӘОЖ 666.940

Ж.Е. Сүйеубекова, М.С. Даулетияров, Н.Н. Жаникулов, М.Ж. Айтөреев

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

PhD докторант, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

nurgali.zhanikulov@mail.ru

ЖШС «СТАНДАРТ ЦЕМЕНТ» ШИКІЗАТЫ НЕГІЗІНДЕ ЦЕМЕНТ КЛИНКЕРІН ӨНДІРУДІҢ ЭНЕРГИЯ ҮНЕМДЕУШІ ҚҰРАМДАРЫН ӘЗІРЛЕУ

Түйін

Ғылыми мақалада ЖШС «Стандарт Цемент» зауытның дәстүрлі шикізат материалы негізінде цемент клинкерін өндіру кезінде энергия үнемдейтін технологиясын жасау, шикізат қоспасының оңтайлы құрамдарын есептеу нәтижелері келтірілген. Есептеу нәтижесінде алынған клинкердің нәтижелері МеСТ 10178-85 талатарына сай екендігі дәлелденді. Алынған оңтайлы құрамды В.К. Классеннің есептеу әдісі бойынша 1338 °С, 1400 °С, 1450 °С температурада күйдіріп клинкер алуға болатындығы анықталды. Алынған клинкердің сапасы, минералогиялық құрамы C₃S=54,56%, C₂S=20,30%, C₃A=5,06%, C₄AF=13,01%, MgO=1,42% құрап порландцемент клинкерін алуға болатындығы анықталды. Клинкердің технологиялық көрсеткіштері жағынан: гидравликалық модуль – 2,06; калориметриялық модуль – 1,79; клинкерді пісіру коэффициенті – 0,57; клинкер күйдіру индексі

– 3,02 тең болды. Клинкер түзілудің жылу эффектісі - 1489 кДж/кг клинкер құрады. Температура 1450 °С тан 1338°С төмендегенде сұйық фазаның саны 26,48 % дан 20,08 % ға төмендеді.

Кілттік сөздер: әктас, саз, кварцты құм, пиритті огарка, шикізат қоспасы, энергия үнемдеу, технология, портландцемент.

2018 жылдың 5 наурызында елбасы Н.А. Назарбаевтың «Президенттің бес әлеуметтік бастамасы» [1] атты халыққа үндеуінің бірінші бастамасында: «Әрбір отбасына баспана алудың жаңа мүмкіндіктерін беру»қазақстандықтардың баспана алу мүмкіндіктерін кеңейту үшін «7 – 20 – 25» бағдарламасы банктік секторға ұсынылып бекітілген болатын, жұмыс істейтін халықтың тұрғын үй алуына мүмкіндіктер жасау, осы мақсатта Ұлттық банк 1 триллион теңге қаржыны екінші деңгейлі банктерге тарату жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бағдарламаны жүзеге асыру тұрғын-үй құрылысына зор серпін беретін анық. Сол арқылы құрылыста негізгі өнім цементке деген сұраныста арта түседі. Үшінші бастамасында: «Жоғары білім алудың қолжетімділігі мен сапасын арттырып, студент жастардың жатақханадағы жағдайын жақсарту». Бұл қазір жоғары оқу орындары мен колледждердің студенттерін жатақханамен қамтамасыз ету мәселесін шешуде өте өзекті болып тұр. Бұл міндетті шешу үшін жоғары оқу орындары, колледждер мен девелоперлік компаниялар мемлекет пен жеке меншіктің серіктестігі қағидасымен жатақхана салу жұмыстары бекітіліп жатыр. Мемлекет өз тарапынан Білім және ғылым министрлігі арқылы жатақхана құрылысына жұмсалған инвестициялардың белгілі бір бөлігі біртіндеп қайтарылуына кепілдік беруде. 2022 жылдың соңына дейін студенттерге арнап кемінде 75 мың орындық жаңа жатақхана салу мемлекет басшысы тарапынан берілген тапсырма. Осыған орай, алдағы жылдарда цемент және құрылыс материалдарына деген сұранысты арттыратыны белгілі. Бесінші бастамасы «Елді газбен қамтамасыз етуді жалғастыру», Қараөзек (Қызылорда облысы) – Жезқазған–Қарағанды–Теміртау–Астана бағытында магистральді газ құбырын салу жобасын жүзеге асыру қажеттігін атап өткен болатын. Нәтижесінде 2,7 миллион адамды газбен қамтамасыз етумен қатар, шағын және орта бизнестің жаңа өндірістерін ашуға мүмкіндік береді, сондай-ақ аймақтың экологиялық жағдайы жақсарып, зиянды қалдықтардың ауаға таралуын 6 есеге немесе жылына 35 мың тоннаға азайтады. Осы жолдаудың нәтижесінде ел экономикасының негізгі күші құрылыс саласы қарқынды дамуы сөзсіз.

Бұл жолдаудан басқа, қазіргі ауыр нарықтық экономикалық жағдайға қарамастан елімізде экономиканы қалыпты ұстап тұруда бірқатар шаралар іске асырылуда. Солардың бірі Қызылорда облысы Шиелі ауданында «Гежуба Групп» компаниясы мен Қызылорда облысы әкімдігі бірлесіп инвестициялық құны 30 млрд теңге болатын жылдық өнімділігі 1 млн тонна тампонажды цемент өндіретін ЖШС «Гежуба-Шиелі цемент компаниясы» зауытының құрылысы аяқталуға жақын [2].

Зерттеу жұмыстары М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің «Цемент, керамика және шыны технологиялары» кафедра базасындағы «Заманауи құрылыс материалдары» кешенді лабораториясында, «Конструкциялық және биохимиялық материалдар» зертханасын КиБМ (ИРЛИП) және ЖШС «Стандарт Цемент» зауытының лабораторияда жүргізілді.

Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты ЖШС «Стандарт Цемент» зауытының шикізат материалдары негізінде клинкер алудың энергия үнемдейтін технологиясын жасау болып табылады. Зерттеу жұмысын орындау барысында негізгі материалдар ретінде ЖШС «Стандарт Цемент» зауытының әктасы, сазы, кварцты құм және пиритті огарка қолданылды. Олардың химиялық құрамы 1-ші кестеде келтірілген. Келтірілген шикізат материалдарының химиялық құрамымен Шихта» [3-4] бағдарламасында төрт компонентті шикізат қоспасының есебі орындалды (кесте 2).

Кесте 1 – ЖШС «Стандарт Цемент» шикізат материалдарының химиялық құрамы

Шикізат компоненттері	Химиялық құрамы, сал. %								
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	CaO	Fe ₂ O ₃	MgO	SO ₃	ккж	басқа	жалпы
Әктас	2,74	0,35	53,16	0,44	0,28	1,68	39,45	1,90	100
Саз	53,67	13,13	10,45	4,71	2,87	0,11	10,64	4,42	
Кварцты құм	73,53	5,91	4,26	2,70	1,21	0,06	8,23	4,10	100
Пиритті оғарка	10,29	2,81	8,11	56,44	4,93	-	13,25	4,17	100

Кесте 2 – «Шихта» бағдарламасында төрт компонентті шикізат қоспасының есебі

Четырёхкомпонентная сырьевая смесь

Файл Помощь

4 компонента

п = 2,4 р = 1,09 КН = 0,89

Исходный химический состав, в %

Компонент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	R ₂ O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк	2,74	0,35	0,44	53,16	0,28	1,68	0,19	39,45	1,71	100
Глина	53,67	13,13	4,71	10,45	2,87	0,11	3,93	10,64	0,49	100
песок	73,53	5,91	2,70	4,26	1,21	0,06	3,16	8,23	0,94	100
желез. руда	10,29	2,81	56,44	8,11	4,93	0	0	13,25	4,17	100

В пересчете на 100%

Компонент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	R ₂ O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк	2,74	0,35	0,44	53,16	0,28	1,68	0,19	39,45	1,71	100
Глина	53,67	13,13	4,71	10,45	2,87	0,11	3,93	10,64	0,49	100
песок	73,53	5,91	2,70	4,26	1,21	0,06	3,16	8,23	0,94	100
желез. руда	10,29	2,81	56,44	8,11	4,93	0	0	13,25	4,17	100

Результаты расчета химического состава сырьевой смеси и клинкера

Компонент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	R ₂ O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк 75,09 вес.ч.	2,06	0,26	0,33	39,92	0,21	1,26	0,14	29,62	1,28	75,08
Глина 20,81 вес.ч.	11,17	2,73	0,98	2,18	0,60	0,02	0,82	2,21	0,10	20,81
песок 1,36 вес.ч.	1,00	0,08	0,04	0,06	0,02	0,00	0,04	0,11	0,01	1,36
желез. руда 2,74 вес.ч.	0,28	0,08	1,55	0,22	0,13	0,00	0,00	0,36	0,11	2,73
Состав сырьевой смеси в %	14,51	3,15	2,90	42,38	0,96	1,28	1,00	32,30	1,50	100
Состав Клинкера в %	21,43	4,65	4,28	62,60	1,42	1,89	1,48		2,22	100

Расчет минералогического состава:

С3S	С2S	С3А	С4АF	MgO	Сумма
54,56	20,30	5,06	13,01	1,42	94,35

Сырьевая смесь КН = 0,89 n = 2,40 р = 1,09
Клинкер КН = 0,89 n = 2,40 р = 1,09

Рассчитать

Кесте 3 – Оңтайланған энергия үнемдеуші шикізат қоспасының нәтижелері ҚК = 0,89 n = 2,4 р = 1,09. Шикізат қоспасы мен клинкердің химиялық құрамын есептеу нәтижелері

Компонент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	R ₂ O	ккж	басқа	жалпы
Әктас	2,06	0,26	0,33	39,92	0,21	1,26	0,14	29,62	1,28	75,08
Саз	11,17	2,73	0,98	2,18	0,60	0,02	0,82	2,21	0,10	20,81
Кварцты құм	1,00	0,08	0,04	0,06	0,02	0,00	0,04	0,11	0,01	1,36
Пиритті оғарка	0,28	0,08	1,55	0,22	0,13	0,00	0,00	0,36	0,11	2,73
Шикізат қоспасының құрамы, %	14,51	3,15	2,90	42,38	0,96	1,28	1,00	32,30	1,50	100
Клинкердің құрамы, %	21,43	4,65	4,28	62,60	1,42	1,89	1,48		2,22	100

Компоненттердің қатынастары

Аталуы	Әктас	Саз	Кв. құм	Пирит. оғарка	Жалпы
Шикізат қоспа	75,09	20,81	1,36	2,74	100
Клинкер	67,16	27,47	1,84	3,51	100

Модульді көрсеткіштер

Шикізат қоспа	ҚК = 0,89	n = 2,40	p = 1,09
Клинкер	ҚК = 0,89	n = 2,40	p = 1,09

Клинкердің минералогиялық құрамы

C ₃ S	C ₂ S	C ₃ A	C ₄ AF	MgO	Жалпы
54,56	20,30	5,06	13,01	1,42	94,35

Клинкердің технологиялық көрсеткіштері

Гидравликалық модуль	2,06	Пісіру коэффициенті	0,57
Калориметриялық модуль	1,79	Күйдіру индексі	3,02
Температура, °С	1338 ⁰ С	1400 ⁰ С	1450 ⁰ С
Сұйық фазаның саны, %	20,08	26,03	26,48
Сұйық фазаның тұтқырлығы, Па·с	3,46	2,12	1,39
ТЭК – 1489 кДж/кгкл (356 ккал/кг кл)			

"Шихта 2", ©SfinxSoft

Көрсетілген есептеу нәтижесінде алынып отырған мәліметтер клинкер алуда энергия үнемдеуші технологияның онтайланған құрамы алынды [5]. Төрт компонентті шикізат қоспасын дайындау кезінде ҚК=0,89 ал модульдердің көрсеткіштері n=2,4; p=1,09 құрады. Бұл шикізат қоспасын В.К. Классеннің есептеу әдісі бойынша 1338 °С, 1400 °С, 1450 °С температурада күйдіріп клинкер алуға болатындығы анықталды. Алынған клинкердің сапасы (минералогиялық құрамы)C₃S=54,56%, C₂S=20,30%, C₃A=5,06%, C₄AF=13,01%, MgO=1,42% құрап портландцемент клинкерін алуға болатындығы анықталды.

Осылайша, «Шихта» бағдарламасын қолданып ЖШС «Стандарт Цемент» шикізат материалы негізінде цемент клинкерін өндіру кезінде энергия үнемдейтін технологиясын жасау мүмкіндігі жоғары.. Есептеу нәтижесінде алынған клинкердің нәтижелері МеСТ талатарына сай екендігі дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә Назарбаевтың «Президенттің бес әлеуметтік бастамасы» халыққа жолдауы. Астана. Мына сілтемеде: http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/kazakstan-prezidenti-nursultan-nazarbaevtynprezidentin-bes-aleumettik-bastamasy-atty-halykka-undeui (5 наурыз 2018 ж.).

2 В Кызылординской области запустили строительство второго цементного завода. Мына сілтемеде: https://i-news.kz/news/2016/10/23/8400369-v_kyzylordinskoj_oblasti_zapustili_stroi.html (23 қазан 2016 ж.).

3 Перескок С.А., Бандурин А.А., Филиппов П.А., Серкина Н.Н., Ширшов Д.С. Методическое руководство по применению программы «Шихта 2» -Белгород: БГТУ им. В.Г. Шухова, 2010, 64 с.

4 Әбдіраш М.М., Жаникулов Н.Н., Альжанова А.Ж. Табиғи шикізат және мыс балқыту шлактары негізінде портландцемент клинкерін алудың энергия үнемдеу технологиясы // Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы хабаршысы, Алматы, 2017, №3 (65), Б. 104-110.

5 В.Т. Taimasov, В.К. Sarsenbayev, Т.М. Khudyakova, А.С. Kolesnikov, N.N. Zhanikulov Development and Testing of Low-Energy-Intensive Technology of Receiving Sulphate-Resistant and Road Portlandcement //Eurasian Chemico-Technological Journal 19, 2017, №4, P.347-355.

Аннотация

В научной статье представлены результаты производства цементного клинкера по энергосберегающим технологиям на основе традиционного сырья ТОО «Стандарт Цемент», расчете оптимального состава сырьевой смеси. Результаты расчетов показали, что полученные клинкера соответствуют требованиям ГОСТ 10178-85. Определена температура обжига оптимального состава клинкера по методу В.К. Классена 1338 °С, 1400 °С, 1450 °С. Определен минералогический состав $C_3S=54,56\%$, $C_2S=20,30\%$, $C_3A=5,06\%$, $C_4AF=13,01\%$, $MgO=1,42\%$ и качество портландцементного клинкера. Технологический параметр клинкера: гидравлический модуль - 2,06; калориметрический модуль - 1,79; Коэффициент выпекания клинкера - 0,57; Индекс обжига клинкера составил 3,02. Тепловой эффект клинкерообразования - 1489 кДж/кг клинкер. Количество жидкой фазы уменьшилось с 26,48% до 20,08%, при этом температура снизилась с 1450 °С до 13380 °С.

Abstract

The scientific article presents the results of cement clinker production on energy-saving technologies based on traditional raw materials of LLP Standard Cement, calculation of the optimum raw meal composition. The results of calculations showed that the clinkers obtained meet the requirements of GOST 10178-85. The burning temperature of the optimum clinker composition was determined by the method of V.K. Classen 1338 °C, 1400 °C, 1450 °C. The mineralogical composition $C_3S=54.56\%$, $C_2S=20.30\%$, $C_3A=5.06\%$, $C_4AF=13.01\%$, $MgO=1.42\%$ and quality of Portland cement clinker have been determined. The technological features of the clinker are: hydraulic module - 2.06; calorimetric module – 1.79; Coefficient of clinker firing - 0.57; The index climber was 3.02. Tensile effect of clinker formation - 1489 kJ/kg clinker. The volume of the cell phase was reduced from 26.48% to 20.08% when the temperature dropped to 1450 °C to 13380 °C.

UDC 666.76

T. A. Adyrbayeva, B.O. Yessimov, E.S. Dubinina, Zh.M.Aitulova, M. Kurbanbayev

Cand.Sci.Tech., associated professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Dr. geological- mineralogical Science, professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Cand.Sci.Tech., associated professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

DEVELOPMENT OF CHEMICALLY RESISTANT CERAMIC PRODUCTION TECHNOLOGY MADE OF INFUSIBLE CLAYS AND INDUSTRIAL WASTE

Abstract

Local deposits prospectively of infusible and refractory clays to raw materials replenishment for acid proof ceramic production have been established. For first timethere were found interaction regularities of infusible clays with chamotte subjected to sulfuric acid corrosion during repeated heat treatment, as well as phase composition formation features, structure and newly created ceramic materialsbasic properties were reduced. The mechanism of liquid phase formation with participation of iron oxide components during heat treatment of developed structure was established. Possibility of high-quality import-substituting acid-resistant wares synthesis based on previously unstudied ceramic composition "refractory clay reused acid-resistant wares" was proved. Acid-resistant ceramic technology was developed. Products pilot batch was

made. Using developed technology and involving infusible and refractory clay and previously used acid-resistant wares in sphere of acid-refractory production decides issue of import substitution in acid-resistant wares and ecology - hazardous wastes utilization from end-of-lining materials of sulfuric acid production plants.

Key words: infusible and refractory clays, aggressive environments, acid resistant brick

Introduction. In the chemical industry a number of processes occur with the participation of the various reagents that are actively destroying equipment and building structures. The problem of preservation of the industrial facilities from premature destruction is especially important in conditions of the production of sulfuric and other acids. The main volume of work on corrosion protection is carried out by single-acid proof materials-bricks or tiles with chemically resistant putty.

Acid-resistant ceramics in great demand due to its high physical and technical parameters. Its use can significantly reduce the consumption of expensive and scarce special steels and non-ferrous metals. Of ten such ceramics is only acceptable when in contact with aggressive media. Materials processed into ceramic apparatus are not contaminated by foreign impurity, it is important for the production of chemically pure substances. Ceramic chemical resistant products are in particularly favorable position thanks to the low cost and durability. When designing compositions and technology of acid-resistant ware special emphasis is given to the possibility of regulating the pore formation in the products.

The porosity reduces the resistance of products in connection with the formation and crystallization of the new compounds in the pores. Porosity of pottery material should not exceed 4-12% for the coarse-grained products- bricks, etc. Additional requirements for acid-resistant wares arise in connection with their use in the modes of thermal effect. Thermal stability of the product must be high, particularly in a variable temperature conditions.

As any silicate material the acid-resistant ceramic must possess the necessary mechanical strength in compression, bending, tensile and impact strength.

According to the standards work in low temperatures below zero chemically resistant ceramics should be sufficiently frost-resistant and can withstand 25 times the freezing and thawing

Typically, the ceramic body of chemically resistant products should be sufficiently dense (from 2,4 to 2.8 g/cm³), to resist chemical attack.

The main raw material for the production of ceramic acid-resistant ware are high melting and refractory clay. In the CIS, most of the well-studied and well-known deposits of this raw material are located in Russia and Ukraine. There at one time enterprises for the production of this ceramics were clustered.

The study of the local mineral resource base and the development of production technology of this material based on a more accessible and cheaper local raw materials are very relevant.

The purpose of the study is to obtain an import substituting acid-resistant ceramics based on the composition from refractory clays and exhausted acid-resistant lining materials.

Materials and methods. Objects of research-refractory clays, waste products of time-expired acid-resistant ware and optimal compositions of the raw mix, technological parameters of producing acid-resistant products, the results of the tests of pilot batch of acid-resistant bricks produced according the developed technology.

Methodology of work performance – mineralogical-petrographic and chemical studies of material composition, analysis of phase transformation during the progress of raw materials thermal treatment, feature formation investigations of acid-resistant material capability, tailored composition development of raw mixture and technological parameters, pilot batch production of acid-resistant brick on the basis of developed technology and their test.

Performance of every working phase made provision of usage of complex conventional methods- microscopy, electron microscopy, X-ray phase analysis, thermal analysis and others. Thermal analyses were carried out on synchronous thermal analyzer NETZSCH STA 449 F3 Jupiter; element analysis was performed on a desktop energy-dispersive X-ray fluorescence analyzer, X-Supreme 8000; X-ray studies were carried out with the device DRON-3

samples in the form of powders; infrared spectral analysis was carried out on the installation «SPECORD 75 IR»; electron microscope studies were carried out on the multi-purpose scanning microscope JSM-6490LV (JEOL Ltd, JAPAN).

Results. In the field of corrosion-resistant inorganic materials rocks of acid composition, special cements and concretes, glass ceramic materials, quartz glass and ceramic acid-resistant ware are most widely known. Acid resistant ceramics is of special interest according to its multifunctionality, availability of raw materials and environmental friendliness. Traditionally kaolin, clay, quartz sand, dehydrated clay, fireclay, slag and others are used for acid resistant ceramics manufacture. Among enumerated raw materials high melting and refractory clays have a special role.

Many inorganic varieties of acid-resistant products are characterized by the following chemical composition, mass %: SiO_2 50-76; Al_2O_3 18-40; Fe_2O_3 0,3-2,6; CaO 0,4-1,8; MgO 0,3-10,0; $\text{Na}_2\text{O} + \text{K}_2\text{O}$ 0,8-4,5 [1-2]. According to the publications, questions of influence of the chemical composition of raw materials to production technology and product quality were studied in some detail. However, the chemical composition of the raw material does not give its full characteristics. This is evidenced by the difference of technological properties of clay, similar in chemical composition which frequent occurs in practice. Classification of clay by mineral composition allows to foresee the phase composition of the future ceramic body and plant technological parameters of the production process. The latter can be subjected to experimental verification later.

The role of feldspar and silica minerals is indisputable into the inorganic acid-resistant wares. Potassic feldspars, quartz and its modifications do not give way to acids attack, except HF.

We found a regularity in the physical and chemical properties in a series of plagioclase solid solutions. From albite to anorthite density (from 2,61 to 2,76), the melting point (from 1180 to 1530 °C) is growing and acid resistance systematically decreases. If the first three terms of the series headed by albite (SiO_2 from 68,6 to 55,7%) did not dissolve in the HCl, the next three (SiO_2 from 51,9 to 43,3%), especially anorthite, readily dissolve in HCl. These data should certainly be considered in theoretical reasoning of problems and developing new compositions of inorganic acid-resistant materials [1].

The processing conditions of raw materials and preparation of mass also have an effect on the quality of products. Fine grinding usually facilitates sintering mass. In turn, during heat treatment finely dispersed quartz dissolves twice as fast as coarse-grained.

A favorable combination of glassy and crystalline phases and the ability to control the pore formation to a minimum is guarantee of fairly high levels of technical properties of the synthesized chemically resistant products.

According to many researchers of the acid-resistance ceramic body depends on both the mineral composition of clays and on the degree of their heat treatment. Direction of occurring process during burning of ceramics and degree of their completeness depend on the nature of raw materials, the composition of the mass, and the temperature conditions of furnace.

South Kazakhstan region has a number of promising mineral deposits to replenishment of raw materials for the acid-resistant ceramic. In addition to the infusible clays and bentonite clays tephrite basalt, obsidian, quartz sand, quartzite, talc, dolomite, feldspar are of great interest [3-6].

Lenger deposit of infusible clays is composed of Jurassic gray, red and burgundy, gray-yellow, green, gray-green and blue-gray clays. Productive reservoir is represented by two layers with a capacity 9-40 m and 3-10 m. Clay is dense, of high dispersion, has a homogeneous mass.

The main useful component of raw materials is alumina. It is contained in the range from 19,67 to 24,83%, i.e. clays pertain to a semi-acid group. The silica content falls within the limits of 52,56 to 62,65%, and the free silica from 26,28 to 36,20%. According to the classification the investigated clays are feedstock with a high content of free silica. The content of iron oxide ranges from 1,76 to 7,35%. The average content of iron oxide is 4,33%. The average content of CaO is 0,91 and MgO - 1,29%, and the total content of K_2O and Na_2O is in the range of 0,76 - 3,86%.

A study of the mineral composition of clays due to dispersion of clay particles is usually very difficult. Infusible clays of Lenger deposit are no exception in this regard. Probably, that is why mineralogical studies previously conducted in the deposits cannot be considered full and perfect. It in fact were limited by recitation of selected species of clay and other minerals. For the rational industrial use of raw clay it is important to understand not only its chemical composition, but also mineral one.

The mineral composition of the studied clay has the features that characterize the geochemical environment in the formation of deposits. It led to a massive decomposition of potassium feldspar with the formation of clay minerals.

Kaolinite is one of the major components and refractoriness and other useful properties of raw materials are associated with it. It is distinctly recorded on all X-ray diffraction patterns ($d/n = 3,57; 7,16; 4,37; 4,47; 1,99$) and thermograms (endoeffect $450 - 600^{\circ}C$ and the exothermic effect $925-1000^{\circ}C$). The share of the kaolinite accounts for 42-44% in the composition of the raw material.

Hydromicasas part investigated of refractory clays are sufficiently common. Actually, hydromicas are a transition between the micas and montmorillonite and contain smaller amounts of K_2O (5-6 versus 11-12%) and significantly more water (about 7 versus 4-5%) than micas. In addition, the ratio of Al_2O_3 and SiO_2 significantly changes in hydromicas. The consequence of fluctuations of content of K_2O , H_2O and Al_2O_3 and SiO_2 ratio was the existence of different members of the group in the hydrous micas into infusible clay deposits.

Illite is clearly recorded in the studied samples of clay. Its main lines of the X-ray pattern: $d/n = 8,81; 4,97; 4,47; 3,68; 3,34; 2,56; 2,45; 2,13; 1,98; 1,65$ and endothermic effects on thermograms $110-160, 500-600^{\circ}C$ and exothermic effect is $940^{\circ}C$

We first discovered a mineral previously unknown in these clays. It is - glauconite. Green color of clay deposits is associated with it. This color of clay is the primary and arisen at the same time with the formation of rocks. Glauconite clearly fixed on the X-ray patterns of green clay sampels. Its main X ray line: $d/n = 3,31; 2,40; 1,66$ and on thermograms - endothermic effects is $130 - 170, 550 - 600^{\circ}C$.

The next significant mineral component in the test refractory clays is quartz. It is clearly fixed on of all - X-ray graphs - $d/n = 3,34; 1,54; 4,24; 2,12; 1,67; 2,23; 1,98; 1,5$.

Infusible clays of this deposit belongs to a peculiar group of clays - kaolinite-hydromica with a impurity element of quartz.

X-ray phase analysis of used acid-resistant wares indicates the abundant presence in them of minerals that can resist the action of aggressive media: α - quartz ($d/n = 3,3580; 4,290; 2,4431; 2,1267$); mullite ($d/n = 3,358; 3,400; 2,8800; 2,5086; 2,2132$); α -tridymite ($d/n = 4,0949; 4,2907; 2,9802; 2,4795$); sillimanite ($d/n = 3,4000; 2,8800; 2,6914; 2,5086; 2,2776$).

The experiments showed that in the interval of temperature $1000 - 1100^{\circ}C$ the formation of fine-crystalline mullite take place studied infusible clays. R_2O released during destruction of lattices of hydromicas forms an alkaline silicate melt at relatively low temperatures. Al_2O_3 dissolves into it and begins the process of formation of mullite phase. Part of the iron oxide turns into the glass phase, and the part is released in the form of hematite. Quartz is partially dissolved in the melt and the nondissolved portion is retained without change. The newly formed in consequence of mullitization amorphous silica is partially in operative relation and form mullite. Excessive amorphous silica dissolves in the melt. It was revealed that kaolinite-hydromica clays are characterized by a relatively high content of R_2O and other oxides-fluxing agents that promote the formation of a liquid phase at relatively low temperatures by means of most fusible eutectic mixtures. The products of decomposition of clay minerals have finely dispersed state and possess a large surface area at contact with an alkaline liquid phase. The liquid phase has good wetting ability with regard to silica and amorphous silica has good solubility. All this leads to intense dissolution of evolved as a result of mullitization amorphous silica in the melt. Ultimately, this situation with the silica should theoretically have a positive effect on the acid resistance.

Infusible clays of Lenger deposits provide brown compact ceramic body at $1150^{\circ}C$, its X-ray clearly recorded the presence of minerals: α -quartz ($d/n = 3,3580; 4,2568; 1,8211$); mullite (d

/ $n = 3,4214; 5,418; 2,8952; 2,2067; 1,5240$); sillimanite ($d / n = 3,32; 2,1724; 1,6762; 1,5679$); α -tridymite ($d / n = 4,3960; 4,1454; 3,7273$).

Chemical composition of ceramic body of Lenger deposit infusible clays, that were burnt at 1150°C , % is: SiO_2 66,0; Al_2O_3 24,64; Fe_2O_3 4,13; CaO 0,56; MgO 0,64; SO_3 0,10; TiO_2 0,94; Na_2O 0,27; K_2O 2,41; lost on ignition -0,28.

Based on the study of the chemical and mineral composition, technological properties of infusible clays, physical and chemical processes and phase transformations during their burning a series of experiments were conducted to find the optimal parameters of the synthesis of new acid-resistant ware based on infusible kaolinite-hydromicaceous clays and previously used acid-resistant wares.

Clay sequentially was subjected to drying, grinding and magnetic treatment to remove possible impurities of iron. Previously used acid-resistant wares were presented as samples with obvious signs of failure. After crushing, grinding and screening, they were also subjected to magnetic separation. The two-stage mixing - dry and wet was used for getting more homogenous mass. The maturing and humid mass was applied to improve the molding and drying properties of the clay, improve equipment performance and reduce power consumption. Laboratory samples in the form of $50 \times 50 \times 50$ mm cubes were calcinated in silit furnaces after drying. The burning conditions was selected and made a correction in the research process.

The most optimal composition is the following refractory clay-70% and the waste of previously used acid-resistants-30%. A favorable combination of the composition was defined by waste fractions: 1-2mm - 20%; 0,5-1mm - 30%; less than 0,5mm - 50%. Maximum allowable temperature of burning is $1150 \pm 10^{\circ}\text{C}$.

Produced during the heat treatment the optimal composition mixtures of products they are yellowish-brown sintered ceramic body and consist of lithoclastic texture small fragments and quartz the size of 1-1.5 mm and below (Fig. 1). They are cemented microgranular and amorphous glass phase. The material is highly compacted and scarcely contains open pores. There have crystal components having an elongated prismatic habitus and a clear cleavage. They have very low interference colors and very low double refraction belonging to mullite. The dimension of such grain hardening is sometimes near to 1-1,2 mm.

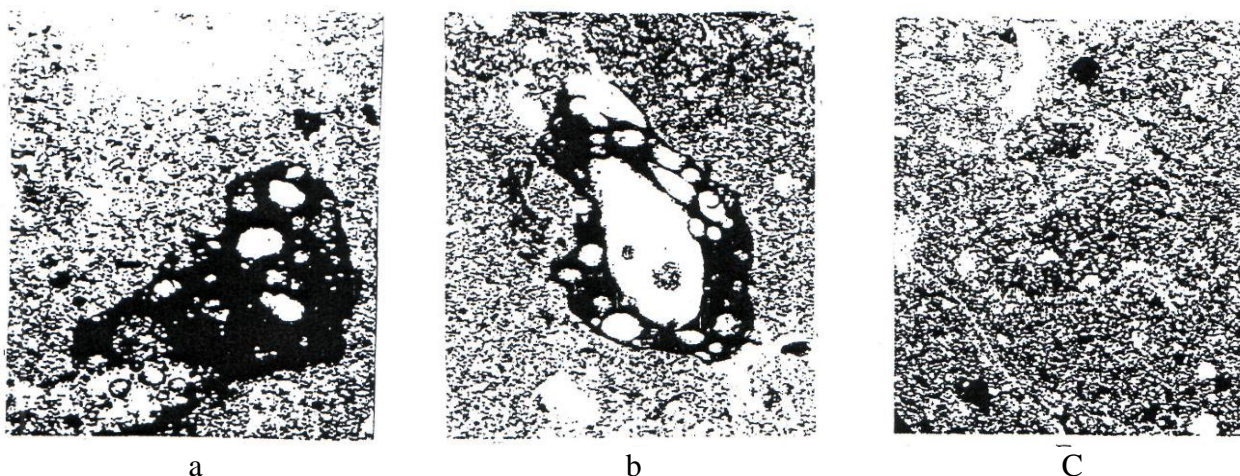

Fig. 1. Microphotographs of transparent microscopic section of acid-resistant brick laboratory samples, $60\times$: a - phase separation of the ore; b - the nature of the liquid-phase cavity; c - the nature of the distribution of ore (black dots) in a light (white) glass phase

The ore material is mainly in the form of dispersed mass. It is allowed in addition to the hematite presence and the transitional to magnetite compositions. It is known that during heating of glauconite at $900 - 1000^{\circ}\text{C}$ the crystallization of hematite takes place. It can be a major source of formation noticeable amounts of ore material.

Among the larger size pieces of fire clay fragments with low double refraction are found. Microgranular fibrous mullite variety often develops due to such fields par compounds.

The differens between composition of the glass phase variation (so-called “cement”) from the composition of the glass phase of previously used acid-resistant wares is seen by a dark border around fragments. Due to detailed microscopic examination in some areas of thin sections the structure of glass phase becomes fluidly around the fragments of fire clay. This indicates that the burnt material goes into the necessary stage of pyroplastic state.

The developed technology for acid-resistant materials wastested inproduction conditions. Major technological and physical- technical characteristics of the finished product were listed in Table1.

Discussion. It was found that the investigated infusible clays belong to a kind of kaolinite-hydromic a group with a impurity of quartz. In this clay group glauconite- (K, Na)·(Fe, Al, Mg)₂·(Si, Al)₄·O₁₀·(OH)₂ was discovered for the first time. Its presence in this clays explains the properties of heat-treated compositions to a certain extent.

It was found that not only chemical but also the mineral composition of the initial minerals raw materials influence significantly the properties of the ceramic body.

Formation of mullite in infusible clays occurs mainly in the form of finely crystalline precipitates in the range of 1000 - 1150 ° C. The wide-scale nature of the process associated with the crystallization of ability of riched with oxides of R₂O group alkaline silicate melt whate is formed in the fireclay intergranular interspace. The oxides R₂O group pass to in the melt due to the early and low-temperature thermal decomposition of illite and glauconite of clays. Presence of aluminosilicic-oxygen, silicon-oxygen and alumino-oxygen structural elements the glass of these melts is confirmed by IR spectroscopy data.

Table 1. Technological and physical and technical characteristics of samples of pilot batch of acid-resistant brick

№	List of main indicators	Unit measure	Average indicator values
1.	Charge mixture: - infusible clays - previously used acid-resistant wares	% %	70 30
2.	Grain size: - infusible clays - previously used acid-resistant wares, fractions: 1-2 mm 0,5-1 mm less than 0,5 mm	mm % % %	less than 0,5 20 30 50
3.	Molding-moisture content	%	19,4-20
4.	Maximum temperature of drying	°C	100±10
5.	Airlinear shrink age	%	5,8
6.	Maximum temperature of burning	°C	1150±10
7.	Fire shrink age	%	6,9
8.	General shrink age	%	12,7
9.	Water absorption	%	4,83
10.	Acid stability	%	96,1
11.	Compressive resistance	MPa(kgf/cm ²)	37,1(371)
12.	Water perviousness	hours	More than 48
13.	Thermal resistance	Number thermal cycling	2

The amount of alkali silicate melt in creases with increasing burning temperature. Part of Fe₂O₃ passes into the glass phase, and the other is allocated as a hematite phase.

Released as a result of mullitization the amorphous silica rapidly dissolves in the melt and prevents the formation of cristobalite that is undesirable phase while maintaining the specified quality acid-resistant wares

It was found that the chemical corrosion of previously used acid-resistant wares consist of ceramics body destruction by dissolving of alkali, alkaline earths, iron oxide, alumina and removal of aluminum from the of mullite formations. The residual minerals were determined: α -quartz, mullite, α -tridymite and sillimanite, proving acid composition of this waste. This fact was the reason in the formulation of their possible re-use for the synthesis acid-resistant wares.

The main parameters of the developed technology of acid-resistant wares: composition of the charge- infusible clays are 70% and previously used acid-resistant wares are 30%; grain composition- clay 0,5 mm, previously used acid-resistant wares of 1-2mm - 20%, of 0,5-1 mm -30%; less than 0,5mm -50%; burning temperature is 1150 °C.

High indicators of technical properties of synthesized acid-resistant wares are associated with its phase composition and structure. The products are a dense sintered mass consisting mainly from fine-grained quartz, mullite, hematite and fireclay, which cemented by glass phase. Everywhere crystals are enveloped by glass phase. There are almost no open pores in the material.

Basic physical and technical characteristics of the pilot batch of synthesized product meet the requirements for direct straight bricks of B" class (GOST 474-90 " Acid-resistant brick. Specifications". The products can be used to protect apparatuses and building structures, which operate under acidic aggressive media and for lining of chimneys, which serve to remove gases containing aggressive substances.

For the first time, the technology of synthesis of acid-resistant wares corresponding to the requirements of current national standard based on previously unstudied ceramic composition "refractory clay- previously used acid-resistant wares was developed.

Acknowledgments. We express our deep gratitude to the administration of LLP "Onyx-R" headed by V.V. Rusnak for their assistance in the study of mining clay mineral raw materials of the region.

References

- 1 Adyrbaeva T.A.: *Razrabotka texnologii proizvodstva kislotoupornoj keramiki na osnove mineral'nogo cy'r'ya i otxodov promy'shennosti Yuzhnogo Kazaxstana Cand.Diss.texnich.nayk* [Development of technology for the production of acid-resistant ceramics based on minerals and waste industry in Southern Kazakhstan. Cand.Sc. {Engineering} diss.]. Shymkent, M. Auezov South-Kazakhstan State University, 2002, 132p.
- 2 Abdrakhimova, E.S., Bury'j A.A., Abdrakhimov V.Z., Pomilujkov O.V. and Kaleychik S.P. *Fiziko-ximicheskie prozessy' pri formirovanii, sushke i obzhige keramicheskogo kirpicha i kislotuporov* [Physico-chemical processes in the formation, drying and firing of ceramic bricks and acid-resistant ware]. Samara, 2005. 166p.
- 3 Bishimbayev V.K., Yessimov B.O., Adyrbaeva T.A., Rusnak V.V. and Egorov V.V. *Mineral'no-sy'r'evaya i texnologicheskaya baza Yuzhno-Kazaxstanskogo klastera stroitel'ny'x i silikatny'x materialov* [Mineral resources and technological base of the South Kazakhstan cluster construction and silicate materials]. Almaty: Raritet, 2009. 270p.
- 4 Adyrbayeva T.A., Yessimov B.O., Aldaberganov S.K. Glaukonitsoderzhashhie tugoplavkie gliny' v texnologii proizvodstva kislotoupornoj keramiki. [Glauconite refractory clays in the acid-resistant ceramic production technology]. *Mater. Intern. Scien. Conf. "Magmaticheskie, metasomaticheskie formaczii i svyazannoe s nimi orudnenie.* Tashkent, 2005, pp. 119-120.
- 5 Adyrbaeva T.A., Yessimov B.O., Suleimenov J.T., Dubinina E.S. *Texnologiya utilizaczii by'vshix v upotreblenii kislotouporny'x kirpichej* [Technology recycling of used acid-resistant bricks]. *Mezhdunarodny'j zhurnal prikladny'x i fundamental'ny'x issledovaniy.* Moscow, 2013 №6, pp.100-101
- 6 Yessimov B.O., Adyrbaeva T.A., Dubinina E.S. *K probleme cy'r'evogo obespecheniya proizvodstv kislotoupornoj keramiki.* [On the problem of raw material supply, acid production of

ceramics]. *Tezisy' dokladov Mezhdunarodnoj nauchno-texnicheskoj konferenczii "Fisikoximicheskie problemy' v technologii tugoplavkix nemetallicheskih i silikatny'x materialov"*. - Dnepropetrovsk, 2013, pp.25-26

Түйін

Қышқылға төзімді керамика өндірісінің шикізат қорын толықтыруға қажетті балқуы қиын және отқа төзімді саздардың отандық кен орындарының перспективтілігі анықталды. Балқуы қиын ленгер саздарының минералдық құрамы бойынша классификациялық түрі анықталды. Алғаш рет күкіртқышқылды коррозияға ұшыраған шамот пен балқуы қиын саздарды қайта термиялық өңдеу барысында жүретін әрекеттесу заңдылықтары және алынған керамикалық массаның фазалық құрамының, құрылымының және негізгі қасиеттерінің қалыптасу заңдылықтары анықталды. Алынған құрамды термиялық өңдеу барысында темірдің оксидті компоненттерінің қатысуымен пайда болатын сұйық фазаның түзілу механизмі анықталды. Алдын зерттелмеген керамикалық композиция «балқуы қиын саздар-қолданыста болған қышқылға төзімділер» негізінде импорталмастыратын жоғары сапалы қышқылға төзімділер синтездеу мүмкіндігі негізделді. Қышқылға төзімді керамика өндіру технологиясы жасалды. Бұйымдардың тәжірибелік-өндірістік партиясы шығарылды. Жасалған технологияны қолдану және қышқылға төзімділер өндірісіне балқуы қиын саздарды және алдын қолданыста болған қышқылға төзімділерді өндіру импорталмастыру және экология – күкіртқышқылды өндіріс цехтарындағы қолданыстан шыққан футеровкалы материалдарының зиянды қалдықтарының утилизациясы мәселелерін шешеді.

Аннотация

Установлена перспективность местных месторождений тугоплавких и огнеупорных глин для пополнения сырьевых ресурсов кислотоупорной керамики. Определен классификационный тип ленгерских тугоплавких глин по минеральному составу. Впервые выявлены закономерности взаимодействия подвергшегося сернокислотной коррозии шамота с тугоплавкими глинами при повторной термической обработке, а также особенности формирования фазового состава, структуры и основных свойств вновь созданных керамических масс. Установлен механизм образования жидкой фазы с участием оксидных компонентов железа при термической обработке разработанного состава. Обоснована возможность синтеза импортозамещающих высококачественных кислотоупоров на основе ранее неизученной керамической композиции «тугоплавкие глины – кислотоупоры, бывшие в употреблении». Разработана технология производства кислотоупорной керамики. Выпущена опытно-промышленная партия изделий. Использование разработанной технологии и вовлечение в сферу производства кислотоупоров тугоплавких глин и кислотоупоров бывших в употреблении решает вопросы импортозамещения в кислотоупорах и экологии - утилизации вредных отходов из отслуживших футеровочных материалов цехов сернокислотного производства.

УДК 543

Ш.А. Джолдасова, К.Б. Адиходжаева, Ж.Е. Бекенова

к.х.н., доцент, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан
к.фарм.н., доцент, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан
студент, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан
adika47@mail.ru

РЕНТГЕНОФАЗОВЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗЦОВ СОВРЕМЕННОЙ И ДРЕВНЕЙ КЕРАМИКИ

Аннотация

Изучен фазовый состав образца древней керамики и его сравнение с образцами современной керамики. Исследуемые образцы напольная плитка современного типа и фрагменты керамики, найденные на раскопках городища Шымкент в 2005 году по программе "Культурное наследие" подверглись рентгенофазовому анализу с целью установления различий химического состава. Установлено, что ни одна составляющая керамики не является токсичной и опасной для здоровья человека и окружающей среды. Благодаря данной исследовательской работе можно сделать вывод,

что рецептура изготовления керамики в нашем регионе по сей день, аналогична древней рецептуре. Отличие состоит лишь в изменении температуры обжига керамического изделия и, как следствие, изменения фазового состава разложением полевого шпата и кальцита при высокой температуре.

Ключевые слова: керамика, рентгенофазовый анализ, дифрактометр, фазовый состав, спектры, фазовый состав.

Целью научно-исследовательской работы является изучение фазового состава образца древней керамики из раскопок городища Шымкент и сравнение его с образцами современной керамики, представленными напольной керамической плиткой местного производства. Метод исследования - рентгенофазовый анализ (далее РФА).

Керамика - изделия из неорганических материалов (например, глины) и их смесей с минеральными добавками, изготавливаемые под воздействием высокой температуры с последующим охлаждением. В древности керамика использовалась как посуда из глины или из смесей её с другими материалами. В настоящее время применение керамики активно в сфере строительства, промышленности (машиностроение, приборостроение, авиационная промышленность и др.), искусстве, медицине и науке. А в XX веке были созданы новые керамические материалы для использования в полупроводниковой индустрии и т.д. Современные высокотемпературные сверхпроводящие материалы также являются керамикой [1].

Керамика является твердым материалом, прочность которого в 10 раз больше прочности изделий из цемента или железобетона. В зависимости от строения различают тонкую керамику (черепок стекловидный или мелкозернистый) и грубую (черепок крупнозернистый). Основные виды тонкой керамики — фарфор, полуфарфор, каменная керамика, фаянс, майолика. Основной вид грубой керамики — гончарная керамика. Кроме того, различают керамику карбидную (карбид вольфрама, карбид кремния), алюмооксидную, циркониевую (на основе ZrO_2), нитридную (на основе AlN) и пр.[2]

Исследуемые образцы: №259-напольная плитка современного типа, №360 и №361-фрагменты керамики, найденные на раскопках городища Шымкент в 2005 году по программе "Культурное наследие". В рамках государственной программы археологический отряд Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова в 2006 году продолжил раскопки городища Шымкент. При вскрытии рыхлых оплывов и завалов стен, заполнявших раскоп, был получен мелко фрагментированный и разновременный керамический материал. На уровне самих полов вскрытых помещений было найдено очень небольшое количество невыразительных фрагментов керамики второй половины XIX вв., отдельные железные фрагменты и редкие фрагменты фабричного стекла второй половины XIX в - начало XX в. Таким образом, эти находки повторяют и дополняют материалы, происходящие из ранее нами выделенных средневековых и позднесредневековых керамических комплексов городища Шымкент [3]

В области изучения технологии древнего керамического производства в настоящее время используется различное множество методов исследований [4], которые характеризуются различными подходами и методами изучения керамики, слабой разработанностью экспериментальных методов, позволяющих извлекать из керамики необходимую системную информацию. Метод, с помощью которого проводился РФА - метод порошка. Для исследования были использованы три образца керамики, два из которых образцы древней керамики. На первом этапе определяется фазовый состав керамических образцов с помощью дифрактометра "ДРОНЗ". Дифрактометр применяется для разрешения различных задач рентгеновского структурного анализа.[5]

Для получения дифракционных спектров рентгеновского излучения размеры частиц порошка должны быть соизмеримы с длиной волны рентгеновского излучения. Для получения нужной фракции порошка, образцы измельчаются в фарфоровой ступке. Чтобы получить так называемую таблетку исследуемого образца, в порошок добавляется спирт и

позже смесь прессуется. Получаемую таблетку помещаем на предметный столик дифрактометра и проводим исследовательскую работу.

Для снятия РФА были взяты образцы: №259-напольная плитка современного типа, №360 и №361-фрагменты керамики, найденные на раскопках городища Шымкент в 2005 году по программе "Культурное наследие".

После получения дифракционных спектров проводится расшифровка. Для расшифровки использовалась рентгенометрическая картотека ASTM (American Society for Testing Materials), в которой собраны данные о более чем 50.000 веществ.[6]

Фазовый состав всех трех образцов представлен муллитом ($3Al_2O_3 \cdot 2SiO_2$). Наличие на рентгенограммах дифракционных линий соответствующих тридимиту (SiO_2) характерны для данного вещества. В образцах №360 и №361, то есть в древней керамике присутствуют рентгеновские линии полевого шпата и кальцита ($CaCO_3$).

Рис. 1. Дифракционные спектры керамики древнего типа

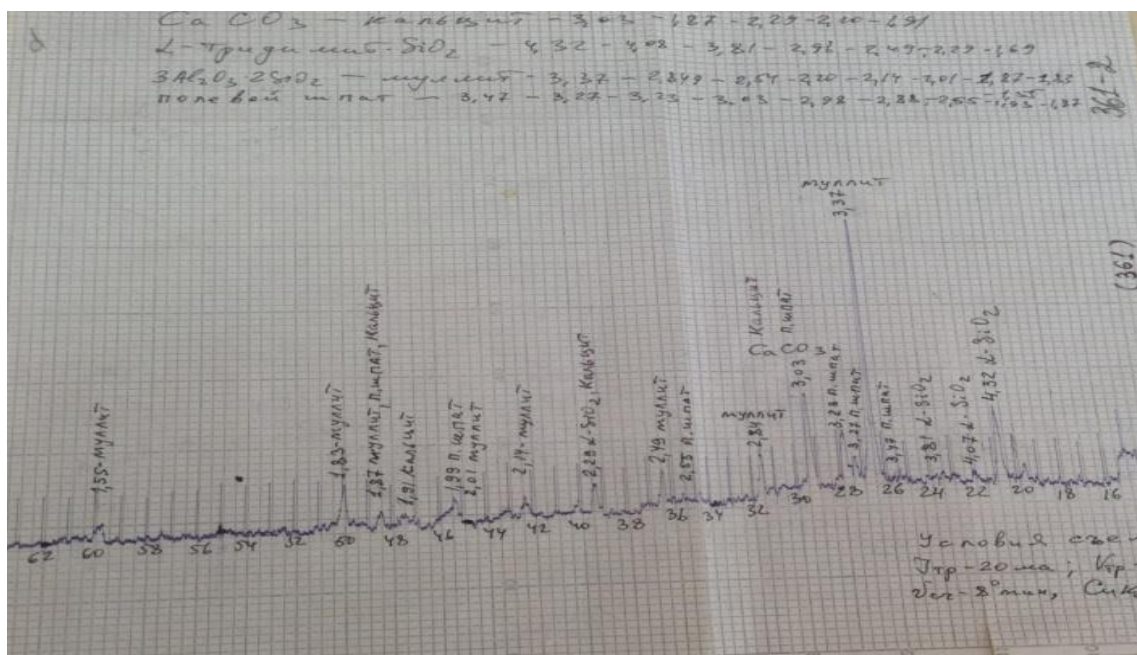

Рис. 2. Дифракционные спектры керамики древнего типа

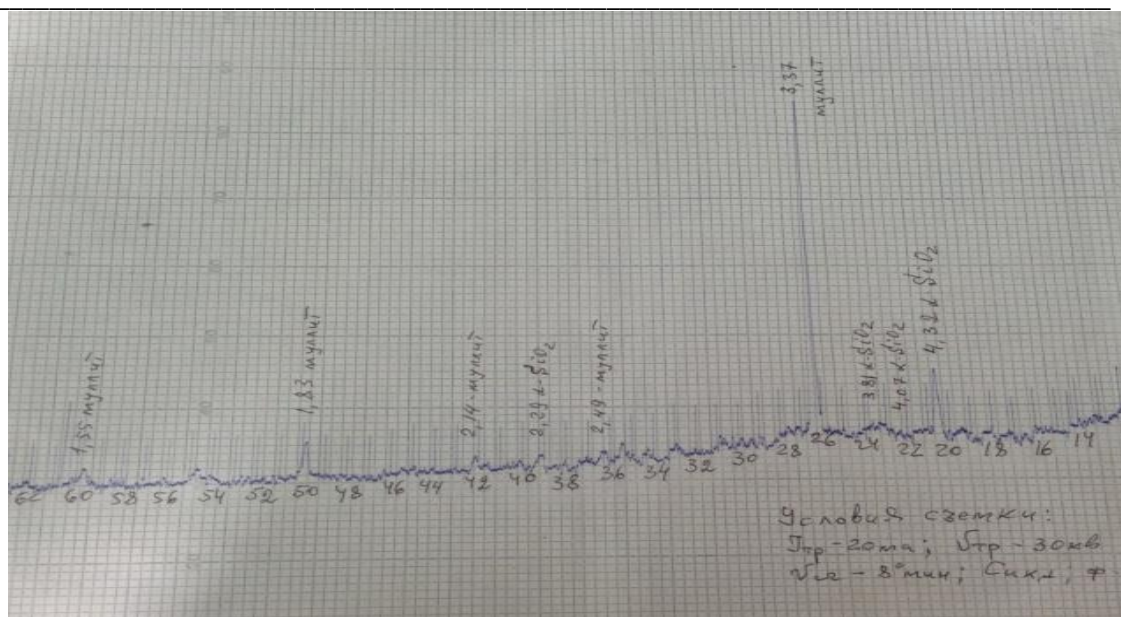

Рис. 3. Дифракционные спектры напольной плитки современного типа

Данные выводы говорят о том, что обжиг древней керамики проводился при низких температурах, то есть от 550° и 850° по Цельсию. В свою очередь обжиг современной керамики проходит при температуре выше 900° по Цельсию. При температуре выше 850° по Цельсию кристаллические фазы, присутствующие в древней керамике, то есть полевой шпат и кальцит разлагается.

Ни одна составляющая керамики не является токсичной и опасной для здоровья человека и окружающей среды. Благодаря данной исследовательской работе можно сделать вывод, что рецептура изготовления керамики в нашем регионе по сей день аналогична древней рецептуре. Отличие состоит лишь в изменении температуры обжига керамического изделия и, как следствие, изменения фазового состава разложением полевого шпата и кальцита при высокой температуре.

Список литературы

1. Васильев В.К., Нахмансон М.С. Качественный рентгенофазовый анализ.-М.: Наука, 1986, 200 с.
2. Википедия, свободная энциклопедия. Доступно на: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0> (дата обращения 17.01.2017)
3. Государственная программа - Национальный проект "Культурное наследие". Доступно на: <http://www.madenimura.kz/> (дата обращения 25.01.2017)
4. Денисов Д. Ю., Абдрахимов В. З., Абдрахимова Е. С. Исследование фазового состава керамического кирпича на основе легкоплавкой глины и отходов производств при различных температурах обжига. // Башкирский химический журнал, 2009, Т. 16, № 3, С.42-47.
5. Рентгенометрическая картотека ASTM (American Society for Testing Materials) оснащенная ключом
6. Химическая технология керамики: учебное пособие для вузов/под ред.проф. И.Я.Гузмана. М.: ООО РИФ «Стройматериалы», 2003, 496с.

Түйін

Көпе керамика үлгісінің фазаның құрамы зерттеліп және оның құрамы заманауи үлгісімен салыстырылды. 2005 жылы Шымкент қаласында «Мәдени іс-шара» бағдарламасы бойынша қазбалардан табылған керамикалардың фрагменттері мен едендік кескіндер үлгісін, олардың химиялық құрамының айырмашылықтарын тағайындау үшін рентгенфазалық

талдау зерттеулері жүргізілді. Зертеу барысында зерттелген керамикалардың құрамы токсинді емес, әрі адам денсаулығы мен өміріне және қоршаған ортаға қауып төндірмейтіні анықталды. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының мәліметтеріне қарай, біздің өңірде жасалып жатқан керамиканың қазіргі құрамы және құрамынан еш өзгеріссіз екені анықталды. Керамикалық өнімдердің айырмашылығы тек олардың күйдіру температурасында ғана болып шықты, сәйкесінше, фазалық құрамының өзгерісі далалық шпат пен кальциттің жоғары температурасында ыдырайтындығында.

Abstract

We are studied the phase composition of a sample of ancient ceramics and its comparison with samples of odern ceramics. Investigated samples of modern floor tiles and fragments of ceramics found in the excavations of the ancient settlement of Shymkent in 2005 under the program "Cultural Heritage" were subjected to X-ray analysis to determine the differences in chemical composition. It is established that no component of ceramics is toxic and dangerous for human health and the environment. Through to this research work, we can conclude that the recipe for the manufacture of ceramics in our region in this day is analogous to the ancient recipe. The only difference is the change in the firing temperature of the ceramic product and, as a consequence, the phase composition changes in the decomposition of feldspar and calcite at high temperature.

УДК.678.04

С.А. Сакибаева, Ж.К. Конысбек, М.Е. Ким, А.О. Оразымбетова, У.С. Жантасова

к.т.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ст. преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

инженер, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЦЕОЛИТОВЫХ НАПОЛНИТЕЛЕЙ НА СВОЙСТВА РЕЗИН

Аннотация

Большой спектр работ по изучению влияния минеральных наполнителей на свойства резин свидетельствует о перспективности этого направления. При наполнении резин обычно происходит удешевление материала; повышение уровня его упруго-прочностных свойств материала; улучшение технологических свойств композиции. Поэтому замена дорогостоящего наполнителя на более дешевые материалы с сохранением необходимого комплекса свойств резиновых смесей является актуальной задачей. Объектами исследования являются цеолиты Чанканайского месторождения и их влияния на свойства резин для обрешивания металлических корпусов вентиляей. Представлены результаты экспериментальных исследований по получению резиновой смеси с удовлетворительным комплексом физико-механических показателей при помощи частичной замены дефицитного сырья, белой сажи, на модифицированный цеолит Чанканайского месторождения. Модифицирование природного цеолита проводили путем обработки поверхности цеолита эпоксидным модификатором на основе ксилитана.

Ключевые слова: цеолит, модификация, резиновая смесь, резина, смешение, вулканизация.

Введение

В последние годы в рецептуростроении эластомерных композиций важное место занимают минеральные наполнители. Большой спектр работ по изучению влияния

минеральных наполнителей на свойства резин свидетельствует о перспективности этого направления для повышения экономической эффективности и экологической безопасности, а также для улучшения выходных характеристик изделий на основе эластомеров [1].

Наполнение резин обычно преследуют одну или несколько из четырех основных целей: удешевление материала; усиление полимера (повышение уровня его упруго-прочностных свойств); придание материалу некоторых специальных свойств, определяемых наполнителем; улучшение технологических свойств композиции. Поэтому замена дорогостоящего наполнителя на более дешевые материалы с сохранением необходимого комплекса свойств резиновых смесей является актуальной задачей.

Одним из путей решения этой проблемы является использование местного природного минерального сырья цеолита, который может быть использован как модификатор и структурирующий агент, а также как агент, интенсифицирующий технологические процессы (активаторы и ускорители вулканизации, замедлители преждевременной вулканизации; наполнители, новые вулканизирующие вещества). Введение вулканизирующих систем на цеолитах позволит решать технологические проблемы, связанные со скоростным и высокоскоростным смешением, т.е. защитой резиновых смесей от подвулканизации [2].

Теоретический анализ

Практическое использование цеолитов основано на специфических особенностях в поведении этих минералов, обусловленных их кристаллохимическим строением и составом, а именно: способности адсорбировать в каналах и полостях молекулы подходящего размера; способности к ионному обмену; способности катализировать химические реакции; термостабильности в процессе дегидратации; устойчивости в различных химических средах, определяемой в первую очередь, соотношением $\text{SiO}_2/\text{Al}_2\text{O}_3$ в составе цеолита; способности замедлять процессы преждевременной вулканизации и старения; устойчивостью к маслу и бензину, обусловленную заполнением цеолитом межмолекулярного пространства эластомеров. При использовании в качестве наполнителей немаловажное значение имеют такие особенности цеолитов, как светлая окраска, малая плотность, микронный размер кристаллов [3].

Установлено, что ограничение подвижности цепей полимера в результате взаимодействия его с наполнителем тем заметнее, чем более развита поверхность последнего. На усиливающую способность наполнителя оказывают существенное влияние такие его свойства как дисперсность, агломерация и химическая природа поверхности. С увеличением дисперсности наполнителя и смачиваемости между его поверхностью и полимерными цепями, возрастает общее предельное влияние наполнителя на усиление полимерной системы. Тип наполнителя и содержание его в композиционных полимерных материалах выбирают с учетом общего влияния наполнителя на физические свойства полимера [4].

Экспериментальная часть

Объектом исследования являлась резиновая смесь для обрешивания металлических корпусов вентиляторов на основе комбинации каучуков СКИ-3 и ХБК в соотношении 75:25 соответственно. В качестве наполнителей использовались модифицированные цеолиты Чанканайского месторождения, которые вводились в резиновую смесь в дозировках 5,0 -25,0 масс.ч. на 100 масс. ч. каучука для частичной или полной замены дефицитного сырья белой сажи.

Исследование состава цеолита Чанканайского месторождения проводили методом рентгеноструктурного анализа и ИК –спектроскопии.

Результаты и их обсуждение

Из снимков электронно-микроскопического исследования частицы цеолита имеют брусковидную (рис. 1, а) и пластинчатую (рис. 1, б) форму, характерную для клиноптилолита.

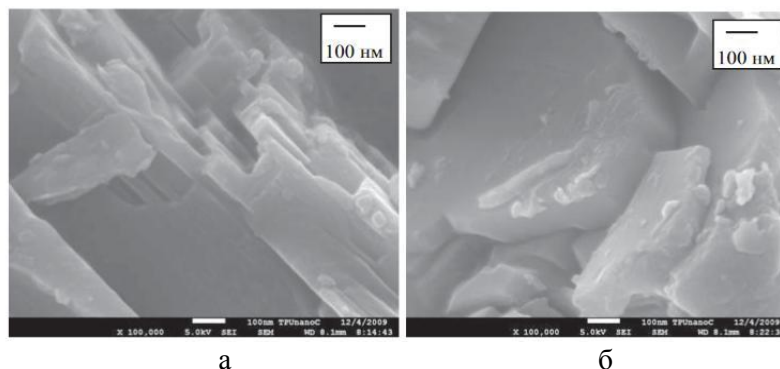

Рис. 1. Микрофотографии цеолитов Чанканайского месторождения

Основные физико-химические характеристики цеолита Чанканайского месторождения приведены в таблице 1 [5].

Таблица 1- Основные физико-химические характеристики цеолита Чанканайского месторождения

Наименование показателя	Ед. изм	Характеристика
Массовая доля цеолита	%	50-84
Минеральная форма		Клиноптилолит
Твердость по шкале Мооса		4,5
Сопутствующие минералы:	%	
кварц и полевой шпат		24-30
глинистые минералы		3,0-6.0
доломит		0,5-2.0
Емкость поглощения по иону аммония	мг.экв/г	0,75-1.25
Насыпная плотность	г/см ³	1,17-1,32
Плотность истинная	г/см ³	2.18-2.50
Механическая прочность	кг/см ²	150-220

Исследования физико-химические свойства цеолита Чанканайского месторождения приведены в таблице 2.

Таблица 2 – Физико-химические свойства цеолита Чанканайского месторождения

Гранулометрический состав	
Размер фракции, мм	Содержание, %
1,25	1,3
1,5-2,5	30,6
2,5-10	60,5
10	7,6
Насыпная плотность, г/см ³	0,905
Химический состав	Содержание, %
SiO ₂	60-72
Al ₂ O ₃	14-15
CaO	0,13-6,40
MgO	0 -2,12
K ₂ O	0,66- 4,03

Na ₂ O	0,61-5,45
Fe ₂ O ₃	1,4-5,83
TiO ₂	0,07-0,7
MnO ₂	0,067-0,199
Минеральный состав	Содержание, %
Клилоптилолит	50-84
сопутствующие минералы	24-30

Как видно из таблицы 2 по химическому составу цеолит Чанканайского месторождения относится к высококремнеземистой, характеризуется высоким отношением Si/Al–4,55; общее содержание SiO₂ и Al₂O₃ составляет 74-87%.

Результаты рентгеноструктурного анализа представлены на рисунке 1.

Как видно из рентгенограммы преобладающей минеральной фазой на дифрактограмме цеолита является клиноптилолит с дифракторными максимумами: 4,623₍₅₎ - 4,25₍₇₎ - 3,421₍₂₎ - 3,297₍₁₀₎ 3,04₍₇₎ - 2,98₍₇₎ - 2,90₍₇₎ - 2,775₍₅₎ - 2,57₍₆₎ - 2,43₍₂₎ - 2,16₍₇₎ - 2,007₍₅₎ - 1,926₍₃₎ - 1,808₍₉₎ - 1,458₍₂₎ - 1,44₍₂₎.
 Меньшая интенсивность дифракционных максимумов наблюдается у гейландита (Ca,Na₂)[Al₂Si₆O₁₆·5H₂O]: 9,81₍₈₎ - 8,831₍₈₎ - 5,207₍₆₎ - 4,499₍₄₎ - 3,98₍₁₀₎ - 3,421₍₇₎ - 3,10₍₆₎ - 2,95₍₈₎ - 2,85₍₆₎ - 2,710₍₄₎ - 2,559₍₄₎ - 1,965₍₆₎ - 1,788₍₆₎ - 1,603⁽²⁾ - 1,553₍₂₎ - 1,494₍₄₎ - 1,458₍₄₎,
 филлипсита с дифракторными максимумами: 7,68₍₁₀₎ - 6,695₍₁₀₎ - 5,207₍₄₎ - 5,04₍₄₎ - 4,209₍₆₎ - 3,153₍₁₀₎ - 2,958₍₄₎ - 2,67₍₆₎ - 2,525₍₄₎ - 2,413₍₄₎ - 2,16₍₂₎ - 2,083₍₂₎ - 1,965₍₄₎ - 1,83₍₂₎ - 1,765₍₂₎ - 1,725₍₂₎ - 1,672₍₂₎ - 1,553₍₂₎ - 1,489₍₂₎.

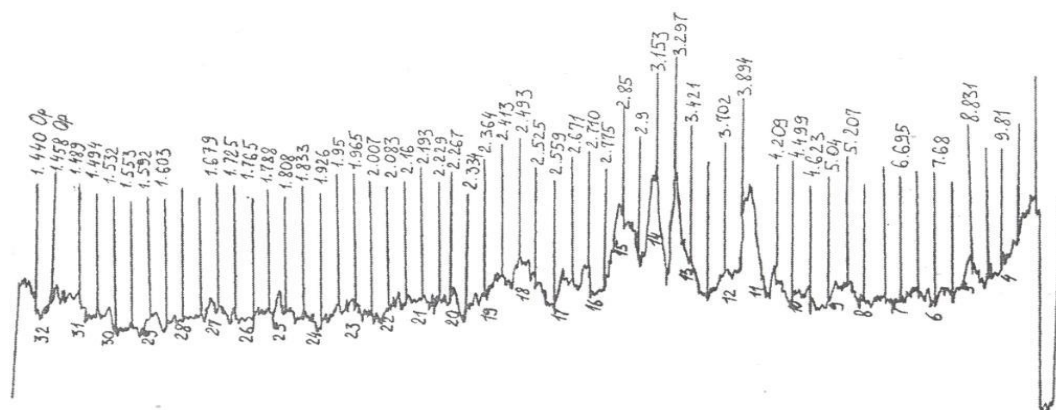

Рис. 1. Рентгенограмма цеолита Чанканайского месторождения

Остальные пики на рентгенограмме следует отнести к шабазиту и тенардиту, десятичные максимумы которых по табличным данным 2,93 и 2,94, что объясняет наблюдаемую на рентгенограмме интенсивность дифракционного максимума 2,958.

В силикатах кислородные атомы сильнее связаны с атомами кремния, чем с металлическими атомами, что позволило исследователям объяснить инфракрасные спектры силикатов, исходя из свойств только кремнекислородных групп[6].

Наличие характерных для фазы клиноптилолита [7] структурных групп в образце Чанканайского цеолита установлено методом ИК-спектроскопии (рисунок 2).

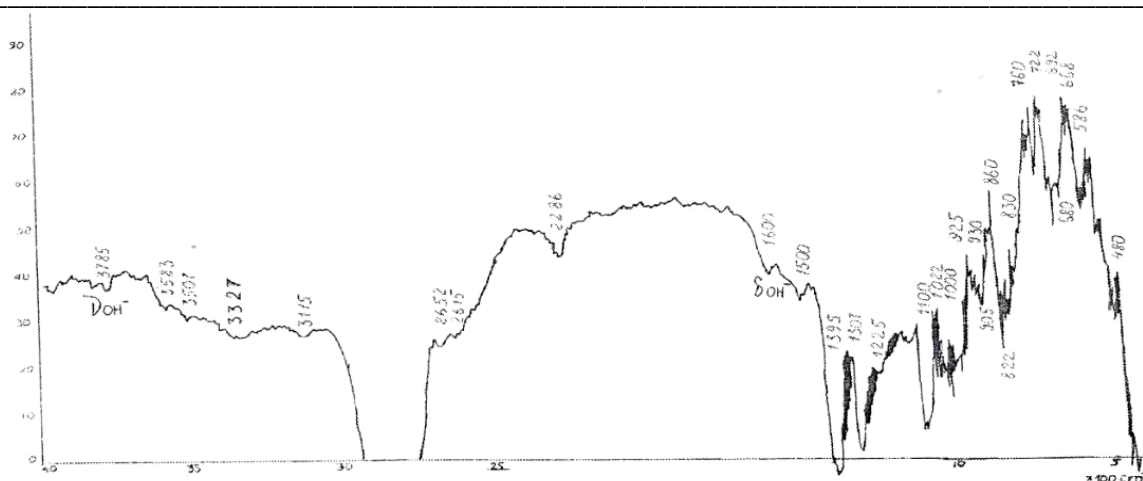

Рис. 2. ИК-спектры цеолита Чанканайского месторождения

Число максимумов поглощения в области 3000 -3800 см⁻¹ указывает на число молекул воды в цеолите, а полосы поглощения 1000-1200 см⁻¹, 1200 -1400 см⁻¹ указывает на то, что проба представлена каркасным минералом, где алюминий находится в IV координации.

Цеолиты Чанканайского месторождения были исследованы на резиновых смесях для обрешивания металлических корпусов вентилях с частичной или полной замены дефицитного ингредиента резиновых смесей белой сажи. Резиновые смеси для обрешивания металлических корпусов вентилях при технологическом процессе должны исключать залипание и привар к пресс-формам и иметь повышенную прочность связи с корпусом вентиля. Кроме того, обеспечивать снижение температурного предела хрупкости и увеличение стойкости к термическому старению.

Таблица 3 - Рецепт резиновой смеси обрешивания металлических корпусов вентилях

Наименование ингредиентов	На 100 масс.частей каучука					
	Эталон	Исследуемый вариант				
СКИ-3	75,0	75,0	75,0	75,0	75,0	75,0
Хлорбутилкаучук НТ-1068	25,0	25,0	25,0	25,0	25,0	25,0
Сера ТОО «ПКОП»	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Сульфенамид «Ц»	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
Белила цинковые	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0
Мягчитель АСМГ	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Модификатор РУ	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Воск защитный ЗВП	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Кислота бензойная	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Сажа белая БС-120	25,0	20,0	15,0	10,0	5,0	-
Углерод технический П514	35,0	35,0	35,0	35,0	35,0	35,0
Цеолит,обработанный ЭКС	-	5,0	10,0	15,0	20,0	25,0

Модифицирование природного цеолита проводили путем обработки поверхности цеолита эпоксидным модификатором на основе ксилитана. Результаты научных исследований, проводимых на кафедре в течение ряда лет, по применению эпоксиксилитановой смолы в качестве добавок к шинным резинам (протекторным, бреккерным, каркасным и т.д.) показали эффективность их применения, положительное влияние на технологические и эксплуатационные свойства полученных резиновых смесей и вулканизатов. К настоящему моменту определены принципы построения рецептур и технологии приготовления модифицированных смесей.

Смешение резиновых смесей проводили на лабораторных вальцах ПД 320 160/160.

Трудностей при проведении процесса смешения не отмечалось. Модифицированный цеолит имеет хорошую совместимость с СКИ-3 и ХБК, легко вводится в резиновую смесь, улучшает диспергирование порошкообразных ингредиентов. Отсутствуют шубление и залипание. Распределение ингредиентов в каучуке вполне удовлетворительное и не требует изменения режима вальцевания и вулканизации.

При изучении пластоэластических свойств сырых резиновых смесей нами установлено, что показатели полученных резиновых смесей по пластоэластическим свойствам соответствуют нормам контроля при дозировке модифицированного цеолита -15 масс.ч. на 100 масс. частей каучука (таблица4).

Таблица 4– Пластоэластические показатели резиновых смесей для обрезаживания металлических корпусов вентиляей

Показатели	Нормы контроля	На 100 масс.частей каучука				
		5,0	10,0	15,0	20,0	25,0
Пластичность, усл.ед.	0,30± 5	0,28	0,29	0,30	0,31	0,31

Вулканизацию образцов, полученных резиновых смесей проводили при температуре 165⁰С в течение 10 мин.

Исследование физико-механических свойств, полученных образцов резин подтвердили целесообразность их использования в производстве резиновых изделий (таблица 5).

Таблица 5-Физико-механические показатели резин для обрезаживания металлических корпусов вентиляей

Наименование показателей	На 100 масс.частей каучука					
	Нормы контроля	5,0	10,0	15,0	20,0	25,0
Условная прочность при разрыве, Мпа, не менее	11,8	11,7	11,8	12,0	12,5	12,7
Условное напряжение при удлинении 300%, МПа	9,6±2,5	9,3	9,5	10,0	11,5	12,5
Сопротивление раздиру, кН/м	4,9	4,6	4,8	5,2	4,9	4,9
Твердость по Шору А, усл. ед	60	55	57	61	61	60
Прочность связи резин пятки с металлическим корпусом вентиля, Н, не менее	98	90	95	99	98	97

Как видно данных таблицы 5 оптимальное содержание модифицированного цеолита составляет 15 масс.ч. на 100 масс. частей каучука, при котором улучшаются физико-механические резин для обрезаживания металлических корпусов вентиляей. Как видно из данных, представленных в таблице 5, введение в состав исследуемых резиновых смесей, модифицированных цеолитами, приводит к увеличению одного из важнейших показателей резин для обрезаживания металлических корпусов вентиляей - прочности связи резин пятки с металлическим корпусом вентиля.

Выводы

Таким образом, в результате исследований сделан вывод, что эластомерные композиции, наполненные модифицированным цеолитом, имеют показатели, соответствующие нормам контроля, что позволяет рекомендовать их к применению для обрезаживания металлических корпусов вентиляей

Список литературы

1. Шашок Ж. С., Усс Е. П., Касперович А. В., Абзальдинов Х. С. Влияние шунгитовых наполнителей различных марок на технические свойства протекторных резин // Вестник технологического университета, 2016, Т.19, №1, С.84-87
2. Анапияев, К.Т. Новый минеральный наполнитель для резин общего назначения // Известия ОшТУ, 2010, №1, С.17-18
3. Сакибаева С.А., Джакипбекова Н.О., Туребекова Г.З. Полимерные реагенты и их применение в промышленности. Шымкент: издательство «Әлем», 2013, 116с.
4. Соколова М.Д., Давыдова М.Л. Шадрин Н.В. Технологические приемы, обеспечивающие повышенную структурную активность цеолита в полимерэластомерных композициях // Каучук и резина, 2010, №6, С. 16-20.
5. Васильянова Л. С., Лазарева Е.А. Цеолиты в экологии // Новости науки Казахстана, № 1 (127), 2016, С.61-85.
6. Цицишвили Г.В. Природные цеолиты. Цицишвили Г.В. Андроникашвили Т.Г. Киров Г.Н.. Филизова Л.Д. М.: Химия, 1985, 224 с.
7. Челищев Н.Ф. Цеолиты - новый тип минерального сырья. / Челищев Н.Ф., Беренштейн Б.Г., Володин В.Ф. М.: Недра, 1987, 176 с.

Түйін

Минералды толтырғыштардың резин қасиеттеріне әсерін зерттеу бойынша жұмыстың үлкен спектрі бұл бағыттың перспективті екендігін айқындайды. Резина құрамына толықтырғышты қолдану алынған материалдың бағасын арзандатады; материалдың серпімді-беріктік қасиетін жоғарылатады; композицияның технологиялық қасиеттерін жақсартады. Сондықтан қымбат толтырғыш орнына арзан материалдарды қолдану резина қоспасының кешенді қасиетін сақтай отырып, өзекті міндет болып табылады. Зерттеу объектісі Шанқанай кен-орны цеолиті және оны вентильдің металдық тұлғасын резеңкелеуге арналған резинаның қасиеттеріне әсерін зерттеу болып табылады. Эксперименттік зерттеу нәтижесі, модификацияланған Шанқанай кен-орны цеолитін тапшы ингредиент көзі болып табылатын, ақ күйенің орнын алмастыру арқылы алынған резина қоспасының физика-механикалық көрсеткіштері нормаға сәйкес болып табылады. Ксилитан негізінде эпоксидті модификатормен цеолитті беттік өңдеу жолымен табиғи цеолитті түрлендіру жүргізілді.

Abstract

The big range of works on studying of influence of mineral fillers on properties of rubbers demonstrates prospects of this direction. When filling rubbers usually there is a material reduction in cost; increase in level of its elastic and strength properties of material; improvement of technological properties of composition. Therefore replacement of expensive filler by cheaper materials with preservation of a necessary complex of properties of rubber mixes is a relevant task.

Objects of research are zeolites of the Chankanaysky field and their influence on properties of rubbers for rubberizing of metal cases of gates. Results of pilot studies on receiving rubber mix with a satisfactory complex of physic mechanical indicators by means of partial replacement of scarce raw materials, white soot, by the modified zeolite of the Chankanaysky field are presented. Modifying of natural zeolite was carried out by processing of surface of zeolite by the epoxy modifier on the basis of xylitol.

УДК 663.99

А.М. Тасполатова, М.К. Касымова, Н.В. Алексеева

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
к.х.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
к.т.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УПОТРЕБЛЕНИЯ ГРАНАТОВОГО СИРОПА В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ

Аннотация

В статье представлены маркетинговые исследования употребления гранатового сиропа в г. Шымкент. Изучены потребительские предпочтения и мотивации гранатового сиропа. Проведено исследование частоты потребления данных продуктов.

Покупатель делает выбор сиропа, первоначально основываясь на вкусовых качествах, однако натурал5+36-1

ьность продукта, также является одной из причин мотивирующих покупателя остановить выбор на данном продукте.

Гранатовый сироп изготовлен из плодов граната. Представляет собой густую бордовую жидкость, которую выпаривают в течение длительного периода с терпким привкусом.

Отлично подходит как заправка к салатам, к жареным и тушеным овощам, а также для мясных и рыбных блюд.

Выявлено, что современный потребитель хорошо осведомлен о пользе натуральных ингредиентов и биологически активных добавок, и заинтересован в продукте сбалансированном по составу и содержащем полезные для здоровья добавки, при этом готов заплатить за такой продукт больше, чем стоимость продукта, представленных в розничной сети.

Ключевые слова: гранат, химический состав, пищевая ценность, маркетинговые исследования, частоты потребления.

Гранат – субтропическое растение, широко распространено в Средиземноморье, Турции, Афганистане, Индии, Китае и Средней Азии. Считается, что родина граната – Персия. Гранат не только вкусен, но и необычайно полезен. Полезны все части граната.

Плоды содержат витамины, клетчатку, минеральные вещества и микроэлементы: железо, кальций, магний, калий, натрий.

Гранатовый сок содержит белковые вещества, жиры, углеводы, большой набор витаминов, лимонную кислоту, фитонциды и ряд других соединений. В околоплоднике, корнях и коре содержится до 32% дубильных веществ [1].

Рис. 1. Гранат

В таблице 1 приведены усредненные значения (питательные вещества, витамины, микроэлементы) из расчета на 100 грамм продукта [2].

Таблица 1 - Химический состав граната

Пищевая ценность		
гранат калорийность	62.6	кКал
Углеводы	14.5	гр
Жиры	0.6	гр
Белки	0.7	гр
Вода	81.7	гр
Моно- и дисахариды	14.5	гр
Ненасыщенные жирные кислоты	0.1	гр
Пищевые волокна	0.2	гр
Органические кислоты	1.8	гр
Зола	0.5	гр
Витамины		
Витамин В1	0.04	мг
Витамин В2	0.01	мг
Витамин В3	0.5	мг
Витамин В6	0.5	мг
Витамин В9	18.0	мкг
Витамин С	4.0	мг
Витамин РР	0.4	мг
Макроэлементы		
Железо	1.0	мг
Калий	150.0	мг
Кальций	10.0	мг
Магний	2.0	мг
Натрий	2.0	мг

Сироп из граната представляет собой не только очень вкусное, но и очень красивое дополнение ко многим десертным блюдам и напиткам. Это удивительное ароматное и сладкое лакомство идеально сочетается с алкогольными, а также не содержащими спирта коктейлями; блинами и оладьями, мороженым и вкусной выпечкой, а также с некоторыми мясными блюдами - особенно, из свинины и баранины [3].

Гастрономические качества гранатового сиропа ценятся очень высоко. Однако на этом не заканчиваются его преимущества. Сироп из граната также является и очень полезным для человеческого здоровья.

В настоящее время гранатовый сироп не является редкостью, он встречается во всех супермаркетах. Однако, можно и самостоятельно приготовить сироп, который по своему качеству будет превосходить магазинный вариант. Гранатовый сироп во многом напоминает гранатовый соус, однако ему присущ более насыщенный и сладкий вкус [4].

Исследование рынка гранатового сиропа, а также потребительских предпочтении и мотивации при выборе продукта имеет огромное значение при разработке нового вида данного продукта. Для обеспечения востребованности нового продукта на рынке, что особенно важно при создании продуктов диетического и профилактического ассортимента, на первом этапе необходимо разработать его адекватную потребительскую концепцию. Для этого провели маркетинговые исследования с целью изучения потребительских предпочтении и формирования потребительской концепции продукта.

Таким образом, для изучения представления населения о пользе и возможных негативных последствиях употребления гранатового сиропа было проведено анкетирование среди населения г.Шымкент.

В анкетировании участвовали жители и приезжие гости г.Шымкент. Возрастная категория опрошенного населения от 18 до 52 лет.

Были составлены вопросы для анонимного анкетирования с возможными вариантами ответов. Был проведен сплошной опрос.

Основные задачи опроса:

1. «Для чего вы используете гранатовый сироп?»

• Варианты:

- ❖ «для придания вкусоности для мяса»;
- ❖ «нравится вкус»;
- ❖ «для десертов»;
- ❖ « не использую».

2. «Чье производство гранатового сиропа вы предпочитаете?»

• Варианты:

- ❖ «Grante»;
- ❖ «Anadar»;
- ❖ «Paknar»;
- ❖ «Другой».

3. «Как часто вы используете гранатовый сироп в своем рационе питания?»

• Варианты:

- ❖ «Раз в неделю»-
- ❖ «Раз в месяц»;
- ❖ «Каждый день»;
- ❖ «Не употребляю вообще».

В таблице 2 приведены результаты ответов на данные вопросы

Таблица 2 - Результаты опроса

Вопрос	Варианты ответов	Предпочтения опрошенных в %
Для чего вы используете гранатовый сироп?	❖ «для придания вкусоности для мяса»;	41
	❖ «нравится вкус»	26
	❖ «для десертов»	24
	❖ « не использую»	9
Чье производство гранатового сиропа вы предпочитаете?	❖ «Grante»	55
	❖ «Anadar»	6
	❖ «Paknar»	16
	❖ «Другой	23
Как часто вы используете гранатовый сироп в своем рационе питания?	❖ «Раз в неделю»	29
	❖ «Раз в месяц»	16
	❖ «Каждый день»	35,5
	❖ «Не употребляю вообще»	19,5

Ознакомившись с результатами опроса, мы сделали выводы, что участники анкетирования г.Шымкент активно употребляют гранатовый сироп.

Лишь 9% участников не употребляют данный продукт, а из тех участников использующих сироп в своем рационе питания предпочитают «Гранте» - 55%, «Анадар» всего 6%, «Пакнар» - 16% и остальные 23% употребляют сироп других производств.

Менше половины опрошенных участников, и в том числе больше по результатам вопроса: «Для чего вы используете гранатовый сироп?» используют сироп для придания вкуса для мяса (41%).

Для выявления потребности в сиропах, проведено исследование частоты потребления данных продуктов.

На рис. 2 изображены диаграммы статистики востребованности (а) и наиболее употребляемой марки (б) гранатового сиропа в городе Шымкент.

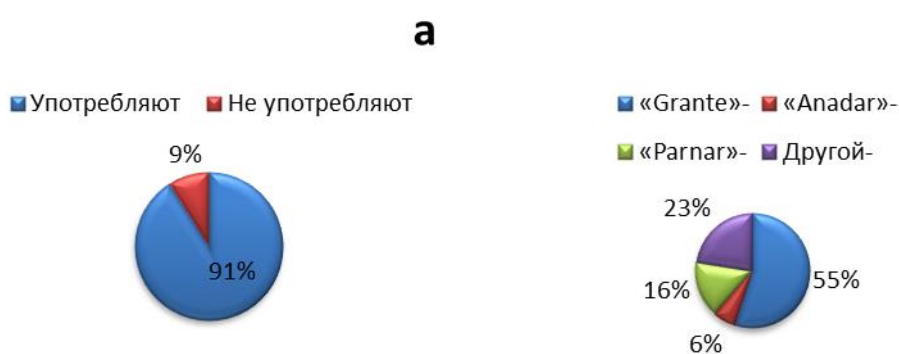

Рис. 2. Диаграммы статистики востребованности (а) и наиболее употребляемой марки (б) гранатового сиропа в городе Шымкент

По результатам, представленным на данной диаграмме можно сделать вывод о том, что 35,5% респондентов покупают сироп каждый день, 29% один раз в неделю, 16% - один раз в месяц, 19,5% опрошенных ответили, что покупают сироп очень редко. Из выше приведенных данных можно сделать вывод о высоком спросе на продукцию.

Завершающим этапом анкетирования было выяснение основных мотивации при выборе и покупке гранатового сиропа.

По полученным данным составлена диаграмма (рис. 3).

- вкусовые качества – 60%
- стоимость – 7%
- натуральность – 21%
- известность торговой марки – 12%

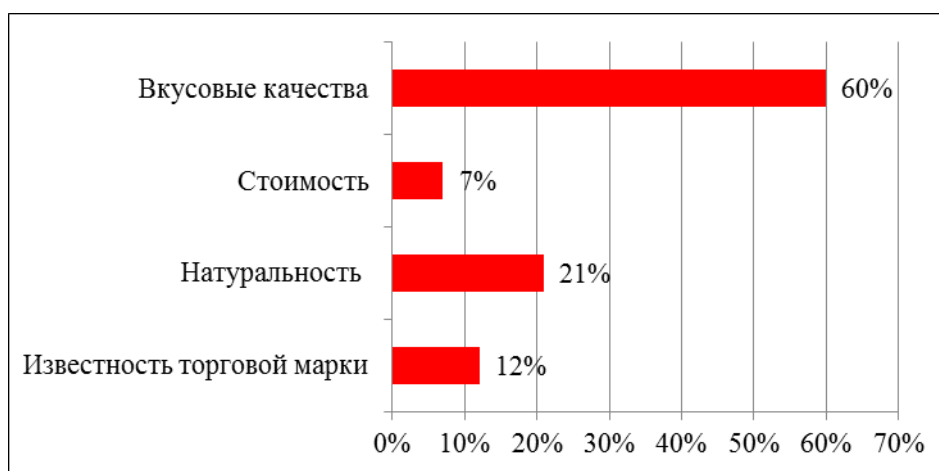

Рис. 3. Основные мотивации при выборе и покупке сиропа

Данные цифры говорят о том, что покупатель делает выбор сиропа, первоначально основываясь на вкусовых качествах, однако натуральность продукта, также является одной из причин мотивирующих покупателя остановить выбор на данном продукте.

Изучение потребительских предпочтении и мотивации выявило, что современный потребитель хорошо осведомлен о пользе натуральных ингредиентов и биологически активных добавок, и заинтересован в продукте сбалансированном по составу и содержащем полезные для здоровья добавки, при этом готов заплатить за такой продукт больше, чем стоимость сиропа, представленных в розничной сети.

Список использованной литературы

1. Казакова Е.А., Грибкова И.Н., Елисеев М.Н. Изменение функциональных соединений в технологии концентратов из плодово-ягодного сырья // Пиво и напитки, 2010, № 4, С. 34 – 35.
2. Кощев А.А. Напитки из дикорастущих плодов и ягод. М.: Агро-промиздат, 2011, 64 с.
3. Лисовский В.А. Человек, экология, питание и здоровье / В.А. Лисовский, О.Д. Голощанов, И.Н. Мухин СПб.: Наука, 2012, 203 с.
4. Макаров В.Н., Влазьева Л.Н., Жбанова Е.И., Денисова А.В., Акимов М.Ю., Миронов А.М. Производство продуктов питания из нетрадиционных садовых культур // Пищевая промышленность, 2007, № 9, С. 52 – 53.

Түйін: Мақалада Шымкент қаласында анар шырынын пайдалану бойынша маркетингтік зерттеулер ұсынылған. Анар шырынына деген тұтынушылардың көзқарасы мен мотивациясы зерттелінді. Осы өнімдерді тұтыну жиілігіне зерттеу жүргізілді.

Сатып алушы бастапқыда өнімнің дәміне негізделіп таңдау жасайды, алайда шырының табиғылығы оны таңдауда тұтынушыны мотивациялаудың себептерінің бірі болып саналады.

Анар сироп анар жемістерінен жасалған. Бұл қытырлақ бұршақ сұйықтығы, ол дәмдік талғағышпен ұзақ уақыт бойы буланып тұрады.

Салаттар үшін өте жақсы, қуырылған және көкөністерге арналған, сондай-ақ ет және балық тағамдарына арналған.

Заманауи тұтынушы табиғи ингредиенттер мен биологиялық тағамдық қоспалардың пайдасы туралы жақсы біледі, және өнімнің үйлестірілген құрамы мен денсаулыққа пайдалы қоспаларына қызығушылық туған, және де бөлшек сауда желісінде ұсынылған өнімнің бағасынан артық төлеуге дайын екендігі анықталды.

Abstract: The article presents marketing research on the use of grenadine in Shymkent city. Consumer preferences and motivations of pomegranate syrup were studied. The study of consumption frequency of given products was conducted.

The buyer makes a choice of syrup, initially based on the taste, but the product naturalness is also one of the reasons of motivating buyer stop selection of this product.

Pomegranate syrup is made from pomegranate fruits. It is a thick liquid, which is evaporated for a long period with a tart taste. Excellent as a dressing for salads, to fried and stewed vegetables, as well as for meat and fish dishes.

It was revealed, that the modern consumer was well aware of the benefits of natural ingredients and biologically active additives, and was interested in a product balanced in composition and stored health benefits, while ready to pay for such a product more than the cost of the product presented in the retail network.

ИНФОРМАТИКА, ИТ – ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES

ӘОЖ 621.39(043)

Б.С. Каратаев, М. Сарыпбеков

магистрант, ҚИПҚДУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.д., профессор, ҚИПҚДУ, Шымкент, Қазақстан

**ҰЯЛЫ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІ ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ
ТАЛАПТАРЫ**

Түйін

Мақалада ұялы байланыс жүйелері жабдықтарының техникалық талаптары жөнінде мәліметтер қарастырылады. Мобильді станцияның пайдалы сигналының қуатына сай тиімді желілік жоспарлаумен қатар ішкі жүйедегі кедергі деңгейін төмендету және жүйенің қуаттылығын арттыру мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар, қауіпсіздік талаптарына сай: ыстық емес жер асты және жер асты құрылыстарымен қамтамасыз ету мүмкіндіктері ашып көрсетілді. Ұялы жүйе жабдығына қойылатын жалпы талаптар, базалық станциялық жабдықтарға қойылатын талаптар, берілетін жабдықтың параметрлері бойынша техникалық талаптар мен қабылдайтын жабдықтың параметрлеріне сілтемелер берілді. Белгілі жүктеме моделімен радиобайланыс желісін алу алгоритмі талданды. Ұялы байланыс желілері операциясының сапасын ескере отырып, оның әлеуетін арттыру үшін байланыс орнату орындарын бастапқы жиынтығы базалық станциялар туралы мәліметтер берілді. Ұялы байланыс жүйелерінің қуат тиімділігін арттыруға байланысты кешенді ғылыми-инженерлік мәселелерді шешу жолдары ұсынылды.

Кілттік сөздер: Ұялы байланыс, байланыс жүйелері, байланыс жабдықтары, техникалық талаптар.

Ұялы байланыс жүйелерінің арналарында сигналдарды өңдеу әдістерін жетілдіру, атап айтқанда, ұялы байланыс жүйесінде (ҰБЖ) аналогты өңдеуден сандық ауысуға көшу ұялы байланыс жабдығының қуат тиімділігін арттыру және олардың мүмкіндіктерін арттырудың маңызды жолдарының бірі болып табылады. Қазіргі заманғы ұялы байланыс жүйесі түрлі функционалды өзара байланысты элементтерден тұрады. ҰБЖ тиімділігі әр түрлі оңтайландыру өлшемдерімен тығыз байланысты: экономикалық, функционалды сенімді, қуатты және т.б.. Ұялы байланыс арналарының қуат тиімділігі ескеріледі.

Жиілік спектрін тиімді пайдалану - жоғары қуатты Жылжымалы байланыстың мобильді жүйесін дамытудағы басты қағида. Жүйе сыйымдылығы жиілікті қайта пайдаланудан туындаған ішкі жүйелік кедергілерді шектейді

Ұялы байланыстың ең көп тараған түрі жылжымалы байланыстың мобильді жүйесі болып табылады. Жиілік спектрін тиімді пайдалану - жоғары қуатты жылжымалы жүйедегі мобиді байланысты дамытудағы басты қағида. Жүйе сыйымдылығы жиілікті қайта пайдаланудан туындаған ішкі жүйелік кедергілерді шектейді. Мобильді станцияның пайдалы сигналының қуатын тиісті желілік жоспарлаумен қатар ішкі жүйедегі кедергі деңгейін төмендету және жүйенің қуаттылығын арттыру қажет. Басты қабылдағыштардың кіруіне ішкі жүйедегі кедергілер деңгейін төмендету үшін жылжымалы мобильді станция (MS) және базалық станциялардың (BS) таратқыштары арқылы шығарылатын қуат деңгейін барынша азайту керек. Қуатты төмендету жағына бейімдеу интенсивті жүйенің кедергісіне қарсы күрестің айқын құралы емес екенін ескеру керек, өйткені ол бірінші көзқараста көрінеді, өйткені кез-келген MS-BS бұл кедергіге әлдеқайда осал.

Ұялы жүйе жабдығына қойылатын жалпы талаптар:

– Конфигурациялардың екі нұсқасы - кіріс деңгейі мен жоғары қол жетімділігі.

– Икемділігі - жалпы пакеттік радио қызметі GGSN модульдерін конфигурациялауға болады. SGSN (GGSN–ге сүйеу көрсетуші торап) ретінде, GGSN ретінде шағын желілер үшін интеграцияланған функциялары бар торап.

– Желінің кеңеюі кезінде қол жетімділіктің төмендеуімен кең масштабталуы. Архитектураны құрастырудың бастапқы шығындарын аз жұмсап, үлкен желілерді қолдана отырып, резервтерді ұлғайту және өткізу қабілетін кеңейту мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек.

– Барлық порттар мен қосылыстар алдыңғы жағынан қол жетімді болуы керек.

Еуропалық стандарттар талаптарының толық сәйкестігі. 3G Lucent Technologies өнімдерінің компоненттері мен қосымшаларының үйлесімділігі ескеріледі.

Базалық станциялық жабдықтарға қойылатын талаптар BS радиостанциясының техникалық сипаттамасында орнатылған 50 немесе 75 Ом номиналды кедергісі бар антенналық емес фидерлік құрылғылармен жұмыс істеуге арналған болуы керек.

Ұялы жүйелерде SS7 сигналы басқару сигналдарын және қосымша ақпараттарды беру кезінде қолданылады. BS жабдығында шығыс сигналдарының деңгейлерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін AGC жүйесін ұсыну қажет. Ару ауқымы орташа құны 12 дБ қатысты жетуі мүмкін қабылдау антенналардың, шығу бел тұрақсыздық факторы деңгейлері болып табылады, тұрақсыздық Б.С. шығыс деңгейлері номиналды құнына $\pm 0,5$ дБ туысы аспауы тиіс.

BS қуат көзі 220 В номиналды кернеуі бар және УНОМ номиналды батареясы бар 50 Гц ауыспалы ток желісінен қамтамасыз етілуі тиіс. Рұқсат етілген икемділік пен орнату мен қызмет көрсетудің ыңғайлылығын қамтамасыз ететін панель.

Кернеу (олардың жұмыс істеу кезінде алынады батареялардың) 30% + -10% -дан + 10% -15% -дан рейтингі, және батарея кернеу ауытқу АС, (ГОСТ 12252-86 және ГОСТ 5237-83).

Антенна және дуплексор 2:1 аспауы тиіс (11% көрсетілетін қуат) [15]. бір жерде орнатылған транспондермен саны, және антенна мүмкіндіктеріне бастап оңтайлы базалық қандай жабдық қарай орналастырылған (дуплекс сүзгілер, комбайнер және сол сияқты. D.) әрбір нақты жағдайда қолдану үшін ең қолайлы болып табылады [1].

Берілетін жабдықтың параметрлері бойынша техникалық талаптар мен қабылдайтын жабдықтың параметрлеріне сілтеме жасалды.

Сынақ шарттары:

Базалық станцияның параметрлері қалыпты (NC) және экстремалды (ЕК) жағдайларда өлшенеді.

Қалыпты шарттар:

- қоршаған ауаның температурасы + 15 ° С мен + 35 ° С;
- салыстырмалы ылғалдылық 45% -дан 75% -ға дейін;
- атмосфералық қысым 86,000-нан 106 000 Па-ға дейін (650-ден 800 мм-ге дейін).

– 220 Г айнымалы токты 50 Гц айнымалы токпен кернеудің номиналды кернеуі.

– қыздырылған жерге және жер асты құрылымдарда жұмыс істейтін базалық станциялар үшін - + 10% / номиналды мәндер шекті кернеу ауытқу қбс + 40 ° С (төмен + 5 ° С) жұмыс температурасы - 15%;

– ашық ауада жұмыс істейтін базалық станциялар үшін Жүйе қанағаттанарлық жұмыс істеуі үшін, SWR-ді енгізуде тармақ) [2].

Төтенше жағдайлар: салқын жер асты және жер асты құрылыстарымен қамтамасыз етіледі. Тараптардағы номиналды мәннен (+10% / - 15%) максималды ауытқуымен жұмыс істейтін (төменгі) жұмыс температурасы радиостанцияға арналған ерекшеліктермен анықталады және ГОСТ 16019-78 белгілеген талаптарға сәйкес болуы керек. Жабдықты пайдалану жағдайлары (Кесте 1), экологиялық талаптар кестеде келтірілген. 1.5, ол GPRS жабдығын пайдаланудағы жұмыс жағдайын ұсынады [3].

Осылайша, ұялы байланыс жүйелерін қуат тиімділігін арттыруға байланысты кешенді ғылыми-инженерлік мәселелерді шешу жолдарын анықтау үшін, ол теориялық және эксперименттік нәтижесі бар бірқатар зерттеулер жүргізу қажет.

Бұл талдау мәселелеріне байланысты зерттеулер мен жабдықтар жиілік диапазонында 890-915, 935-960 жылу мен кедергілердің елеулі әсерін ескеріп жұмыс істеу үшін практикалық (1710- 1785 1805- 1880 1850-1910 1930 - 1990 МГц.) ұсыныстар:

1. WHSV арналарын талдау, энергетикалық қарым-қатынасты қажет ететін электр BS жабдықтар өткізу қабілетін, антенна LC және MS, қабылдау жабдықтардың шу сипаттамалары, жолда және өңдеу алынған сигналдарды әдісімен шығындар арқылы анықталады.

2 Ұялы байланыс жүйелерінің энергия тиімділігі арналардың өткізу қабілетін, шудың иммунитетін, өткізу қабілетін және арналардың сыйымдылығымен сипатталады.

3. Ұялы байланыс жүйелерінде ақпарат беру әдістерінің тиімділігін талдау жүргізілуде. Трафик сигнал күші арасындағы тәуелділік, артық алып тастау неғұрлым тиімді әдістерін қолдану арқылы ұялы байланыс жүйесінің көптеген ақпаратты беру жылдамдығының азаюы энергия тиімділігін бағалау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

4. GSM-GPRS жүйелік жабдықтардың техникалық сипаттамалары мен жұмыс қағидаларын талдау, жоғары жылдамдықты пакеттік коммутациясы ең перспективті сымсыз жүйелердің бірі болып табылады.

Кесте 1 - Жабдықты пайдалану жағдайлары

Жабдықты пайдалану жағдайлары	Экологиялық талаптар
Сақтау және тасымалдау температурасы	-40 ° C - + 70 ° C
Жұмыс температурасының диапазоны	0 ° C - 50 ° C
Сақтау мен тасымалдау кезінде салыстырмалы ылғалдылық	0 - 95% 40 ° C кезінде конденсациясыз
Жұмыс кезінде салыстырмалы ылғалдылық	Конденсациясыз 40 ° C температурада 5% - 95%
Сақтау және тасымалдау кезінде теңіз деңгейінен ең жоғары рұқсат етілген биіктік	15 000 м
Жұмыс кезінде теңіз деңгейінен ең жоғарғы рұқсат етілген биіктік	3000 м
Артық жүктемелер	Макс. 5G ұзындығы 11 мс, үш осі бар
Діріл	Макс. 1,5 г, 53 - 500 Гц, 3 осьте
Акустикалық шу	Желдеткіштің қалыпты жұмысы бар 52 дБа
Электромагниттік сәулелену	FCC 47 CFR 15-бөлім, В сынып CISPR22 сыныбы В EN 55022 / EN 50082 стандартына IES
NEBS	1000-4-2, 3, 4 IES 1000-3-2,3 сәйкес гамма
Қауіпсіздік	Сейсмикалық аймаққа арналған III дәреже 4 UL1950, сUL сертификаты TUV-GS / EN60950 CSAC22.2 № 950

5. Еңбек жағдайлары талдау негізінде, ұялы байланыс жабдықтарды нұсқалары, құрамы және техникалық сипаттамалары құрылыс WHSV GSM-GPRS стандартында жиілік спектрін

пайдалануды оңтайландыру мәселесін тұжырымдалған. Аналитикалық қарым-қатынастар оңтайлылық критерийі болып табылатын BS ең аз мүмкін саны бар радиобайланыс желісінің жобалауының оңтайлылығын бағалау үшін ұсынылған.

6. Белгілі жүктеме моделімен радиобайланыс желісін алу алгоритмі талданады. Бұл ұялы байланыс операция желілерін сапасын сақтай отырып, әлеуетті орнату орындарын бастапқы жиынтығы базалық станциялар Б.С. бастапқы жиынына © -kernel ең төменгі қуат салыстырмалы 2/3 BS үшін жойылуы мүмкін болатын шеткі көрсеткішке сәйкес берілген.

7. Lucent Technologies тәжірибесі толық сыйымдылығы мен сенімділігі тұрғысынан оңтайлы «3.9» тізбек (жиілік арналарын 9 үш-элементі кластер) пайда көрсеткендей, 40% -ға, ұялы байланыс жүйесінің әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді.

8. Ұялы байланыс жүйесімен жабдықтауға қойылатын талаптарды талдау жүргізілді. Ол түрлі арна сигналдары мен Б.С. оларды тұрақты теңестіру қабаттары кең жолақты күшейткіштер арқылы сызықтық жолдарының жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдай жасау қажеттілігі көрсетілген. Сигнал деңгейінің тұрақтылығы арна күшейткіштері немесе AGC түрлендіргіштері арқылы жүргізіледі.

9. Ұялы байланыс жүйелерін оңтайландыру бойынша зерттеулер, үздік практика және тәжірибелік зерттеу жабдықтарында 890 жиілік диапазонында, 915, 935 - 960, 1710 - 1785, 1805-1880, 1850-1910, 1930-1990 МГц. Шамадағы кедергілерге елеулі әсер отырып жүзеге асырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аббасова Т.С, Линев Р.А., Енютин К.А. Анализ энергетической эффективности каналов цифровых систем связи // Тезисы докладов на V Международной конференции «Индустрия сервиса в XXI веке». Москва, 2003, С 82-83.

2. Lee W. C. Overview of cellular CDMA, IEEE Trans. On Veh. Techn., 2001, vol. 40, №2, pp. 104-106.

3 Шнепс-Шнеппе М.А. «Сети нового поколения и протокол сигнализации SIP». // Электросвязь, 2002, №9, С.35-37.

Аннотация

В статье подробно описаны технические требования оборудования мобильной сотовой связи. В дополнение к соответствующему сетевому планированию полезной мощности сигнала мобильной станции были выявлены проблемы снижения уровня помех во внутренней системе и повышения пропускной способности системы. Чрезвычайные ситуации: предусмотрены горячие грунтовые и подземные сооружения. Общие требования к оборудованию мобильной системы, требования к оборудованию базовой станции, технические параметры параметров поставляемого оборудования и параметры принимающего оборудования. Анализируется алгоритм получения сети радиосвязи с конкретной моделью нагрузки. Предоставляются данные базовых станций исходного набора потенциальных установок с качеством этих сетей мобильной связи. Представлены пути решения сложных научных и технических задач, связанных с повышением энергоэффективности систем мобильной связи.

Abstract

The article provides details on the technical requirements of the mobile cellular communication equipment. In addition to the appropriate network planning of the useful signal strength of the mobile station, issues of reducing the level of interference in the internal system and increasing the capacity of the system have been identified. Emergency situations: Hot ground and underground structures are provided. General requirements to the mobile system equipment, the requirements for base station equipment, the technical parameters for the parameters of the equipment supplied, and the parameters of the receiving equipment. The algorithm of obtaining the radio communication network with the specific load model is analyzed. The data of the base stations of the initial set of potential installations are provided, with the quality of these mobile communication networks. Ways to solve complex scientific and engineering problems related to increasing the energy efficiency of mobile communication systems were presented..

Е. А. Қожабеков, Қ. Х. Мамадиева, Д.Р. Эрманова
аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан

GSM СТАНДАРТТАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ МЕН ЖЕТІСТІКТЕРІ

Түйін

Бұл мақалада алғашында абоненттерге тек дауыс тарату мүмкіндігін көрсеткен Groupe Special Mobile бірінші фазасы құрылғаны жайлы, сонымен қатар жүйе Groupe Special Mobile стандарттарының бүкіл цифрлық мүмкіндіктері іске асырылатын екінші фазасына дейін жетілдіруге мән берілген. Сонан соң TDMA және Groupe Special Mobile (GSM-да) қолданылатын бірқатар технологиялар аналогты стандарттармен салыстырғанда, радиоспектрді өте сапалы пайдалануға және жақсы бөгеуілге төзімділікті GSM –қабылдағыштар үшін «сигнал-шуыл» қатынасы 9 дБ құрайтынын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. GSM –цифрлық стандарт, яғни сөз дискретті сигналға түрлендіру жайлы қарастырылған. Мақалада GSM желілері абоненттерге мынадай қосымша қызметтер көрсетті: дауыс поштасы; конференц-байланыс; нөмірді анықтағыш; анти нөмір анықтағыш; қысқаша мәтіндік хабарламалар қызметі – SMS (Short Message Service); сөйлесу құны жайлы ақпарат; жабық қолданушылар тобы; екі телефон нөмірін бір аппаратта қолдану; факсимильдік хабарлар мен деректерді 9600 Kbit/s-ке дейінгі жылдам-дықта таратыны туралы қарастырылды.

Кілттік сөздер: GSM, TDMA, жүйе, абонент, стандарт, желі, оператор, байланыс, телекоммуникация.

Алғашқы буын желілерінің көптеген кемшіліктері бар: желінің аз сыйымдылығы, тыңдалудан қорғалмағандығы, жүйеге рұқсат етілмеген кіру мүмкіндігі және т.б. 1982 жылы еуропалық ұялы жүйелердің әртектілігі мен сәйкессіздігі мазалаған Еуропалық пошта администрациясы мен электробайланыс конференциясы (CEPT) арнайы топ – Groupe Special Mobile (құруды шешті. Бұл топтан мың емес миллиондаған абонентке қызмет көрсете алатын жалпы еуропалық ұялы байланыс желісінің спецификациясын құру талап етілді. Шарттар арасында тек бір талап болды: жүйе 1980 жылғы CEPT рекомендациясына сәйкес 862-960 МГц ауқымында жұмыс жасауы керек болды. 1984 жылы жүйе талаптары нақтылана түсті – жүйе көрсетілетін қызмет түрлері бойынша ISDN (Integrated Services Digital Network) желілерімен сәйкес, цифрлы болады деп шешілді. 1986 жылы «Ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойған елдердің (Англия, Германия, Италия, Франция) жиналысында GSM желісін 1991 жылы құру туралы шешілді. 1987 жылы қыркүйекте Копенгагенде 13 еуропалық елдің операторларымен «Өзара түсіністік жайлы меморандумға» (Memorandum of Understanding – MoU) қол қойылды, онда жүйенің пайдалануға берілу мерзімі – 1991 жылдың 1 шілдесі деп келісілді. Дегенмен, 1989 жылы айтылған мерзімге желіні құру тұрмақ, барлық спецификацияларды толығымен жасап бітпейтіні түсінікті болды. Орын алған жағдайдың шешімі тез табылды: желіні екі кезеңде (фазада) құру керек деп шешілді. Алғашында абоненттерге тек дауыс тарату мүмкіндігін көрсеткен GSM бірінші фазасы құрылды, кейін жүйе GSM стандартының бүкіл цифрлық мүмкіндіктері іске асырылатын екінші фазасына дейін жетілдірілді. 1989 жылы билік құқы GSM тобынан телекоммуникация стандарттары бойынша Еуропалық институтқа (European Telecommunications Standards Institute – ETSI) берілді. GSM тобы мен ETSI институтының жұмыс нәтижесі 1990 жылы жарияланған GSM стандартының бірінші фазадағы спецификацияларынан тұратын көп беттік құжат болды. Арналарды бөлу үшін уақыт бойынша бөлетін көпшілік қатынас қолданылды (Time Division Multiple Access – TDMA). Бұл технологияның мәні бір жиілік жолағында бірнеше әр түрлі сигнал берілетінінде болды. Бұл сигналды уақытпен ығыстыру арқылы келтіріледі, яғни сигналдар кезекпен беріледі: алдымен, мысалы ұзақтығы 1 мс біреуі

таратылады, сосын басқасы т.б., кезек аяқталғанда процесс басынан басталады. Солайша, бір жиілік жолағында бірнеше радиосигналдың псевдобірауқытта таратылуы жүзеге асады. GSM стандартында TDMA кадр 8 TDMA-терезеден тұрады, яғни ені 200 kHz жиілік диапазонында псевдобірауқытта 8 радиосигнал таратылады. Уақытпен бөлінгеннен басқа GSM арналары жиілік бойынша да бөлінеді. Жүйе барлығы 124 жиіліктік арналарды қолданады, олардың әрқайсысы 8 уақыттық арнаға бөлінеді, яғни желі сыйымдылығы 992 арнаны құрайды. TDMA және GSM-да қолданылатын бірқатар технологиялар аналогты стандарттармен салыстырғанда, радиоспектрді өте сапалы пайдалануға және жақсы бөгеуілге төзімділікті (GSM-қабылдағыштар үшін «сигнал-шуыл» қатынасы 9 дБ құрайды) қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. GSM – цифрлық стандарт, яғни әңгіме дискретті сигналға түрлендіріледі. Цифрлау үшін арнайы кодер қолданылады, оның бір ерекшелігі оның құрамына әңгіме белсенділігінің детекторы кіреді (Voice Activated Detector – VAD), сондықтан кодек тек VAD абонент сөйлеп тұр деп есептегенде ғана жұмыс істейді. Ары қарай деректер жоғалғанда ақпараттың 12,5 % -ке дейін қалпына келтіре алатын арналық кодалау жүзеге асырылады. Таратылатын ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз ету үшін соңғы сатыда деректерді RSA (ашық кілтпен шифрлау) алгоритмімен шифрлау жүреді. Қарастырылған шаралардың арқасында GSM стандарты жоғары сапалы әңгіме мен абонент сөйлесулерінің құпиялылығын қамтамасыз етеді. Жүйені рұқсат етілмеген қатынастан қорғау үшін стандарт алдын-ала арнайы аутентификация механизмін қарастырған. Абонентті идентификациялау үшін қажетті бар ақпарат арнайы енгізілетін SIM-модульде (Subscribe identification module) сақталады және оны оқу не өзгерту мүлде мүмкін емес. Идентификациялық модульді «қара жәшік» деп атауға болады – оның кірісіне аутентификация кезінде жүйеден телефонға берілетін код түседі, ал шығысында SIM-картаның микропроцессорымен NP-толық алгоритмі бойынша жасалған код шығады. Алынған код желіге беріліп, онда жүйе жүргізген есептеулер нәтижесімен салыстырылады. SIM-картада телефонның желіде қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті барлық ақпарат бар. Барлық аналогты желілерге тән проблемалардан басқа GSM стандарты Еуропаға ғана тән проблеманы да шешті. Америкалық IS-41-ге ұқсас GSM MAP хаттамасы әр түрлі GSM желілерінің коммутаторларына бір-бірімен қатынас жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, автоматты роуминг қамтамасыз етілді. 1992 жылы мамырда Германияда бірінші GSM 900 коммерциялық желісі жұмыс істей бастады. Бір-екі айдың ішінде «Өзара түсіністік жайлы меморандумға» қол қойған елдерде GSM желісі орнатылды. 1992 жылы маусымда байланыс операторлары арасында алғашқы роуминг туралы келісім жасалды. 1992 жыл Еуропадағы «мобильдік бұмның» басы болды – бір жарым жыл ішінде GSM абоненттерінің саны нөлден миллион адамға дейін өсті. 1993 жылы MoU-ге австралиялық Telsra ұялы байланыс операторы қосылды – GSM стандарты Еуропадан асып, бүкіл әлемге шықты. 1995 жылы GSM аббревиатурасы стандарттың кең таралуына байланысты Global System for Mobile communications – «Мобильді байланыс үшін глобальді жүйе» деп аударылатын болды. Өзінің пайда болуынан бастап GSM стандарты үздіксіз әр түрлі жетілдірулерге ұшырады. Ең бірінші және ең ауқымды жетілдіру GSM желісі орнатылмай тұрып өтті. 1990 жыл спецификацияларды жариялаған кезде стандарт қамтамасыз ететін желі сыйымдылығы – 992 арна – мегаполистер үшін өте аз екені түсінікті болды. Сондықтан 1991 жылы GSM негізінде DCS 1800 (Digital Cellular System) стандарты жасалды. Кейін оны GSM 1800, ал негізгі стандартты GSM 900 деп атай бастады. GSM 1800-дің GSM 900-ден негізгі айырмашылықтары жұмыс жиілігінің басқа диапазоны мен желі сыйымдылығының өсуінде. Сыйымдылық артуы жиілік жолағының кеңеюі (2x25 орнына 2x75) есебінен іске асты. Сонымен қатар, DCS 1800 стандартты желісінің сыйымдылығы 2976 арна болды. GSM 1800 стандартының басқа жұмыс жиілігінің диапазоны (1710-1880 MHz) ұяшық радиусының 35-тен $10 \cdot 10^3$ м-ге дейін қысқартты. DCS 1800 сипаттамалары мегаполистер үшін идеалды болып табылады. GSM 1800 стандартын өздерінің PCN (Personal Communication Networks). «Жеке байланыс желілері» концепциясының негізі ретінде Ұлыбритания бірден қабылдады. Бүкіл Еуропа GSM 900 желісін орнатып жатқанда, Англия GSM 1800 таңдады. Осы кезде GSM 900-де, GSM 1800-де жұмыс істей алатын телефон

аппараты шығырыла бастады (dual-band telephone). Бұл телефондар GSM 900 және GSM 1800 желілерінің арасында автоматты түрде ауыса алады. Кейіннен dual-band аппараттар тек роумингқа ғана қолданылмайтын болды. Көп байланыс операторлары екі желі орнатты: GSM 1800 – қалаларда, ал ауылдарда – GSM 900. Абоненттер кез-келген жерде сапалы байланыспен қамтамасыз етілді, ал операторлар ақшасын үнемдеді. GSM стандарты АҚШ-ты айналып өткен жоқ. TDMA (IS-136) америкалық цифрлық стандарты көптеген сипаттамалары бойынша GSM-нан қалып қойды. Сондықтан кейбір америкалық байланыс операторлары америкалық «Дербес байланыс қызметі» – PCS (Personal Communication Services) концепциясын өздерінше жүзеге асыруды шешті. Осы үшін стандарттың кезекті жетілдіруі – GSM 1900 деп те аталатын PCS 1900 жасалды. Басты және жалғыз айырмашылығы (америкалық GSM-ның еуропалықтан) басқа жұмыс жиілік диапазонында болды. PCS 1900 желілері FCC арнайы PCS концепциясын іске асыру үшін бөліп берген 1900 мегагерцтік диапазонда жұмыс істейді. Бірінші жағдайдағыдай, ұялы телефон өндірушілері көп күттірмей, GSM 900, GSM 1800, GSM 1900 желілерінде істей алатын tri-band аппараттар шығара бастады. Осылайша, 1997 жылға қарай GSM желісінің абоненттері бүкіл әлем бойынша саяхаттай алатын болды. Қазіргі кезде стандарттың 400- және 800-мегагерцтік диапазон (GSM 400, GSM 800) қолданатын түрлері де бар. Олар әлі кең таралмаған. Өзінің қолданылу кезеңінде GSM желілері тек жұмыс жиіліктерінің диапазонын ғана ауыстырған жоқ. 1995 жылы екінші фазадағы GSM спецификацияларын жасау жұмысы аяқталды. Екінші фазадағы GSM желілері абоненттерге мынадай қосымша қызметтер көрсетті: дауыс поштасы; конференц-байланыс; нөмірді анықтағыш; анти нөмір анықтағыш; қысқаша мәтіндік хабарламалар қызметі – SMS (Short Message Service); сөйлесу құны жайлы ақпарат; жабық қолданушылар тобы; екі телефон нөмірін бір аппаратта қолдану; факсимильдік хабарлар мен деректерді 9600 Kbit/s-ке дейінгі жылдамдықта тарату. 1997 жылы бұл қызметтерді барлық еуропалық операторлар көрсете бастады. Екінші фаза спецификацияларын енгізген соң ETSI GSM стандартының ары қарайғы дамуы жайлы ойланды. Олар стандарттың ары қарайғы жетілдірулерін 2+ фазасы шеңберінде іске асыруды ұсынды. 2+ фазасының нақты ендіру мерзімі жоқ – оған 1995 жылдан кейін жасалған, GSM стандартының мүмкіндіктерін кеңейтетін кез-келген спецификациялар кіреді. Осылайша, 2+ фазасы GSM желілері өз қызметін аяқтаған кезде толық ендірілген болады. Қазіргі кезде 2+ фазасы шеңберінде ендірілген қызметтер саны 50-ден асады. Олардың ішіндегі ең танымалы USSD(Unstructured Supplementary Services Data) - бұл мобильді терминал мен оператор жүйесінің арасында жоғары жылдамдықты деректер алмасуын ұйымдастыра алатын технология. Деректер желінің өткізу қабілетіне онша әсер етпей, қызметтік арналармен таратылады. USSD технологиясының қолдануы қолданушы деңгейінде былай көрінеді: қолданушы телефонда *1xx# түріндегі символдар тізбегін тереді – оператор жүйесі сұранысты өңдеп телефон дисплейінде көрінетін сәйкес жауапты жібереді. Операторлар USSD технологиясын анықтамалық (шот жайы, соңғы қоңырау ұзақтығы), ақпараттық (ауа райы, гороскоп) және жаңалық қызметтерін ұйымдастыру үшін қолданды. STK (SIM Application Toolkit) – телефонға кейбір қимылдар тізбегін орындауға бұйрық беретін командаларды SIM-картада сақтауға мүмкіндік беретін технология. әдетте STK-командаларды байланыс операторы жазады және олар не USSD-код, не арнайы SMS-хабарлама болады. Осылайша, қолданушыға USSD-кодтар мен SMS мазмұнын есте сақтау орнына менюдің бір пунктін таңдау жеткілікті. STK-командаларды сақтау үшін SIM-картаның ТЖҚ көлемі арттырылды. STK-командалардан басқа, SIM-картада SMS-хабарлар мен телефон кітапшасын сақтау мүмкін болды. WAP (Wireless Application Protocol) – бұл ұялы телефондардан интернет-ресурске қатынасты қамтамасыз ететін хаттамалар жиынтығы. WAP құрамына ұялы телефондардың дисплейінде көрсетуге бейімделген арнайы WAP-беттерді құруға арналған тілдерді (мысалы, WML); сервер мен клиенттің өзара әрекеті; таратылатын деректерді шифрлауды сипаттайтын стандарттар кіреді. 2+ фазасының шеңберіндегі модификациялар арқасында GSM желілері аса қатты өзгерді. Тіпті HSCSD, GPRS/EDGE технологиялары енгізілген GSM желілерін 2,5G желілері деп атау шешілген.

GSM 900 – жылжымалы байланыстың глобальді жүйесі. Панауропалық стандарт, жиілік диапазоны 890-960 МГц. GSM 900 басты артықшылығы – аналогты стандарттармен салыстырғанда телефон аппараттарының кіші салмағы мен өлшемдері. Салыстырмалы жоғары желі сыйымдылығы. Бөгеуілдердің төмен деңгейі. Аналогты стандарттарға қарағанда тыңдалудан және нөмірді заңсыз қолданудан қорғаныстың жоғары деңгейі (дегенмен, GSM 1800 бен CDMA стандарттарында қорғаныс GSM 900 ден жоғарырақ). Стандарттың кемшілігі – сигнал қашықтығының қысқалығы. Тұрақты байланыс жақын базалық станциядан $35 \cdot 10^3$ м-ден ары жерде мүмкін емес. GSM 900 стандартында рұқсатсыз қосылудан максимал қорғану үшін абонент шынайылығының арнайы модулі SIM-карта қолданылады. Ендірілген микросхемасында нақты абонент жайлы ақпарат сақталатын бұл карточка оған телефон қосылғанда беріледі және GSM стандартының мобильді аппаратының кез келген моделінде қолданыла береді. Ұрлаушы оны пайдалана алмас үшін оған аппаратты әр қосқанда терілу керек арнайы идентификациялық нөмір (PIN-код) енгізеді. Егер PIN-кодты үш рет дұрыс емес терсе, SIM-карта уақытша құлыпталады. SIM-картаны қолдану аппаратты ауыстыру кезінде нөмір ауыстыру қажетсіздігімен тиімді: тек картаны алып, қою керек, ондағы барлық сақталған деректер жаңа аппаратта да оқылады. Қазіргі кезде экономикалық қатынастарды глобализациялау жағдайларында глобальді роумингті және мәліметтерді таратудың жоғары жылдамдықты қызметті ұсынуды қамтамасыз ететін жаңа технологиялық негізге байланыс қызметін аударуды қажет ететін әлемдік ақпараттық ағындар интенсивті қызмет атқаруда.

GSM Қазақстан/Kcell GSM-900/1800 стандартындағы ұялы байланыс қызметтерін ұсынатын ұялы байланыс операторы. Компания міндеті – ұялы байланысты Қазақстан тұрғындарына қолжетімді ету, өзінің абоненттеріне барынша көп пайда әкеліп, әрі ең жоғары сапалы байланыс қызметтерімен қамтамасыз ету. GSM Қазақстан компаниясы 1998 жылы құрылып, 1999 жылдың ақпанында Kcell сауда белгісімен ұялы байланыс қызметтерін көрсете бастады, сол жылдың қыркүйегінде нарыққа Activ ұялы брендті шығарылды. Жақсы жоспарланған маркетингтік стратегияның арқасында 2000 жылдың басында компанияның абоненттік базасы 100 000 адамнан асып, сол жылдың аяғына қарай екі есе көбейді. Қазіргі таңда компанияның абоненттік базасы 7 миллион адамнан асады.

Әдебиеттер тізімі

1. Крухмалев В.В., Гордиенко В.Н., Моченов А.Д. Цифровые системы передачи: учебное пособие для высших учебных заведений. М.: Горячая линия, Телеком, 2007, 352 с.
2. Семенов Ю.В. Проектирование сетей связи следующего поколения. С Петербург, Наука и техника, 2005, 240 с.
3. Слепов Н.Н., Оценка показателей ошибок цифровых линий передачи// “Электроника: Наука, Технология, Бизнес”; 2002, №5, С. 223-230.

Аннотация

В этой статье в первую очередь основное внимание было уделено созданию первого этапа Groupe Special Mobile, единственного варианта для подписчиков, а также второго этапа реализации стандартного мобильного стандарта Groupe. Затем ряд технологий, которые используются FSTA и Groupe Special Mobile (GSM), гарантируют, что использование радиочастотного спектра и хороший шум сравниваются с аналоговыми стандартами для GSM-приемников, что отношение сигнал-шум составляет 9 дБ. GSM - это цифровой стандарт, то есть слово преобразуется в дискретный сигнал. В статье GSM-сети предоставляются абоненты следующие дополнительные услуги: голосовая почта; конференц-связь; идентификатор номера; идентификатор антивируса; Служба коротких сообщений - SMS (Служба коротких сообщений); информация о стоимости разговоров; закрытая группа пользователей; используйте два телефонных номера на устройстве; и тот факт, что факсимильные сообщения и данные распределяются быстрее 9600 Кбит / с.

Abstract

This article first focused on the creation of the first phase of the Groupe Special Mobile, the only option for subscribers, and the second phase of the Groupe Special Mobile standard implementation. Then, a number of technologies that are used by the FSTA and Groupe Special Mobile (GSM), ensure that the radio frequency spectrum use and good noise are compared to analog standards for the GSM receivers that the signal-noise ratio is 9 dB. GSM is a digital standard, that is, the word is converted into a discrete signal. In the article GSM networks provided subscribers the following additional services: Voice mail; conference call; number identifier; anti-virus identifier; Short Message Service - SMS (Short Message Service); talk cost information; closed user group; use two phone numbers per device; and the fact that the facsimile messages and data are distributed faster than 9600 Kbit / s.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES

ӘОЖ 011/016 (574)

А.Қ. Дәуен, М.К. Кукеева

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН БИБЛИОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ НЕГІЗІН
САЛАУШЫЛАР**

Түйін

Мақалада бүкіл өмірі мен қызметін Қазақстан библиографиясының қалыптасуына және оның дамуына үлес қосқан ғалым-библиографтардың өмірі мен ғылыми мұралары, олардың құрастырған библиографиялық көрсеткіштері зерделенген. Олардың өмірсүрген ортасы мен ғылыми еңбектерінің жинақталуы нәтижесінде библиографиялық көрсеткіштері және кәсіби библиографтар ретіндегі қалыптасуы қарастырылған. Бұл көрсеткіштегі библиографиялық атаулардың көпшісі өзіне дейінгі шыққан сол саладағы басылымдардан толығырақ және анықтамалық, ғылыми маңызды зор еңбектің бірі болды. Мақалада ататқты библиографтардың іргелі еңбектері мысал ретінде көрсетілген. Ғалым-библиографтардың қоғамдық және ғылыми еңбектеріне талдау жасай келе, олардың қым-қиғаш заманның ағымында, түрлі өзгерістер мен тауқыметті бастан өткергеніне қарамастан библиографиялық көрсеткіштерді құрастырғанына анық дәлелдер келтірілді. Қазақстан библиографиясының тарихын зерттеу, оны жетілдіру және библиографиялық білім берудің қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелері қарастырылды.

Кілттік сөздер: Қазақстан библиографиясы, библиография, кітапханашы, библиограф, шығыстанушы, өлкетанушы, библиографиялық көрсеткіштер, ғылыми зерттеулер, ұлттық кітапхана.

Қазақстан библиографиясының тарихын зерттеу, оны жетілдіру және библиографиялық білім берудің қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелері тек кітапхана мамандарына ғана емес, тарихшы, социолог, мәдениеттанушы ғалымдарды да толғандырады. Өйткені библиография мемлекет мәдениетінің жетілу деңгейіне өлшем болғандай мағынасы терең сан қырлы ғылым. Қазақстандағы кітапхана ісінің қалыптасуына және оның дамуына кітаптанушылар мен библиографтардың қосқан үлесі аз емес.

Бүгінгі таңда Қазақстанның кітапхана ісі тарихында библиографиялық жанрдағы жұмыстар кем. Өлкетану, кітапханатану, библиография саласындағы көптеген көрнекті қайраткерлер туралы материалдар қысқа мақала түрінде ғана жеткен. Бірақ, осы материалдардың өзі де бүгінде оқырмандардың қолы жете бермейтін сирек библиография көрсеткіштері болып табылады.

А.Е.Алекторов, А.В.Панков, В.И.Межов, Н.В.Дмитровский, А.А. Гаррицкий, Ә.А.Диваев, Е.К.Бетгер және көптеген т.б. төңкеріске дейінгі кітапханашы, библиограф, өлкетанушы ғалымдардың өмірі мен қызметі туралы Қазақстан баспасөзінің мақалаларында жете мән берілген жоқ. Негізінде бұл ғалымдардың өмірі мен шығармашылығы кітап мәдениеті ескерткіштерін зерттеу, жинау және сақтау жұмыстарымен тікелей байланысты және Қазақстанның библиографиясына қосқан едәуір үлесі бар. Бұл ғалымдардың көпшілігі кітапты шексіз сүюмен бірге құнды қолжазбалардан тұратын кітап қорының иесі болған.

Бұлардың ішінде алдымен орыстың көрнекті библиографы В.И.Межовқа (1830-1894) тоқталайық. 100-ден астам библиографиялық еңбектің авторы. Өлкелік библиографияға зор үлес қосқан ол 2 томдық «Библиография Азии», 3 томнан тұратын «Туркестанский сборник» жинағын және оған қосымша көрсеткіш құрастырған. Жинақта қазақ даласындағы жаңалықтарға арналған әдебиеттер, Россия мен Орта Азия елдерінің алға өрлеуі туралы

айтылған. Еуропалық көзқарастар мен пікірлерді мүмкіндігінше бір кітапқа жинақтауға тырысқан. Онда көшпенді қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, нанымдары мен шаруашылығы, қазақ руларының орналасқан жері, рулық тайпалардың құрамы, олардың киімдері мен қару-жарақтары, тағамдары көрсетілген. Бүгінгі күнге дейін «Жинақ» төңкеріске дейінгі Орта Азия мен Қазақстанды зерттеудің, оқып білудің маңызды қайнар көзі болып табылады.

Қазақстан тарихына біршама үлес қосқан кітапханашы-библиографтардың бірі Н.В.Дмитровскийдің қызметінің басталуы Ташкенттегі көпшілік кітапханасының құрылу кезеңіне дәл келеді. (Кейінірек. ол Түркістан көпшілік кітапханасы деп аталды, бүгінде Өзбекістан республикасының "А.Навои атындағы Ұлттық кітапханасы). Н.В.Дмитровский сонау жетінші жылдарда құрастыра бастаған кітаптар каталогы қолжазба күйінде сақтаулы. Н.В.Дмитровский құрастырған «Каталог книг русского отделения Туркестанской публичной библиотеки» Петербургте басылған. Каталогке 22 бөлімнен тұратын, кітаптар мен мерзімдік басылымдардың 5392 тізімі кірген. Бұл каталогты дайындау жұмысы өте қиын да, күрделі жағдайларда өткен болатын. Каталогты құрастыру жұмыстарын атқара жүріп, Н.В.Дмитровский өлкетану материалдарына да көп көңіл бөлді. Каталогтың кейбір бөлімдерінде Орта Азияға арналған кітаптар ерекше жинақталған. Айрықша бір күнді нәрсе - каталогте әр ғылыми еңбектің, жинақтың, көп томдық басылымдардың маңызын егжей-тегжейлі ашу арқылы Орта Азияға қатысы бар материалдарды айқындап өткен. Ол кітапхана және оның тағдыры туралы біздегі мәліметтер өте қысқа және азғана. Әйтсе де, Н.В.Дмитровскийдің кітапханасы белгілі мақсатта, жүйелі түрде жиналған, көпшілігі Түркістанға қатысы бар өте құнды кітаптар (2000 томнан аса), мерзімдік басылым, жеке топтамалар, мақалалар мен қолжазбалар сақталған қазына деп толық айтуға болады.

Өлкетану тарихында шығыстанушы және библиограф А.А. Гаррицкийдің қалдырған мұрасы айрықша орынға ие. Ол 1918 ж. - 1931 ж. Түркістан мемлекеттік кітапханасында жұмыс істейді. Сол жерде жүріп тарихи өлкетану картотекасын және Орта Азия тарихы мен этнографиясына арналған әдебиеттерге көрсеткіштер жасады және шығыс қолжазбаларына сипаттама жазып, каталогтармен шұғылданады. Оның «Краткое руководство по библиотечному делу» және «Десятичная система в привлечении ее к библиотечному делу» деген еңбектері 20-30-шы жылдардағы кітапханашылар арасында өте танымал болған.

Орта Азия және Қазақстанның библиографиялық өлкетануына өзіндік үлесін қосқан қазақ халқы жайлы орыс ғылыми әдебиетінің білгірі, қазақ тілін жете меңгерген және қазақ халқының тұрмысын жақсы білетін, дарынды ғалымдардың бірі А.Е.Алекторов еді. Ол Орынбордағы мұғалімдер институтын бітіргеннен кейін халық ағарту инспекторы және Бөкей Ордасында, Торғай, Ақмола, Семей облыстарында халықтық училищенің директоры болып қызмет жасады. Оның 200-ге жуық ғылыми еңбектері, сол кездегі ғылыми қоғамдардың «Труд» және «Известия» газеттерінде жарық көрді. Оның маңызды еңбектерінің бірі «Имена киргизов» (1886), «Киргизская народная литература» (1893), «Скотоводство у киргизов» (1888), «Основание брака и свадебные обычаи у киргизов», «Праздничные игры и забавы киргизов» (1895) және т.б. А.Е.Алекторовтың ХІХ ғасырға дейінгі қазақ халқы жайлы шыққан әдебиеттерді зерттеп, «Указатель книг, журналов, газетных статей и заметок о киргизах» атты көлемі шамамен 1000 беттік керемет көрсеткіші 1900 жылы Қазанда басылып шықты. Бұл көрсеткіштегі библиографиялық атаулардың көптігі сонша, өзіне дейінгі шыққан сол саладағы басылымдардан толығырақ және анықтамалық, ғылыми маңызды зор еңбектің бірі болды.

Біздер үшін, яғни Оңтүстік Қазақстанның өлкетанушылары үшін, А.В.Панковтың жұмыстары да көңіл аударарлық дүниенің бірі. Ол 1883 жылы Ташкентте дүниеге келген. 1929 жылдан Орта Азия Мемлекеттік университетінде факультет кітапханасының меңгерушісі. Шығыс бөлімінің қорын жинақтауға (іріктеу ісіне) көп көңіл бөледі. Өзінің көпжылдық ғылыми библиографиялық жұмысында Қазақстан туралы көптеген мәліметтері бар, көптеген маңызды көрсеткіштер шығарады. 1914 жылы А.В. Панков «Библиографический

указатель книг и статей по Туркестановедению с 1 октября 1912 по 1914 г.г.» деген еңбегін шығарады. Бұл көрсеткіште орыс және шетел тілдерінде, 500-ге жуық газет-журнал мақалалары қамтылған. 1915 жылы А.В.Панков, Е.К. Бетгермен бірігіп, «Библиографический перечень статей и книг по Туркестановедению с 1 января 1914 г. по 1 января 1915 г.» деген екінші көрсеткішін шығарады. Көрсеткіште барлығы 213 атау бар.

Қазіргі уақытта библиографтардың құнды еңбектері зерттеушілердің сұранымына ие болып, пайдаға асуда. Бұл жұмыстар тек тарихи еңбектер ғана емес, сонымен қатар, практикалық және ғылыми - әлеуметтік маңызы жағынан да мәнді туындылар. Бүгінгі таңда көптеген мұражайлар, архивтер, кітапханалар өткенге шолу жасайтын салалық библиографияны пайдалана отырып, көбісі өлкелік оқу құралының анықтамасын, көрсеткіштер, әдебиеттерге шолу құрастыруда.

Қазақстанда библиографияның дамуы 1920 жылдан басталады. Алматыда өткен бірінші өлкелік съезге қажетті ғылыми мәселе ретінде ұлттық өлкетану библиографиясын дамыту туралы лайықты қарарлар қабылданды. XX ғасырдың басында республикадағы мәдени құрылыстың бір бөлігінің бірі - кітапхана ісі болды. Жергілікті жерлерде ұлттық баспалар жүйесі құрылып, баспа өнімдерін толықтырып, есепке алу, библиографиялау жұмысы жолға қойыла бастады. 1921 жылы қазақ-қырғыз білім комиссиясы ұйымдастырған бес бөлімнің бірі-библиография бөлімі болды. Қазақ өлкелік комитеті шешімінде кітапхана ісін жетілдіру мақсатында облыс орталықтарында кітапханалар ұйымдастыру қажеттілігі көрсетіліп, кітап қорының сапасын, мазмұнын жақсартуға, әдебиеттерді кеңінен насихатап, кітап көрмелерін ұйымдастыруын, түрлі кітапхана жұмыстарының әдістерін пайдалануын, қазақ журналдары мен газеттерін библиографиялық тізім жасауын талап етті.

Республикада кітапхана ісінің қалыптасу және даму кезеңдерін зерттеуге кітаптанушы-библиограф ғалымдардың қосқан үлесі аз емес. Төңкерістен кейінгі уақыттағы Қазақстан библиографиясының өркендеуіне үлесін қосқан библиографтар: М. Дулатов, Н. Сәбитов, Г. П. Царев, В. В. Андронников, С. Ақашев және салалық библиография мамандары К. Ш. Бекмұхамедов, Ә. Қ. Нарымбетов, Ш. Ш. Сарыбаев, Қ. Б. Жарықбаев, Ұ. Сұбханбердина және т. б.

Қазақстанның библиографиясын дамуына тұңғыш библиографтары Міржақып Дулатов іргелі үлестерін қосты. Нақты алғанда ұлттық библиографияның негізін қалаушы деп М. Дулатов атаған дұрыс болар еді. Ол осы сала бойынша төңкеріске дейін-ақ азды-көпті тәжірибе жинақтап үлгергенді. «Қазақ» газеті өзі жарияланып тұрған беі жылдың ғұмырында «Жаңа кітаптар», «Қазақ басқармасында сатылатын кітаптар» және оқу-ағарту, әдебиет тақырыптарында жариялаған хабарлар мен мақалаларда жарық көріп жатқан хрестоматия, оқулықтар, фольклорлық шығамалар, жекелеген көркем шығармалар жинақтар туралы үзбей мәлімет беріп отырған. Оны жолға қойған - М. Дулатов болған. 1926, 1927 жылдары шыққан «Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші» және «1929 жылдың 1 тамызына дейін шыққан кітап-тардың тізімі» (1929) деген атпен жарық көрген библиографиялық көрсеткіштер дәрежесінде көрініс тапты. М. Дулатов құрастырған бұл екі көрсеткіш XX-ғасырдағы қазақ библиографиясының тарихындағы елеулі еңбектердің қатарына жатады.

Қазақстан шығыстану тарихында, этнографиясында, библиографиясында ерекше орын алатын ғалым — Нығмет Сәбитов. Н. Сәбитовтың ғылыми-библиографиялық қызметінің ең маңызды бағытының бірі – Қазақстанның төңкеріске дейінгі әдебиеті мен тарихы бойынша жинақталған (көбінесе шығыс) деректерінің материалдарын жүйелеу болды. Зерттеу жұмысында қазақ және орыс тіліндегі деректермен қатар татар, башқұрт, өзбек, әзірбайжан, түркімен, қырғыз және араб, парсы, түрік, ағылшын тіліндегі материалдар берілген. Жазба мұраларды іздестіру барысында Мәскеу, Ташкент, Алматы т. б. қалаларының кітаптары мен мұрағаттарында ізденіс жүргізді. Соның нәтижесінде бірнеше библиографиялық көрсеткіштер, ғылыми зерттеулер, мақалалар жазды. Солардың ішінде сирек кітаптарды зерттеушілердің назарын аударатын «Библиографический указатель материалов Казахстана по восточным источникам» (1947) және «Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші»

(1948). Н.Сәбитовтың ғылыми мұралары әлі күнге дейін зерттеуші ғалымдарға аса құнды мәлімет беріп, олардың ізденіс бағыттарына жол сілтеушілік рөлін атқаруда.

Әдебиет библиографиясының білгірі – Әбділхамит Нарымбетов әдебиет саласы библиографиясының дамуына қомақты үлес қосты. Ол әдебиет саласы библиографиясының жасау және оны тереңдете дамыту, ұдайы оқырманға жеткізу мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерді және өзінің ғылыми еңбегінің саласын толығымен соған арнады. Әдебиет саласында көпшілікке ұсынылатын библиография мен библиографияның мәнісін анықтай отырып, қамтылатын материалдардың құндылығына баса көңіл аудару қажеттігін дәлелдеді. «Қазақ Совет әдебиеті жайындағы кейбір еңбектер мен мақалалар» библиографиясы Ә.Нарымбетовтың бұл саладағы жаңа қадамы болды. Ғалым-библиограф Ә.Нарымбетов қазақ әдебиет библиографиясы саласындағы елеулі еңбектері, жеке тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына арналған көрсеткіштері қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдарға қажет ғылыми анықтамалық құрал болып табылады.

Мақаланы қорытындылайтын болсақ, ғалым-библиографтардың қоғамдық және ғылыми еңбектеріне талдау жасай келе, олардың қым-қиғаш заманның ағымында, түрлі өзгерістер мен тауқыметті бастан өткергеніне қарамастан библиографиялық көрсеткіштерді құрастырғанына анық дәлелдер келтірілді. Аталған ғалымдар қазақ библиографиясының— әр саласының басында тұрған библиографтар екендігін деректер негізінде көрсеттік. Олардың жасаған көрсеткіштері, көптеген ғалымдардың зерттеуіне арқау болған және бүгінде маңызды көрсеткіштерге айналды.

Әдебиеттер тізімі

1. Байбосынова А.Т. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері: зерттеулер мен әдебиеттер көрсеткіші. Алматы: ҚРҰК, 1998, 196б.
2. Галиев В.З. Библиотечное дело в Казахстане: Вторая половина XIX века. Алматы: ҚРҰК, 1998, 139 с.
3. Шығыстанушы, ғалым-библиограф Н.Сәбитов: Библиографиялық көрсеткіш. Құраст. М.М. Бегманова. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2000, 45 б.
4. Исамадиева С. А. История Казахстана через призму библиографии // Кітап патшалығы, 2014, № 1, С. 62-64.

Аннотация

В данной статье рассматривается жизнь и научное наследие ученых-библиографов, которые внесли вклад в формирование и развитие казахстанской библиографии. Проанализированы основные библиографические указатели, общественная и исследовательская деятельность. Библиографические указатели в этой статье являются одной из самых выдающихся и ценных научных и справочных книг. В статье представлены основные работы известных библиографов. Проанализировав общественные и научные труды ученых-библиографов, было доказано, что они составили библиографические показатели, несмотря на то, что они претерпели много трудностей. Рассмотрены актуальные проблемы изучения истории казахстанской библиографии, ее совершенствования.

Abstract

This article shows the contribution of all bibliographers to the development of the bibliography of Kazakhstan. The main bibliographic indexes, public and research activities are analyzed. The facts are given that they were scientists as a bibliographer in the Kazakh bibliography. Bibliographical indexes in these statistical forms are one of the most promising and valuable scientific and reference books. The main works of famous bibliographers are presented in the article. Analyzing the public and scholarly work of the studied bibliographers, it was documented that they were compiled by bibliographical figures, not to mention that many of them had pretended many problems. The current problems of the history of studying of the Kazakh bibliography, its supervision.

Н.А. Әділханов, А.Е. Сихимбаева, А.А. Боранбаев

оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВ – ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Түйін

Адамзаттың ақыл-ойына үлес қосқан даналардың өмір сүруінің өзі – құбылыс. XX ғасырдағы сондай данышпандардың қатарынан орын алатын ұлы тұлғаның бірі- Мұхтар Омарханұлы Әуезов. Тағдыры мен таланты тарих пен танымның талқысына түсіп, жанкешті ғұмыр кешкен ғұламаның өз өмірі де күрделі. Біздің мақсатымыз-қазақ ұлтының руханият тарихында қайталанбайтын ұлы тұлғанының жандүниесімен сырласу, ғұламалық таным-парасатын саралау, арман-мүддесін түсіну, рухани тарихымызды тану, тамырымызды табуға мүмкіндік жасау, алдағы толқынның жадында қалған оқиғаларды жаңғырту. Орыстың оқымысты ойшылы В.О.Ключевскийдің: «Даналардың еңбегін жаңғырту-сол ұлттың өзі үшін рухани қажеттілік. Өйткені, ұлылардың өміріне сана сәулесін түсіру арқылы біз ұлтымыздың өткен тарихын талдап, бүгінгісін саралап, келер болашағын анықтаймыз» деген пікірінің Мұхтар Әуезовке де тікелей қатысы бар. Ұлтымыздың рухани қуат-күшін дүниеге танытып, тарихи көркем ойымызды әлемдік адамзаттық деңгейге көтерген қазақ елінің ұлы перзенті Мұхтар Омарханұлы Әуезовке арналған бұл мақала даналыққа деген біздің тағзым болып табылады. Ұлы жазушының бейнесі ұлтының жүрегінде мәңгі сақталады.

Кілттік сөздер: жазушы, дарын, драматургия, Абай, проза, әңгіме, әдебиет

Дарынды жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов әдебиетімізге зор үлес қосты. Ол әдебиеттің бірнеше саласында(прозадан-әңгіме,повесть,очерк, драматургияда, әдебиеттануда, публицистикада) қалам тартты. Оның сан тақырыпқа жазылған әңгімелерінде қоғам ішіндегі жолсыздықтар, әділетсіздіктер сыналады. Жазушы орыс классиктерінің дәстүрін ұстанып, адамгершілік пен әділеттікті қызу қорғады.

Жазушы «Қараш-қараш» повесінде таптық қайшылықтарды тереңдеген, аса шиеленіскен жағдайда бейнелейді. Кедейдің ең қайтпас қайраттысы, ең ептісі Бақтығұлдай-ақ болар. Бірақ, күн сайын арбасып, күн сайын құбылған жуандардың бабын ол да таба алмай шерменде болады. Повесть: «Жан баққан жалаңқайларға ауыл үстемдері күн бермек емес!» - деген тұжырым ұсынады.

М.Әуезов 20-шы жылдарда үш пьеса («Еңлік-Кебек», «Бәйбіше тоқал», «Қаракөз») жазды. Уақыт талабына орайлас өзгертіліп, толықтырылып, осы күні қойылып жүрген екеуі сахналарда тұрақты репертуарға айналды.

Сын, әдебиет тануда қаламгер Абай туралы, әдебиеттің толғақты мәселелері жайында мақалалар жариялады. 1927 жылы « Әдебиет тарихы» атты көлемді кітабін шығарды. М.Әуезов 1922 жылы «Шолпан» журналындағы «Қазақ әдебиетінің қазіргі жайы» деген мақаласында көптеген бағалы дұрыс пікірлер айтады. Сонымен қатар сентиментализм әдісін қолдануы сынымыздың балаң кезінде туған жаңсақтық. Ал, «Әдебиет тарихы» ол мезгіл үшін көлемді туынды болатын. Ондағы материалды жан-жақты ғылыми талдауға автордың ол кезде дайындығы да, деректері де жеткіліксіз еді. Сондықтан, кітап ғылымдықтан көрі қазақ фольклорынан бай материал дерлік күйде. Ол шақта соның өзі елеулі табыс болатын.

Қаламгердің жастығы, творчестволық тәжірибесінің толығып жетпегендігі кей шығармасындағы қайшылықтарынан да байқалады. Мысалы, «Қаракөздің» прологында(Семей, 1926 жыл.) сәуегейленген қарт Арқаның бұрынғысы қызықты еді деп желпіне сөйлейді. Ал, пьесаның өзінде сол қызықты деген бұрынғы ауылдың салты, тұрмыс заңы Қаракөзді жындануға жеткізеді; Сырым мен Наршаны қасіретке батырады.

50-жылдарда жазушы пьесаның идеясына қайшы прологты алып тастады да, шығарманың текстіне жөндеулер енгізді. Бұл редакцияда «Қаракөз» халық ұнатқан көрнекті

пьеса болып шықты. Сонымен М.Әуезов 20-шы жылдарда өмірдің күрделі мәселелерін көтеріп, көптеген шығармалар жазды. Ол өмірді өзінше көріп, өз өрнектерімен бейнелейтін дарынды суреткер екенін танытты. Жазушының шығармалары жас әдебиетімізге мол да, бағалы үлес болып қосылды.

Әдетте біз – қазақ әдебиетіндегі проза және драматургия жанрын Октябрь революциясымен бір туған, революция берген олжаңыз деп айтамыз. Әдебиетіміздің жанрлық жағынан толығымен жалпы мәдени революциямыздың ұлы фактілерінің бірі екені даусыз. Жаппай сауаттанбаған, ғылым, өнердің осыншалық шарықтауына мүмкіндік таппаған елде аз мезгілде әдебиеттің мұншалық күрделенуі ақылға қонбас еді. Сөйте тұра біз қазақтың драмалық поэзиясын (драматургиясы) тереңдей қарауға, оның ұлттық, халықтық тегін сырттан емес, іштен іздеуге, яғни хылықтың бай поэзиясының өзінен, халық өнерінің ұлан-асыр бай дәстүрлерінің жалғасы және дамуы ретінде іздеуге тиістіміз. Онсыз даму заңдылығын дұрыс таппаған болар едік. Жоғарғы аталған еңбегінде («Жалпы театр өнері мен қазақ театры», 1926 ж. жазылған) М.Әуезов Еуропадағы көп елдердегі көркем өнердің халықтық әуелгі салтынан, әуелгі ұғымынан туатынына, және қалай туғанына тоқтала келе, (мәселен, француздың күлкі ойындары Фарс пен Германиядағы бұған ұқсайтын «Фастнахшпильдің» халық әңгімелерін ойнағанын, Италия Маса комедиясын): «Басында елдің өз денесінен болымсыз ойын-сауықтан шыққан кішкене театрлар аяқ кезде салт театрына айналған уақытқа шейін бір мезгіл елді тастаған емес. Бұл – көптің қызығы, халық-елдің театр болуынан айныған жоқ. Ел өмірі, ел қалпымен қол ұстасып қатар отырады. Барлық салт театрының бетімен жазылған пьесалар бұл сөзге дәлел....»- дейді М.Әуезов бұдан кейін:

- Қазақтың өз театры бола ма? – деген сұрақ қояды да, оған үзілді-кесілді «болады» деп жауап береді.

- Өз театры болу керек, - дейді М.Әуезов, - себебі өнер атаулының барлығында қай елде, қай түрде туса да сол өз ортасының шартынан, өз топырағының қалпынан туады. Сол ортаның тонын киіп, соның іші-бауырынан шыққан суреті сияқты болып туады.

Мұхтар осымен бірге өзгеден, яғни сырттан не аларымызды да ұмытқан жоқ. «Өзге елден алсақ, сыртқы үлгіні ғана аламыз. Өз өнерімізді қалыптауға себап болатын көпке бірдей заңын, өлшеуін ғана аламыз...Өнердің іргесін қалайтын елдің өзі. Содан кейін мықты дүкен, сұлу күмбезді жасайтын сол ел тірегіне иығын сүйеген өнершілер» дегенді ді айқын ескертті.

Қазақ тілінде ертеде «Драма», «Театр» деген сөздер болған жоқ. Бірақ, ұлт поэзиясының бай түрлері, оның көпшілік ойын-сауығы үшін репертуарға айналған ғажайып үлгілері, көшпелі жұрттың өзінің ұлттық салтына, өмір өзгешелігіне лайық дәстүрлі театры болғанын дәлелдейді.

«Шынында,- дейді Мұхтар жоғарғы мақаласында,- ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманына театр жасамай не жасады? Солар жасаған сауық елдің құр қуанып, құр көңілін көтергеннен басқа кәрі, жастың сай-сүйегін босатып, әруағын шақыртып, барынша қыздырып желіктірген жоқ па еді? Одан соң ұзататын қыздардың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып айтысатын «Жар-жар» салт ойыны туғызған театрдың өзі емес пе? «Жар-жар» мен «Беташар» бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымшаны керек қылмайды, солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерімен қай-қайсысы болса да, қалай болса да қоюға болады».

Жазушы көбінесе-ақ халқымыздың барлық рухани қажетін өтеуге жарайтын драмалық, трагедиялық және комедиялық материалдардың мол екенін баяндайды және сол материалдар халық поэзиясының өз бойынан түгел табылып жатқанын дәлелдейді.

М.Әуезов қазақ драматургиясы мен театр өнерінің мүмкіндіктері мен болашақтары туралы теориялық әңгімелер айтып қана қойған жоқ. Ол ең алдымен өзі айтқан поэзиялық бай материалдарды драма жазушы ретінде өзі пайдаланды және қалай пайдаланудың аса қызықты үлгілерін көрсетті. Біз бұл мәселелерге кеңірек арнап тоқталатын болғандықтан, әзірше осымен доғара тұрамыз да, халық әдебиетіндегі драмалық элементтердің биік поэзия

дәрежесіне қаншалықты көтерілгенін, қандай құн қасиеттерімен көтерілгенін, оған халықтық эстетика-талғамның әсер ету әдістері мен жолдарын қарастырамыз.

М.Әуезов «Жар-жардың» өзгешеліктерін, салт түрінде үйреншікті өлеңдердің қалай айтыларын түсіндіре келіп: «Жар-жар» театрдағы сахналық ойынға ұқсаңқырайды, жігіттер мен қыздардың ішінде суырып салып өлең шығара алатын ақындары болса, онда олар жаттанды місе тұтпайды, жырды бастап айтумен бірге олар күйеу мен қалыңдықтың атынан айтысып та қалады. «Жар-жардың» осындай ең толық түрінде сәнді сахналық ойынның элементтері болады. Импровизациялық айтыс пен хордың қосылып айтқан жыры қалыңдықтың талайсыз-бақсыз тағдыры жайына ауысады. Қыздың жыр түрінде айтылған қарсылығы мен қарғыс –сілтеуі, қасірет-наласы халықтың салт-ғұрыптық драмасына айналдырады. Кейде оның аяғы ұлан-асыр дау-жанжалмен де бітеді, небір тосын жәйттер болады», - дейді.

Халық поэзиясын зерттеуші ғылым «мұң-шер өлеңдері» дегенді арнаулы түрде бөліп талдайды. Бұлай жіктеуді шығарған М.Әуезов. Біз де осы атауды пайдалана отырып, «мұң-шер өлеңдерінің» драмалық жанрға да басты элементтер қатарында кіретінін, және драмалық жанрға ұлттық өзгешелік, яғни ұлттық мағына, сонымен қатар ұлттық әр-баяу беретінін айтқан жөн. Осы аталған топтауға («мұң-шер өлеңдеріне») жататын өлеңдердің бірі «Қоштасу» деп саналады. Елінен бөлінген, еріксіз үй-жаранынан, сүйген жарынан айрылған, өмір-тірліктен айрылысқан трагедиялық геройлардың монологтарының негізі қоштасу екенін, ондай жалын атқан монологтар үлгілерінің орыс-европа драматургиясында көп екенін жақсы білеміз. Қазақтың халықтық толғауларында да дәл осындай-монолог рухындағы жырлар аз емес. Соның бәрі қазақ драматургиясы үшін әзір байлық, сарқылмайтын қазына. Бұл сияқты қоштасу өлеңдері ескі «Еңлік-Кебек» поэмасында да бар. Кейін осы өлеңдер біздің сахнамызға шыққанда қазақтың ұлттық, өзгеше ұқсамайтын, өзіндік қана музыкалық театрының жеңіл аяқтанып кетуіне жол ашты. Мұндай – шығармаға драмалық атмосфера туғызатын, оның лиризмін күшейтетін элементтер пьесаның ақындық қуатын артылтуға, оған поэзиялық екпін, серпін беруге де көмектеседі екен.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Қалиев, М. Оразова, М. Смаилова. Қазақтың салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994, 264 б.
2. Б. Әлімқұлов, Е. Әбдрахманов. Күйеу келтір, қыз ұзат. Алматы: Санат, 1994, 564 б.
3. С. Кенжеахметов. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Алматы: Санат, 165 б.
4. С.Е. Әжіғалиев. Қазақ халқының дәстүрі мен әдет-ғұрыптары. Т. 1. Алматы: Арыс, 2005, 336 б.
5. Камалова Н.К. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы. Әдістемелік нұсқау. Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚМУ, 2006, 52 б.

Аннотация

М.Ауэзов - ученый-писатель, который продемонстрировал, как создать казахскую драматургию на своей собственной земле, умеет получать популярность в фольклоре, прогнозировать прогноз, а также учиться на других популярных художественных драматических моделях. Он показал такие драматические мысли в драме, а также опыт написания и письма через свои собственные пьесы. Поэтому мы говорим: Мухтар Ауэзов является основателем казахской драматургии и ученым, который начал свою теорию. В литературе Казахстана Мухтар Ауэзов как драматург занимает почетное место. Первым и самым ранним произведением Ауэзова была пьеса «Енлик-Кебек», основанная на народном предании о трагической судьбе двух молодых людей. Пьеса «Енлик-Кебек» впервые была поставлена в юрте жены Абая Айгерим и с тех пор не сходит с казахской сцены. Выдающимся произведением советской литературы является роман-эпопея Ауэзова «Путь Абая» о жизни великого поэта-просветителя Абая Кунанбаева. В романе показана сложная картина жизни казахского общества второй половины XIX века, когда рушился многовековой кочевой образ жизни казахов. На самом деле, перевод был сделан не Л. Соболевым, а репрессированным переводчиком Анной Никольской: ее перевод первого тома романа М.Ауэзова «Абай» (1945; при участии Т. Муртазина), осуществлен под наблюдением автора; именно с

этого, выполненного на полу в землянке, русского перевода Никольской, выдержавшего около двух десятков изданий.

Abstract

M.Auezov is a scientist-writer who demonstrated how to create Kazakh drama in his own land, knows how to get popularity in folklore, forecast the forecast, and also learn from other popular art dramatic models. He showed such dramatic thoughts in the drama, as well as the experience of writing and writing through his own plays. Therefore, we say: Mukhtar Auezov is the founder of Kazakh drama and the scientist, who began his theory. In the literature of Kazakhstan Mukhtar Auezov as a playwright takes an honorable place. The first and earliest work of Auezov was the play Enlik-Kebek, based on the folk tradition of the tragic fate of two young people. The play "Enlik-Kebek" was first staged in the yurt of Abai's wife Aygerim and since then has not left the Kazakh stage. An outstanding work of Soviet literature is the novel-epic of Auezov "The Way of Abai" about the life of the great poet-educator Abai Kunanbayev. The novel shows a complex picture of the life of the Kazakh society of the second half of the XIX century, when the centuries-old nomadic way of life of the Kazakhs collapsed. In fact, the translation was made not by L. Sobolev, but by the repressed translator Anna Nikolskaya: her translation of the first volume of M.Auezov's novel "Abai" (1945, with the participation of T. Murtazin) was carried out under the supervision of the author; it was with this, performed on the floor in the dugout, the Russian translation of Nikolsky, which stood about two dozen editions.

ӘОЖ 391 (043.3)

М.Ж. Мамешов, А. Сәрсен, Ж. Сүлейменова

Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КЕСКІНДЕМЕЛІК ПЛЕНЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛДЕМЕСІ

Түйін

Мақалада білім беру жүйесінде, кескіндеме өнерінде және жалпы бейнелеу өнеріндегі білім беру процесінің негізгі нәтижесі, сондай-ақ бейнелеу өнеріндегі құзіреттілік жиынтығын меңгеру негізделген. Білім беру саласындағы құзіреттіліктерді және білім беру үрдісін енгізіу қазіргі заманғы оқытудың маңызды мәселелердің бірі. Құзіреттілік студенттерге ғана қолданыла алатын білім беру құзіреттіліктерінен ерекшеленуі керек. Өнер және графика мамандығының негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қойылатын талаптарда үш негізгі құзіреттілік топтарын атап өту. Біз қарастырған құзіреттіктердің негізі бұл жұмыс қатынастарының әдісі, ол табиғаттың барлық түстердің жеңілділігі, қанықтылығы және түс реңімен салыстыруға негізделген. Оқу-тәрбие жұмысында бейнелеу, кескіндеме өнерін кеңінен пайдалану мүмкіндіктерін қарастырған жөн. Кескіндемелік пләнерді оқытуда құзіреттілік әдісін енгізу.

Кілттік сөздер: компетенция, картина, эскиз, живопись, пленэр, графика, реңділік, сән

Кескіндеме өнерінде және жалпы бейнелеу өнеріндегі білім беру процесінің негізгі нәтижесі студенттердің белгілі бір білім жинағын ғана емес, сондай-ақ бейнелеу өнеріндегі құзыреттілік жиынтығын меңгеру болып табылады.

Білім беру саласындағы құзыреттіліктерді және білім беру үдерісін енгізу қазіргі заманғы оқытудың маңызды мәселелерінің бірі, студенттердің қажетті білімін теориялық деңгейде алған кезде ғана мүмкіндік береді, бірақ та оларды әрдайым тәжірибеде қолда бермейді.

Аталған мәселені бастамас бұрын, түсінікті «құзыреттілік» анықтамасына сілтеме жасау кетсек. Педагог ғалым А.В.Хуторский оған келесідей шабыт береді: «Құзыреттілік - студенттердің дайындығы практикалық және теориялық мәселелерді шешу үшін алынған білімді, дағдыларды және өмірдегі қызмет әдістерін қолданады» [1, 109 б.]. «Құзыреттілік –

әлдекімдердің жақсы мәліметтерді беретін сұрақтар шеңбері» [2, 325 б.]. Құзыреттілік тәжірибелік қызметті ғана емес, сонымен қатар «осы құзыретке қатысты қандай да бір объектілерді сипаттайды». Мысалы, суретшінің құзыреттілігі майлы бояулар, бейнелеудегі жазықтық (кенептегі немесе тақтайшадағы), қылқаламмен және т.б. сияқты элементтермен белгіленеді. «Құзыреттілік – бұл меңгеріп алу, тиісті құзыреттілікпен оқушының иемденуі, оның оған деген жеке қарым-қатынасы мен пәндік қызметі қосылады»

«Құзырет» пен «құзыреттілікке» қарағанда, оқушының пәндік қызметіне деген жеке көзқарасын қамтымайды, ол жалпы білім беру стандартынан пайда болады.

Құзыреттілік студенттерге ғана қолданыла алатын білім беру құзыреттіліктерінен ерекшеленуі керек. Мысалы, өнер және графика мамандығының студенті университетте пленэрде сурет салу құзыреттілігін меңгереді, бірақ құзыреттілікті тек қана оқу аяқталғаннан кейін ғана пайдаланады.

Орыс шығыстанушысы А.А.Васильев атап өткендей, құзыреттілік тәсілдемені екі маңызды қасиетпен игереді: біріншіден, алынған білім көлеміне емес, құзыретті маманмен белгігілейді, екіншіден, білім беру бағдарламаларын жұмыс берушілердің қажеттіліктерімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге құзыреттілік тәсілдеме кезінде «мұғалім тек сабаққа қатысу ғана емес, ағымдағы және қорытынды жұмысына ғана емес, сондай-ақ ғылыми конференцияларға, шығармашылық көрмелерге, конкурстарға және т.б. қатысумен бағаланады» [7, 198 б.].

Өнер және графика мамандығының негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қойылатын талаптарда үш негізгі құзыреттілік топтарын атап өтеді, жалпы білім беру пәндері (ЖББП), базалық пәндер (БП), Кәсіптендіру пәндер (КП)

Біздің зерттеуіміз белгілі бір құзыреттілікті қарастырады:

- бейнелеу және сәндік-қолданбалы өнер, дизайнның негізгі теориялық негіздері игеру;
- бейнелеу және сәндік өнер, дизайнды оқыту жүйесін іске асыру және ұйымдастыру,

жоспарлау дайындығы;

- бейнелеу және сәндік-қолданбалы өнер (түрлері бойынша), дизайн және компьютерлік графикадағы құралдарды, әдістерді, тәсілдерді және тәжірибелік дағдыларды меңгеру;

- натурадан қарай ортырып реалистік бейнелерді салу икемділігін меңгеру: натюрморт, пейзаж, портрет, адам денесі (соның ішінде жлаңаш дене, интерьердегі фигуралар);

- кескіндеме, графика, сән және қолөнер, дизайнда композициямен жұмыс істеуде шығармашылық қабілет дағдыларды қолдану.

Алайда, біздің ойымызша, жоғарыда аталған құзыреттілік өнер мамандығының студенттеріне арналған кескіндемелік пленэрде сурет салуды қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз, сондықтан студенттер ашық тәжірибеде алынған білім мен практикалық дағдыларды жүйелеу нәтижесінде кескіндеме суреттерінде келесідей арнайы құзыреттерді әзірледік:

1. кескіндеме терминологиясын және ашық ауада кескіндеме курсының оқу материалының мазмұнымен қарым-қатынас мүмкіндігін қолдану: пленэрлік және шеберхана жағдайларында кескіндеме ерекшеліктерін айқындылығын түсіну; жалпы ренділік пен түстердің біркелділігін, пәндік және шартталған түстерді, ауа және сызықтық перспектива түсінігін игеру.

2. білім мен тәжірибені ақылмен игеру, мақсаттылықты қамтамасыз ету және пейзаждық картина нобайды құру жүйелілігі; мативті анықтайтын түстік және рендік жағдайларын анықтау; жалпы эскиздік композициялық шешім.

3. кескіндемелік пленэр этюдтік пластикалық тапсырмаларды және бейнелер дайындығын шешу: пленэр жағдайында натураның (портрет және пейзаж) жалпы түстік және рендік жағдайын анықтау; табиғаттың негізгі объектілері (аспан, жер, су қатынастары және т.б.) арасындағы көптеген түстік қатынастардың анықтау; рең мен түстің көмегімен үлкен көлемдегі пішіндерді модельдеу; пәннің этюдқа қатынасы мен натураның түстік шарттылығының әсер етуі.

4. пленэрдегі ауаның үнемі өзгеріп отыратын жағдайларын суреттеуге бейімделу: суретінің композициясын құрастыру процесінде ғана емес, сонымен бірге шеберхана жағдайында натура этюдтың түзету; пленэрде натура этюдтардың әрбір тапсырмаларын жасағанда уақыты есептеу.

Жоғарыда аталған құзыреттілікті пленэрлік кескіндемеде студенттердің практикалық оқытуды бағалау критерийлерін әзірлеу үшін негіз болды: картинаның композициялық эскизін логикалық тұрғыда қою керек; пленэрлік кескіндеме тапсырмалардың этюдтық шешімі (пейзаж және пленэр жағдайындағы портреттің жалпы түсі мен реңктерін айқындау, рең мен түстің көмегімен үлкен формаларды үлгілеу және т.б.); әртүрлі техникалық әдістерді қолдану; пленэрлік кескіндеме курсына оқу мазмұнындағы өзара байланыс көлемінде кескіндемелік терминология саналы иелену.

Біз қарастырған құзыреттіктердің негізі бұл жұмыс қатынастарының әдісі, ол табиғаттың барлық түстерін жеңілділігі, қанықтылық және түс реңкімен салыстыруға негізделген.

Белгіленіп көрсетілген арнайы құзыретілікте тек қана реалистік бейнелеу сауаттылығын қалыптасырып қана қоймайды, ол түстік гармониялық сезімді дамытады және болашақ педагог суретшіні қалыптасыруда бейнелі-композициялық ойдың пайда болу үшін үлкен мүмкіндіктерді ұсынады. Бұл композициялық бейнелер өнер мамандықтарында оқитын студенттердің ойларын дамытып қана қоймай картина эскиздерімен, пленэрлік жағдайда және шеберханада жұмыс істегенде орындай алады.

Оқу-тәрбие жұмысында бейнелеу, кескіндеме өнерін кеңінен пайдалану мүмкіндіктерін қарастырған жөн. Оқу үрдісінде өнерді оқыту жастардың эстетикалық, шығармашылық ойларын дамытады және ой мен жаңашылықты қалыптастыруға көмектеседі.

Кескіндемелік пленэрді оқытуда құзыреттілік әдісін енгізу тәжірибе барысында студенттердің кездесетін негізгі мәселелерді дәйекті түрде жеңуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Хуторской А.В. Современная дидактика. М.: Радуга, 2007, 350 с.
2. Словарь иностранных слов. Алматы: Издат Маркет, 2005, 592 с.
3. Беда Г.В. Живопись. Санкт-Петербург: Питер, 1986, 192 с.

Аннотация

Статья основана на главном результате учебного процесса, искусстве живописи и общего изобразительного искусства, а также на приобретении набора компетенций в искусстве живописи. Внедрение компетентности и образовательного процесса в образовании является одним из важнейших вопросов современного обучения. Компетентность должна отличаться от образовательной компетенции, которая может применяться только для студентов. Отмечайте три основные компетенции в требованиях к овладению базовыми образовательными программами специального искусства и графики. Ядром нашей компетенции является метод рабочих отношений, основанный на сравнении природы со всеми ее цветами, легкостью и цветовым тоном. Важно учитывать использование живописи и живописи в учебно-воспитательной работе. Внедрение компетентностного подхода в преподавании изобразительного искусства.

Abstract

The article is based on the main outcome of the educational process, the art of painting and overall visual arts as well as the acquisition of a set of competence in the art of painting. Introduction of competence and educational process in education is one of the most important issues of modern learning. Competence should be different from the educational competence that can be applied only to students. Celebrate three core competencies in the requirements for mastering the basic educational programs of the specialty arts and graphics. The core of our competencies is the method of working relationships, which is based on the comparison of nature with all its colors, lightness and color tone. It is important to consider the use of painting and painting in educational and educational work. Implementation of the competency approach in the teaching of picture art.

Г.А.Палпиева, М.К. Кукеева

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ӘЛЕМДІК ҮРДІСТЕР КОНТЕКСІНДЕГІ КІТАПХАНАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Түйін

Мақалада Қазақстанда кітапхана мамандарын білімін **арттыру**, мәдени және білім үдерісіндегі ролі қарастырылады. Сондай-ақ мемлекеттік кітапхана саясаты туралы мәселелер, кітапхана ісі саласында білім алушыларға кәсіби білім беру, оларға кітапханалық-ақпараттық білім беру, кітапхана мамандарын даярлау және қайта даярлау, олардың біліктілігін арттыру, кітапханалардың дамуын ғылыми және әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылған. Қазақстан жоғары білімнің стратегиялық міндеттері ұлттық білім беру жүйесіндегі жетістіктерді сақтай отырып, оны әлемдік білім беру үрдісінің ең озық үлгілеріне сәйкестендіруге негізделеді. Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, кітапханалық-ақпараттық қызмет саласын құқықтық қамтамасыз ету және білімді тереңдету, кітапханашыларды психологиялық-педагогикалық даярлау және коммуникативтік мәдениетін жетілдіру, пайдаланушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың инновациялық әдістерін дамытуды көздейді.

Кілттік сөздер: кітапхана мамандығы, кітапханашы, кітапхана саясаты, мәдениет, мамандық даярлау, кітапханалық-ақпараттық білім беру, кітапхана ісі, ғылыми зерттеулер, ұлттық кітапхана, кітапханалар.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер Қазақстандағы кітапханалар қызметтерінің түбегейлі өзгеруіне, қазіргі қоғамның әлеуметтендіру процесінде олардың рөлдерінің күшейтілуіне алып келді. «Қазақстан 2030» стратегиялық даму бағдарламасында мамандардың ақпараттық танымының басты өркендеу жолдары анықталып, Қазақстанның заманауи білім үлгісі дүние жүзілік стандартқа сай жүйе екені көрсетілген. Қазіргі кезде Болон процесінің барлық аспектілері Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарында мүмкіндігінше іс жүзінде асырылуда. Әрине, нарықтық заманмен бірге жастардың, қоғамның алға қойған мақсат-мұраты өзгергенін есепке алсақ, бұл процестің бізге тиімді жерлері өте көп деп, айтуға болады.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев Жолдауында отандық білім беру жүйесін бәсекеге бейімдеп құру жөніндегі нақты тапсырма беріп, ұлттың өресі білім нәрімен сусындағанда ғана өсетінін, білім сапасын халықаралақ дәрежеге көтеру мен әлемдік білім тайталасында дамыған мемлекеттермен деңгейлес болу мәселесін батырып айтқан болатын.

Қазақстан жоғары білімнің стратегиялық міндеттері ұлттық білім беру жүйесіндегі жетістіктерді сақтай отырып, оны әлемдік білім беру үрдісінің ең озық үлгілеріне сәйкестендіруге негізделеді. Қазақстан Республикасында кітапхана қызметкерлерінің кәсіби даярлау жүйесі «Білім туралы» ҚР Заңының талаптарына сәйкес құралған. Ол білім берудің төмендегі деңгейлерін қамтиды: кітапхана кадрларының орта кәсіби білімі, жоғары білімі (бакалавр, магистр, докторантура). Сонымен қатар, кәсіптік білім беру жүйесіне қосымша кәсіби білім беруді қарастырады. Кітапханалық-ақпараттық қызметтер саласындағы мамандардың біліктілік деңгейін көтеру және кәсіптік қайта даярлауды қамтиды. Білім беру бағдарламаларының құрылымымен мазмұнын ҚР заңнамасымен, мемлекеттік білім беру стандарттарымен, оқу орындарының жергілікті нормативтік актілерімен реттеледі.

Кітапханашылардың болашақта кәсіби қалыптастыру кезеңі - орта кәсіптік білім беру болып табылады. Бұл кәсіби білім беру ұйымдары, яғни жоғарғы оқу орындары, колледждер арқылы жүзеге асырылады. Бұл ұйымдар орта кәсіптік білім беру Республикалық мемлекеттік білім беру стандарттары негізінде дайындалады (ФГОС СПО), «Кітапхана ісі»

мамандағы бойынша «Кітапханашы-библиограф» мамандығын иеленеді. Оқу күндізгі және сырттай нысандарда жүзеге асырылады. «Кітапхана ісі» мамандағы бойынша базалық дайындықшеңберінде бітіруші кәсіптік қызметтің келесі түрлеріне дайындалады:

- технологиялық қызметі (кітапхана қорын қалыптастыру, құжаттардың аналитикалық және синтетикалықөңдеу және оларды сақтау, пайдаланушылаға ақпараттық және анықтамалық-библиографиялық қызмет көрсету);

- ұйымдастырушылық – басқарушылық қызметі (кітапханалардың жұмыс істеуінің тиімділігін қамтамасыз ету, жоспарлау және ұйымдастыру);

- мәдени тынығу жұмысы (кітапхананың тынығу және тәрбиелік функцияларын жүзеге асыру, пайдаланушыларға сараланған кітапханалық қызмет көрсету);

- ақпараттыққызметі (ақпараттық технологиялардыпайдалану).

Ортакәсіптік білім негізінде кәсіби базалық білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижесінде бітіруші бірқатар жалпы және кәсіби құзыретін меңгеруі тиіс, олар 5B091000 «Кітапхана ісі» мамандағы бойыншанақты берілген. Кәсіптік білім беру ұйымдарының бітірушілері жоғарғы оқу орындарында оқуларын жалғастыруда. 2001 жылы Қазақстан Болондық процесіне қосылды, бұл бірыңғай еуропалық білім беру кеңістігін құру мақсатында еуропа елдерінің білім беру жүйесімен жақындастыруға және үндестіруге бағытталған. Жоғарғы білімнің бірінші деңгейі «бакалавриат» және бакалавр дәрежесін алумен аяқталады. Екінші деңгейі «магистратура» және магистр дәрежесін алумен аяқталады. Бұл деңгейдегі даярлықты жоғарғы білім беру ұйымдары жүргізеді. Олар мәдениет және өнер университеттері, институттары, сондай-ақ жеке мемлекеттік университет факультеттерінің кафедралары оқытады. Оқу күндізгі және сырттай нысандарда жүзеге асырылады. ГОСО сәйкес осы бағыт бойынша келесі кәсіби қызметтердің мынадайтүрлеріне бакалавр дайындайды:

- өндірістік-технологиялық қызметі (соның ішінде, ақпараттық ресурстар мен құжаттық қорды қалыптастыру, кітапханалық-ақпараттық қызмет көрсетуді ұйымдастыру, кітапханалық-ақпараттық қызметіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану);

- ұйымдастырушылықжәне басқарушылық қызметі (соның ішінде, кітапханалық-ақпараттық қызметінде құқықтық және нормативтік құжаттарды пайдалану, инновациялық жобалар мен бағдарламаларды әзірлеуге қатысу, кітапханалық-ақпараттық қызметінде менеджмент және маркетинг құралдары пайдалануды);

- жобалауқызметі (соның ішінде, кітапханалық-ақпараттық қызметті дамыту үшін кешенді инвестициялық жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға қатысу);

- ғылыми-зерттеу және әдістемелік қызметі (соның ішінде, кітапханалық-ақпараттық проблемаларды жергілікті және кешенді ғылыми-зерттеуге қатысу, ақпарат тұтынушылар менолардың ақпараттық қажеттіліктерін зерттеу);

- ақпараттық-аналитикалық қызмет (соның ішінде, ақпараттарды аналитикалық-синтетикалықөңдеу, ақпараттық ресурстардыталдау негізінде ақпараттық-талдамалық өнімдерін құру);

- психологиялық-педагогикалық қызметі (соның ішінде, білім беру қызметін насихаттау, қолайлы мәдени-тынығу ортаны құру).

Негізгі білім беру бакалавриат түлегі дамуының нәтижесінде оқыту «Кітапханалық-ақпараттық қызметі» бағытында ФГОС ВПО баяндалған бірқатар жалпы мәдени және кәсіби құзыреттерін игеруі тиіс.

Бакалавриаттың негізгі білім беру бағдарламасы келесі оқу циклдарын зерттеуді қарастырады:

- гуманитарлық, әлеуметтік және экономикалық циклдар («Философия», «Отан тарихы», «Шетел тілі», «Экономика», «Психология» және басқа да пәндер);

- ақпараттық-коммуникациялық циклдары («Информатика», «Әлеуметтік коммуникация», «Ақпараттық жүйелер», «Ақпараттық технологиялар»);

- кәсіби циклдары («Кітапханатану», «Кітапханалық-ақпараттық қызметтер»).

Жоғарғы оқу орны орнатқан әрбірциклына базалық(міндетті) бөлігіжәне вариативтік (профильдік) бөлігікіреді. Оқытылатын пәндердің профилдік бөлімінде студенттердің кәсіптік білімін, шеберлігі, дағдылары мен базалық пәндер дамыту барысында алынған құзыретін кеңейту және тереңдетуге мүмкіндік береді.

Жоғарғы оқу орындарының оқу процесінде ФГОС ВПО талаптарына сәйкес, кітапхана кадрларын дайындауда дәрістің интерактивті формалары - іскерлік жәнерөлдік ойындар, психологиялық тренингтер, пікірталастар кеңінен қолданылады. Жоғары білім(бакалавриат) біріншіденгейіндебілім берутөрт жылға созылады және соңы студенттің бітіруші біліктілік жұмысын орындаумен және «Кітапханалық-ақпараттыққызметі» бойынша мемлекеттік емтиханды тапсыруымен аяқталады. Магистр дайындау жоғарғы оқу орнында ФГОС ВПО талаптарына сәйкес «Кітапханалық-ақпараттық қызметі» бағытын бойынша (магистр дәрежесі) оқытылады. Магистратураны оқу мерзіміекі жылға созылады.

Магистратураға түсу үшін «Кітапханалық-ақпараттыққызметі» бағыты бойынша қабылдау емтихандарынтапсыру қажет. Магистратурада оқу кәсіби қызметтің барлық түрлеріне тереңірек оқытуды талап етеді, атап айтқанда, мынадай: кітапханалық-ақпараттық қызметін жүйелі талдау; ғылыми зерттеулердің бағдары бойынша бағытын, проблематикасын және әдістемесін дамыту; федералдық және өңірлік деңгейлерде кітапханалық-ақпараттық саласын стратегиялық басқару; инновацияны стратегиялық жоспарлау және басқару, ресурстарды оңтайландыру және қоғамдық қажеттіліктерінің өзгеруіне сәйкес қызмет көрсету; кітапханалық-ақпараттық саланың нормативтік құжаттарды әзірлеу; жаңа білім беру технологияларын дамыту. Магистратураның негізгі білім берубағдарламасыжалпы ғылыми пәндерді («Ғылым тарихыжәнеәдістемесі», «Жоғарғы мектеп педагогикасы», «Әлеуметтік-саясатеория») және кәсіптікциклдарын («Әлемдік ақпараттық ресурстаржәнежелілері», «Әлеуметтік-мәдени жобалаудың теориясы және әдіснамасы»зерттеулер кіреді), сондай-ақ басқа дәпәндерді қамтиды. Жоғарғы оқу орныбелгілеген әрбір оқуциклібазалық(міндетті) бөлігі және вариативті (профилді) болып табылады. Профилдік бөлімнің пәндері студенттердің базалық пәндерді игеру барысында алынғанкәсіптік білімін, шеберлігін, дағдылары менқұзыретінкеңейтуге және тереңдетугемүмкіндік береді. Магистратураны бітіру нәтижесіндеқорытынды мемлекеттік аттестацияны, бітіруші біліктілік жұмыстарын қорғауды, сондай-ақ дайындық бағыты бойынша мемлекеттік емтиханды тапсырумен аяқталады.

Кітапханалық білім беру жүйесінде қосымша кәсіби білім беру маңызды рөл атқарады, яғни кітапхана қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және қайта даярлықтан өткізу. Қазіргі уақытта, өмір бойы білім алу тұжырымдамасы маңызды болып отыр, білімін кеңейту және тереңдету, қабілеттілігі мен құзіреттілігін ұдайы жаңарту қажеттілігін қарастыру, яғни ағымдағы экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени, технологиялық өзгерістерді ескере отырып кәсіптік білімін жетілдіру болып табылады.

Бүгінгі күні кітапхана қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың өзекті бағыттары: қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, кітапханалық-ақпараттыққызмет саласын құқықтық қамтамасыз ету және білімді тереңдету, кітапханашыларды психологиялық-педагогикалық даярлау және коммуникативтік мәдениетін жетілдіру, пайдаланушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың инновациялық әдістерін дамыту. Арнайы білімі бар кітапханашылардың біліктілігін арттыру, қолданыстағы біліктілік шеңберін кеңейту және тереңдету, кәсіби білім мен дағдыларын, яғни кәсіби дамытуды көздейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»// Егемен Қазақстан. 2017, №35, Б.1-3.
2. Кукеева М.К. Кітапхана мамандығын даярлауда кітапханалық –ақпараттық білім беру // М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері. Шымкент, 2018, №1, Б. 173-175.

3. Аманжолова К.М. Қазіргі кезеңдегі кітапхана мамандарын басқару ерекшеліктері // «Заманауи ғылым мен білімнің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Шымкент, 2017, Б.6-8.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы государственной библиотечной политики, профессиональная подготовка студентов в области библиотечного дела, библиотечное-информационное образование, подготовка и переподготовка сотрудников библиотеки, профессиональное развитие библиотекарей, обучения и повышения квалификации библиотекарей, предоставление научной и методической литературы для развития библиотек. Стратегические цели высшего образования Казахстана основаны на достижении национальной образовательной системы и приведения ее в соответствие с лучшими мировыми образовательными тенденциями. Развитие современных информационно-коммуникационных технологий, юридическое сопровождение библиотечно-информационной деятельности, совершенствование коммуникативной культуры и психолого-педагогическая подготовка библиотекарей, разработка инновационных методов формирования информационной культуры пользователей.

Abstract

The article examines the issues of the state library policy, the professional preparation of students in the field of librarianship, library and information education, the training and professional development of librarians, the training and professional development of librarians, and the provision of scientific and methodological literature for the development of libraries. The strategic goals of Kazakhstan's higher education are based on the achievement of the national educational system and bringing it in line with the best world educational trends. Development of modern information and communication technologies, legal information-library-informational service, promotion of communicative culture and psychological-pedagogical preparation of bibliotecarriers, development of innovative methods of information development of information culture users.

УДК 613.6.514

Б.С. Жайшибеков

к.х.н., доцент, преподаватель, Шымкентский высший медицинский колледж, Шымкент, Казахстан

МОДЕЛИРОВАНИЕ МОНООКСИГЕНАЗНО-АНТИОКСИДАНТНОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ФОСФОРНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ОТРАВЛЕНИЕ ФОСФОРОМ

Аннотация

Фосфор является одним из основных элементов организма человека. В своих многочисленных соединениях фосфор может находиться в следующих степенях окисления: -3, -1 и от 0 до +5. Кроме того, возможность образования связей Р-Р некоторых веществах приводит к появлению степеней окисления +2 +4. Детоксикация фосфора осуществляется главным образом печенью. Монооксигеназная и антиоксидантная система печени выполняет функцию метаболизма различных ксенобиотиков, в том числе фосфора. При экспериментальном отравлений фосфором возрастает концентрация продуктов перекисного окисления липидов и снижается активность антиоксидантных ферментов в клетках печени. Длительное воздействие желтого фосфора существенно ингибирует антиперекисную систему, особенно чувствителен Se-зависимая глутатионпероксидаза. Ингибирование ферментов монооксигеназной системы выражено снижением количественных уровней цитохромов P₄₅₀ и B₅, а также угнетением функциональной активности организма.

Ключевые слова: Желтый фосфор, монооксигеназная система, антиоксидантная система, перекисное окисление липидов, свободнорадикальное окисление, каталаза, супероксиддисмутаза, селензависимая глутатионпероксидаза.

Введение

Фосфор образует несколько аллотропических модификаций. Желтый фосфор представляет собой твердое, просвечивающее, воскообразное, бесцветное или желтоватое вещество с удельным весом $1,83 \text{ г/см}^3$, температурой плавления $44,5^\circ\text{C}$ и точкой кипения $257,5^\circ\text{C}$. Желтый фосфор нерастворим в воде, хорошо растворяется в масле, этаноле, хлороформе, сероуглероде и др. [1]. Отравление желтым фосфором приводит к сдвигу в деятельности гомеостатических и функциональных систем организма человека. Первичные функциональные нарушения в организме возникает со стороны клеточных мембран богатые фосфолипидами и липидами. Мембранотоксичность фосфора связана с активацией перекисного окисления ненасыщенных жирных кислот в фосфолипидах печени, одновременным истощением антиоксидантных систем [2].

Теоретическая часть

На основе экспериментальных данных отравление желтым фосфором разработано концепция патогенеза печени. Ядовитость желтого фосфора основывается на нарушении окислительных процессов антиоксидантной системы. Сложная система антиоксидантной защиты (АОЗ) печени включает антипероксическую, антирадикальную и антипериксическую систему. Одним из важных компонентов антирадикальной и антипериксической системы является антиоксидантный фермент – глутатионпероксидаза (КФ 111.1.9). В клетках печени глутатионпероксидаза вместе с ферментом каталазой (КФ 1.11.1.6) ускоряет распад эндогенного перекиси водорода, образующегося при дисмутации супероксидного радикала ферментом супероксиддисмутазой КФ (1.15.1.1). Эти ферменты в нормальном состоянии обеспечивают равновесие системы антиоксидант–прооксидант. Активация свободнорадикальных процессов при действии желтого фосфора может сопровождаться целый ряд патологических изменений и угнетением микросомальную окислительную систему [3].

Экспериментальная часть.

Эксперименты проводились на крысах линии «Август» весом 80-100г. Острая интоксикация желтым фосфором (ЖФ) достигалось путем внутрижелудочного введения масляного раствора ЖФ в дозе 3мг/кг. Хроническая затравка ЖФ из расчета 0,3мг/кг в масляном растворе в течение 4 месяца.

1. Микросомальную фракцию печени выделяли по Omuro.T. и SatoT [4].
2. Белок в объектах определяли биуретовым методом [5].
3. Активность глутатионпероксидазы определяли по [6].
4. Активность каталазы и супероксиддисмутазы по [6].
5. Концентрацию МДА, диеновых конъюгатов и гидроперекисей липидов [7].
6. Количественное содержание цитохромов P₄₅₀ и B₅, N-диметилизную, р-гидроксилазную активности по [8]. Спектрофотометрические определения проводили на двухлучевом спектрофотометре Hitachi -330.

Результаты и их обсуждение.

Одной из важнейших задач стоящих перед медициной и биологией, является изучения биохимических механизмов, обеспечивающих устойчивость организма к различным ксенобиотикам, в том числе фосфора. Сформулировано понятие монооксигеназной, антиоксидантной и иммунной функциональной системы защиты организма при фосфорной интоксикации [2-3].

При экспериментальной затравки животных желтым фосфором наблюдается снижение активности супероксиддисмутазы (I) каталазы (II) и уровня сульфгидрильных групп (III) на 70%, 15% и 13% соответственно.

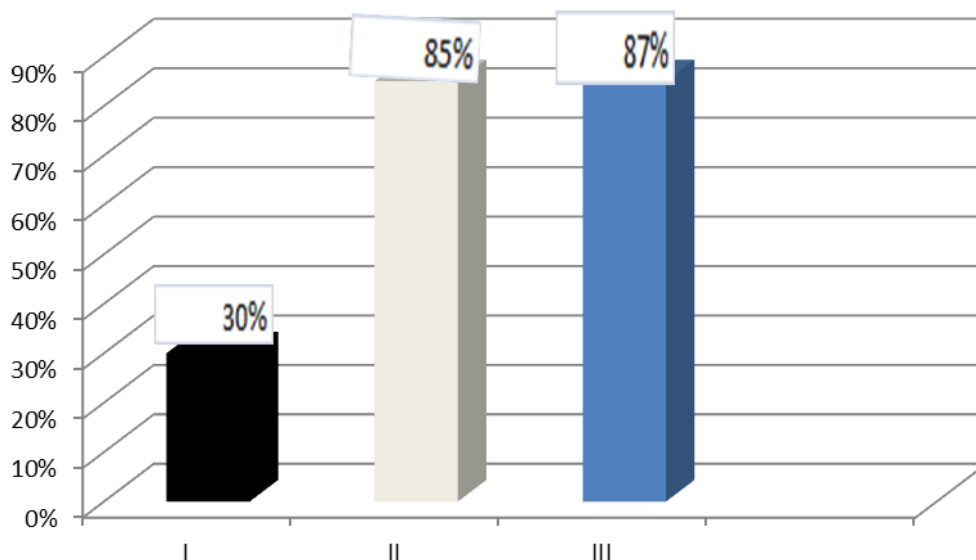

Рис. 1. Активность антиоксидантных ферментов при отравлении фосфором

Концентрация продуктов перекисного окисления липидов в клетках печени – диеновых коньюгации (I), гидроперекисей липидов (II) и молекулярного диальдегида (III) возрастает на 38%, 30% и 56% соответственно.

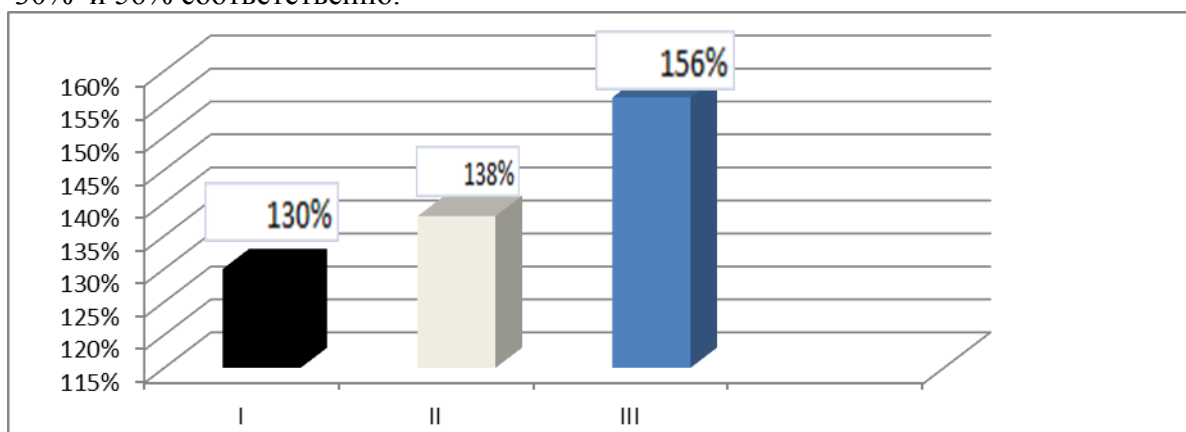

Рис. 2. Концентрация продуктов перекисного окисления липидов.

Воздействие желтого фосфора существенно ингибирует антиперекисную систему, особенно чувствителен Se-зависимая глутатионпероксидаза. Острая затравка ЖФ крыс приводит через 12 часов к некоторому увеличению активности глутатионпероксидазы [табл1]. Это можно объяснить ответной реакцией организма на фосфориндуцированное свободнорадикальное окисление и усиленную генерацию перекиса водорода. Через 24 часа активность ГП фермента угнетается, и составляет 62,8% от интактных животных. Подобное поведение по моему мнению является признаком субстратного насыщения фермента, и инактивацией смежных систем, например глутатионредуктазы и других. Немаловажное значение имеет и прямое ингибирующее действие желтого фосфора через изменение конформации активного центра фермента и разрушения структурной организации апофермента.

Таблица 1. Изменение активности Г.П. (M+m) n=6.

Экспериментальные группы	Активность ГП, нмоль окис НАДФН в 1 мин на 1 мг белка		
	через 12ч	через 24ч	через 48ч
Интактные крысы	67,4±5,75	67,4±5,75	67,4±5,75
ИФИ (опыт. гр)	80,6±9,96	42,23±8,52	75,56±14,54

Кроме этого в активном центре Se-ГП микроэлемент находится в форме селеноцистеина, в то время как цистеин является одним из самых уязвимых аминокислот при действии свободных радикалов кислорода. По истечению 48 часов активность фермента вновь возрастает, и составляет 112,10% от интактных, что свидетельствует об преобладании компенсаторных механизмов.

Таблица 2. Влияние на показатели МОС в печени крыс при экспериментальной фосфорной интоксикации

Экспериментальные группы	ГП нмоль окисл. НАДФН/ мин на мг белка	Н-диметилаза на мг белка	Р-гидроксилаза на мг белка	Цит P ₄₅₀ на нмоль/мг белка	Цит B ₅ на нмоль/мг белка
Интактные крысы n=8	89,03±14,67	2,67±0,27	0,24±0,04	0,54±0,06	0,27±0,04
Хроническая затравка ЖФ n=8	33,52±5,19	1,53±0,37	0,22±0,07	0,33±0,11	0,25±0,05

Хроническая затравка ЖФ вызывает в печени крыс угнетение функциональной активности ГП, и в меньшей мере активность N-диметилазы и р-гидроксилазы. Все это происходит на фоне снижения количественного содержания цитохромов P₄₅₀ и B₅, и напротив увеличение содержание МДА, диеновых конъюгации и гидроперекисей липидов (рисунок 2).

Снижение общей активности антиоксидантных ферментов (рисунок 1) вероятно связано с прямым разрушающими действиями ЖФ на активные центра ферментов, усиленным расходом этих ферментов на инактивацию продуктов перекисного окисления липидов генерируемой активными формами фосфора. При хронической фосфорной интоксикации в печени заметно снижается содержание НАДФН, которая необходимо для функционирования этой системы. Кроме этого доступность НАДФН лимитирует активность НАДФН-цитохром P₄₅₀ –редуктазы, что может быть одной из причин угнетения монооксигеназной системы. Другой причиной может быть увеличение вязкости мембранных липидов, что ограничивает конформационную подвижность полипептидной цепи, и как следствие снижает функциональную активность мембранных ферментов.

Таким образом активация свободнорадикальных процессов при фосфорной интоксикации обусловлено повреждением АОС-МОС регулирующей системы, неспособностью их эффективно детоксицировать образующиеся свободные радикалы и продукты перекисного окисления.

Литература

1. Попков В.А., Пузаков С.А. Общая химия. М.: ГЭОТАР - Медиа, 2014, 992с.
2. Жайшибеков Б.С. Монооксигеназды – антиоксидантты жүйені фосфор қосылыстарымен зақымдауды модельдеу. Сары фосфордың улы әсерін зерттеу //Оңтүстік Қазақстан ғылымы мен білімі, 2007, №2 (61), Б.63-65.

3. Жайшибеков Б.С. Антиоксидантная и монооксигеназная система при фосфорной интоксикации. Сб. Систематизация научных трудов, Биология және экология, 2003, С.211.
4. Omuro T., Sato T., The carbon monoxide binding pigment of liver microsomas // Y. Biol. Chem, 1964, Vol. 239, P.2370-2373.
5. Gornail A., Bardav C., David M. Determination of serum proteins by means of the biuret reaction // Y. Biol. Chem, 1970, Vol. 245, no. 14, P.3632-3636.
6. Little C., Olinesen R., Beid K., Obrein P. Propenties and regulation of glutathione peroxidase// Y. Biol. Chem., 1970, Vol. 117, no. 2, P.751-761.
7. Орехович В.И. Современные методы в биохимии //Собр. в 3-х частях, М., 1977, ч.1. С.49-62.
8. Орехович В.И. Современные методы в биохимии //Собр. в 3-х частях, М., 1977, ч.1. С.66-68.

Түйін

Фосфор ағзаның негізгі құрылыстық элементі. Өзінің саналуан қосылыстарында фосфор келесі тотығу дәрежелерін көрсете алады: -3, -1 және 0-ден +5 дейін. Бұдан бөлек кейбір заттарда Р-Р байланыстарын түзе алатындығы +2, +4 тотығу дәрежелерін бере алады. Бауырдың монооксигеназды және антиоксидантты жүйесі әртүрлі ксенобиотиктерді, соның ішінде фосфордың да метаболизмін жүргізетін функцияға ие. Фосформен экспериментальді улау кезінде липидтердің асқын тотығының концентрациясы артып, антиоксидантты ферменттердің белсенділігі төмендейді. Сары фосфордың улы әсерінің созылмалы түрі антипероксидтік жүйені біршама тежейді, әсіресе Se-байланысты глутатионпероксидаза сезімтал. Монооксигеназды жүйенің ферменттерінің тежелуі, цитохром P₄₅₀ және B₅-тің сандық деңгейлерінің төмендеуімен және ағзаның функциональды белсенділігінің тежелуімен білінеді.

Abstract

Phosphorus is one of basic elements of a human body. In the numerous connections phosphorus can is in the following rates of oxidation: -3, -1 and from 0 to +5. Besides, solution some substances leads a possibility of bonding to emergence of rates of oxidation +2 +4. The monooxygenase and antioxidatic system of a liver performs function of a metobalizm of various xenobiotics, including phosphorus. At the experimental of poisonings with phosphorus concentration of products of peroxide oxidation of lipids increases and the activity of antioxidatic enzymes in cells of a liver decreases. The long-lived influence of yellow phosphorus significantly inhibits anti-peroxide system, is especially sensitive Se-dependent glutathione peroxidase. The inhibition of enzymes of monooksigenazny system is expressed by decrease in the quantitative levels of P₄₅₀ and B₅ cytochromes and also depressing of the functional activity of an organism.

УДК 37.53:877

С.Е.Калдыкозова¹, Г. Куандыкова², Д.Н. Хужаахмедова³, Д.Ш. Сихымбаева²

¹ к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан

² учитель, школа – лицей № 7, Шымкент, Казахстан

³ старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ НАД ТЕКСТАМИ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются развитие критического мышления в процессе работы над текстами в условиях обновленной программы обучения. Технология развития критического мышления является общепедагогической, надпредметной, представляет собой целостную систему, формирующую навыки работы с информацией в процессе чтения и

письма. Данная технология представляет собой современную «надпредметную» универсальную технологию, открытую к диалогу с другими педагогическими подходами и технологиями, ориентированными на решение актуальных образовательных задач. Таким образом, «технология развития критического мышления» соответствует всем параметрам инновационного обучения. Данная технология осознанно отказывается от традиционного авторитарного подхода к процессу обучения. Вместо этого осуществляется личностно-ориентированное обучение, при котором каждый учащийся вовлекается в процесс конструирования знаний на основе равноправных партнерских отношений.

Ключевые слова: критическое мышление, современный подход, обновленная программа, эффективность, образовательный прогресс

Критическое мышление – это способность анализировать информацию с позиции логики и личностно-психологического подхода с тем, чтобы применять полученные результаты как к стандартным, так и нестандартным ситуациям, вопросам, проблемам; способность ставить новые, полные смысла вопросы, вырабатывать разнообразные, подкрепляющие аргументы, принимать независимые продуманные решения. Критическое мышление начинается с постановки вопросов и уяснения проблем, которые нужно решить. Технология развития критического мышления является общепедагогической, надпредметной, представляет собой целостную систему, формирующую навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Данная технология представляет собой современную «надпредметную» универсальную технологию, открытую к диалогу с другими педагогическими подходами и технологиями, ориентированными на решение актуальных образовательных задач. В основу технологии положен базовый дидактический цикл, состоящий из трех этапов (стадий): «вызов», «осмысление» и «рефлексия». Каждая фаза имеет свои цели и задачи, а также набор характерных приемов, направленных сначала на активизацию исследовательской, творческой деятельности, а потом на осмысление и обобщение приобретенных знаний.

Первая стадия – «вызов», во время которой у учащихся активизируются имеющиеся ранее знания, пробуждается интерес к теме, определяются цели изучения предстоящего учебного материала.

Вторая стадия – «осмысление». На этой стадии происходит направленная, осмысленная работа студента с текстом. Третья стадия – «рефлексия» - стадия размышления. На этом этапе формируется личностное отношение учащихся к тексту, которое он фиксирует либо с помощью собственного текста, либо своей позиции в дискуссии. Рассмотрим применение технологии развития критического мышления через чтение и письмо на занятиях русского языка при изучении текстов. Так, при работе над текстом, *целесообразно предварительно составить технологическую карту занятий:*

Таблица №1

1. Стадия вызова	2. Стадия осмысления.	3. Стадия рефлексии.
«Корзина идей», составление кластера, таблица ЗХУ	Чтение текста с маркированными пометками (ИНСЕРТ), таблица ЗХУ	Таблица ЗХУ, эссе, дискуссия, синквейн, составление кластера.

Первая стадия – «вызов». На данном этапе важно путем приема мозговой атаки, *группового мозгового штурма, инвентаризации (сбор мыслей и идей), дискуссии, «корзины» идей, составление кластера, составление таблицы З-Х-У* заинтересовать учащихся. Данные приемы способствуют актуализации имеющегося у учащихся опыта и знаний, позволяют выяснить все, что знают или думают учащиеся по обсуждаемой теме текста «История гончарного дела» [5].

Таблица №2

Что я знаю	Что я хочу узнать	Что мы узнали, и что нам осталось узнать
Гончарное дело – одно из самых древнейших ремесел в мире. Первые изделия из глины и воды человек смастерил еще в древности. Гончарное ремесло служило для приготовления сосудов, в которых могла храниться пища, зерно, вода.	Свойства гончарных изделий. Формы гончарных изделий. Знаменитые греческие вазы.	

Рассмотрим подробнее прием «Корзина» идей. На доске можно нарисовать значок корзины, в которой условно будет собрано все то, что все связано с изучаемой темой. Обмен информацией проводится по следующей процедуре:

1. Задается прямой вопрос о том, что известно учащимся по теме текста.
2. Каждый учащийся вспоминает и записывает в тетради все, что знает по данной проблеме (строго индивидуальная работа, продолжительность 1-2 минуты). Этот прием называется – свободное письменное задание.
3. Затем происходит обмен информацией в парах или группах. Учащиеся делятся друг с другом известным знанием (групповая работа). Время на обсуждение не более 3 минут. Это обсуждение должно быть организованным, например, учащиеся должны выяснить, в чем совпали имеющиеся представления, по поводу чего возникли разногласия.
4. Далее каждая группа по кругу называет какое-то одно сведение или факт, при этом, не повторяя ранее сказанного (составляется список идей).
5. Все сведения (факты, мнения, имена, проблемы, понятия, имеющие отношение к теме текста) кратко в виде тезисов записываются преподавателем в «корзинке» идей (без комментариев), даже если они ошибочны. В ходе занятия эти разрозненные в сознании учащегося факты или мнения, проблемы или понятия могут быть связаны в логические цепи.
6. Все ошибки исправляются далее, по мере освоения новой информации. Так составляется «Корзина идей», которая позволяет выяснить все, что знают или думают учащиеся по обсуждаемой теме текста - об уровнях вредных веществ. Далее целесообразно предложить учащимся заполнить таблицу З-Х-У. Учащимся предлагается вспомнить все, что они знают о предельно допустимой концентрации. В колонку «Знаю» вносятся сведения, известные по этой теме (результат обсуждения в паре). В колонку «Хочу узнать» предлагается внести спорные вопросы и идеи. Затем учащиеся знакомятся с текстом (чтение) «Строки истории жизни К. И. Сатпаева» и пытаются найти ответы на поставленные ими вопросы. У данной формы работы есть ещё один резерв – это вторая и третья части таблицы. [5, 60].

Таблица №3

Что я знаю	Что я хочу узнать	Что мы узнали, и что нам осталось узнать
Каныш Имантаевич Сатпаев родился 12 апреля 1899 года в семье казаха-кочевника. С 1909 по 1911 год учился в двухклассной аульной русско-	Сатпаев К. создал в Казахстане Академии наук. Он создал 11 новых научно-исследовательских	

киргизской школе. В 1911 году поступил в русско-киргизское училище Павлодара, которое окончил в 1914 году с отличием. В 1914 году поступил в Семипалатинскую учительскую семинарию. В 1921 году поступил в Томский технологический институт на горный факультет. В 1926 году получил квалификацию горного инженера. Он был первым инженером-геологом казахом.	институтов. По его инициативе Сатпаев К. была начата работа по изданию многотомной истории Казахстана и собрания сочинений Ш. Уалиханова в 5 томах.	

После дискуссии (парной или коллективной), в процессе которой обучающиеся учатся бесконфликтному обмену мнений, осуществляется инвентаризация идей и составляется кластер – графическая схема изучаемой темы. Цель данного приема - попытка систематизировать имеющиеся знания по той или иной проблеме. *Кластер* – это графическая организация материала, показывающая смысловые поля того или иного понятия. Слово «кластер» в переводе означает «пучок» или «созвездие». Учащийся записывает в центре ключевое понятие, а от него рисует стрелки-лучи в разные стороны, которые соединяют это слово с другими и.т.д. При составлении кластера по теме текста «*Билл Гейтс*» учащиеся используют следующие слова: *компания «Майкрософт», Сиэтл, операционная система, программа, персональный компьютер, миллиардер* и т.д. Следует отметить, что кластер может быть использован на самых разных стадиях занятия. [5, 62]. Вторая стадия – «осмысление» - содержательная, в ходе которой и происходит непосредственная работа учащихся с текстом. Маркировка, составление таблиц, ведение дневника, производимые учащимся, позволяют ему отслеживать собственное понимание. Цель данной стадии - поддержать интерес и активность, созданные на стадии вызова; осуществить контакт с новой информацией и поддержать усилия учащихся по отслеживанию собственного понимания. На данном этапе процесс чтения всегда сопровождается действиями учащегося (маркировка, составление таблиц, ведение дневника). Учащимся предлагается задание - прочитать текст «*Зима*» и сделать маркированные пометки ИНСЕРТ (*интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления*). В процессе чтения каждый студент делает в тексте индивидуальные пометки. Прием ИНСЕРТ помогает учащимся отслеживать свое понимание прочитанного материала. [5, 50].

Учащимся предлагается использовать следующие пометки:

«v» – если то, что вы читаете, соответствует тому, что вы знаете;

«←» – если то, что вы читаете, противоречит тому, что вы уже знали;

«+» – если то, что вы читаете, является для вас новым;

«?» – если то, что вы читаете, непонятно, или вы хотели бы получить более подробные сведения по данному вопросу. Данный прием требует от учащегося не пассивного, а

активного, вдумчивого чтения. Маркировочные знаки обязывают их быть внимательными. Использование маркировочных знаков позволяет соотносить новую информацию с имеющимися знаниями. Данный прием требует от учащегося не пассивного, а активного, вдумчивого чтения. Маркировочные знаки обязывают их быть внимательными. Третья стадия – «рефлексия». На этом этапе – этапе размышления происходит активное переосмысление учащимся собственных представлений с учетом вновь приобретенных знаний. На стадии рефлексии учащиеся заполняют третий столбик таблицы З-Х-У, проводят дискуссию между группами, задают друг друга вопросы по содержанию текста. Учащиеся учатся выражать свое мнение, отстаивать свою точку зрения, критически оценивать мнение других. На последующем этапе предлагается составить 5- минутное эссе по тексту. Группу следует разделить на подгруппы. Первой подгруппе учащимся предлагается написать эссе на тему «*Зимние забавы*», второй подгруппе - на тему «*Зимние месяцы*», третьей

подгруппе – «Погода зимой». Прием «5-минутное эссе» позволяет помочь учащимся подытожить свои знания, полученные в процессе ознакомления с текстом. Далее целесообразно предложить задание – составить синквейн. Прием «синквейн» – это творческая форма рефлексии, которая способствует умению резюмировать информацию, излагать сложные идеи, чувства и представления в кратких выражениях. Составление синквейна способствует развитию творческой мыслительной деятельности учащихся, способности рефлексировать. Предлагаем составить синквейн после работы над текстом «Зима».

Зима

Пришла зима. С севера подул студёный ветер, и с неба посыпались снежинки. Кружатся в воздухе и падают на землю – одна красивее другой. Вот цветок с шестью лепестками. Вот звёздочка с шестью лучами. Вот тончайшая пластинка с шестью гранями. Чем тише морозная погода, тем красивее падающие на землю снежинки. Падая на землю, снежинки лепятся друг к другу и, если нет сильного мороза, образуют хлопья. А вот почему снег хрустит под ногами? Он хрустит оттого, что от тяжести нашего тела ломаются звёздочки и лучи.

Идёт зима, растут сугробы, и снежный покров постепенно становится плотным. А тут ещё пригревает солнце, ни на минуту не забывает о своей работе ветер. Иногда он налетает с юга и приносит оттепели. А когда после оттепели ударит мороз, то на снегу образуется твёрдая корочка. Она называется настом. В такое время многим животным тяжело передвигаться по снегу и добывать себе корм. Лоси, олени и козы с трудом выкапывают из-под наста мох и листья. Зато зайчишке раздолье! Он и по рыхлому снегу ходит, как в валенках, и почти не проваливается, а по насту мчится, как по паркету. И никто не может за ним угнаться!

(По В. Архангельскому)

На этапе рефлексии учащимся предлагается дополнить кластер новыми словами из текста (студёный ветер, посыпаться, хлопья, хрустеть под ногами, оттепель, лось, олень, мох, раздолье, рыхлый снег, не угнаться и т.д.). Далее студенты конструируют из данных терминов словосочетания, предложения, разбирают их по составу, находят орфограммы, составляют словообразовательные гнезда и т.д. Происходит творческое переосмысление полученной информации: учащийся самостоятельно систематизирует изученный материал, расширяет сферы своих знаний, выражает новые идеи, информации собственными словами, выстраивая новые представления, что способствует развитию творческого критического мышления. Таким образом, «технология развития критического мышления» соответствует всем параметрам инновационного обучения. Данная технология осознанно отказывается от традиционного авторитарного подхода к процессу обучения. Вместо этого осуществляется личностно-ориентированное обучение, при котором каждый учащийся вовлекается в процесс конструирования знаний на основе равноправных партнерских отношений. Учитель становится партнером, активизирующим и направляющим учебный процесс. Критически мыслящие учащиеся способны принимать многополярность окружающего мира, возможность сосуществования разнообразных точек зрения в рамках общечеловеческих ценностей. [3].

Список литературы

1. Генике Е. А., Трифонова Е. А. Развитие критического мышления (Базовая модель). – М.: БОНФИ, 2002, 239с.
2. Васильева М.Г. Технология развития критического мышления.- М, 2004, 223с.
3. Загашев И. Новые педагогические технологии в школьной библиотеке: образовательная технология развития критического мышления средствами чтения и письма // Библиотека в школе. 2004, № 17, С. 56-61
4. Заир-Бек С. Развитие критического мышления через чтение и письмо / С. Заир-Бек// Директор школы. 2005, № 4., С. 60–72.

5. Жанпейс У. А., Н. А. Озекбаева Русский язык и литература. Учебник для 5 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. в двух частях. Алматы: Атамұра, 2015, 377с.

Түйін

Бұл мақалада жаңартылған оқыту бағдарламасы контекстіндегі мәтіндермен жұмыс істеу барысында сыни ойлаудың дамуы талқыланады. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы жалпы педагогикалық болып табылады, ол оқу және жазу үдерісінде ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыратын ажырамас жүйе болып табылады. Бұл технология - қазіргі заманғы «жоғары-тақырыптық» әмбебап технология, ол қазіргі заманғы білім беру проблемаларын шешуге бағытталған басқа педагогикалық тәсілдермен және технологиялармен диалогқа ашық. Осылайша, «сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы» инновациялық оқытудың барлық параметрлеріне сәйкес келеді. Бұл технология оқу үрдісіне дәстүрлі авторитарлық көзқарасты әдейі тастайды. Оның орнына, әрбір студент тең құқылы әріптестік негізінде білім салу процесіне қатысатын адамға бағытталған оқытуды қамтамасыз етеді.

Abstract

This article discusses the development of critical thinking in the process of working on texts in the context of an updated training program. The technology of development of critical thinking is general pedagogical, super-subjective, it is an integral system that forms the skills of working with information in the process of reading and writing. This technology is a modern "supra-subject" universal technology, open to dialogue with other pedagogical approaches and technologies focused on the solution of actual educational problems. Thus, the "technology of development of critical thinking" corresponds to all parameters of innovative teaching. This technology deliberately abandons the traditional authoritarian approach to the learning process. Instead, a person-centered learning is provided, in which each student is involved in the process of constructing knowledge on the basis of equitable partnerships.

УДК 87. 327.19

С.Е Калдыкозова¹, К. Жанабаева², Г. Исаева³, Р.Е. Муталханова³

¹ к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан

² учитель, СШ № 78, г.Шымкент, Казахстан

³ учитель, ОСШ им М. Исламкулова, ЮКО, Казахстан

ФОРМАТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются цели, техники формативного оценивания, а также критерии оценивания в условиях обновленной программы. Целью формативного оценивания является корректировка деятельности учителя и учащихся в процессе обучения на основе промежуточных результатов, полученных в процессе обучения. Особенность использования техник формативного оценивания заключается в том, что это оценивание, которое используется в повседневной практике ежедневно, ежеурочно, а это означает, что учитель и ученики могут влиять на качество образования на самых ранних этапах обучения. Применение методологии формативного оценивания становится одним из важнейших критериев новой системы оценки работы учителя и использование методов формативного оценивания на уроках показало, что у учащихся появился интерес к учебе и ответственность, вырабатываются навыки самостоятельной работы, работы в группе, воспитываются чувства толерантности, коллективизма, взаимопомощи.

Ключевые слова: формативное оценивание, современный подход, обновленная программа, эффективность, образовательный прогресс

За последнее десятилетие в содержании образования произошли качественные изменения: акцент с предметных знаний, умений и навыков как основной цели обучения был перенесен на формирование общеучебных компетентностей учащихся. Это повлекло за собой и изменения в системе оценивания. В настоящее время учителями школ ведётся поиск новых форм оценивания, которые позволили бы педагогу объективно оценить знания учащихся, повысить учебную мотивацию и учебную самостоятельность - ведь сегодня перед ними стоит задача – не передать определённую сумму знаний, умений и навыков, а сформировать такие умения, которые позволят ученику успешно учиться дальше, адекватно оценивать свои силы и возможности. [1]

Одним из таких механизмов является формативное оценивание, которое можно еще назвать оцениванием для улучшения обучения. Формативное оценивание дает возможность учителю отслеживать процесс продвижения учащихся к целям их учения и помогает учителю корректировать учебный процесс на ранних этапах, а ученику - осознать большую степень ответственности за свое образование. Этот тип оценивания направлен на реализацию лично-центрированного принципа преподавания.

Целью формативного оценивания является корректировка деятельности учителя и учащихся в процессе обучения на основе промежуточных результатов, полученных в процессе обучения. Корректировка деятельности предполагает постановку задач учителем совместно с учащимися для улучшения результатов обучения. Особенность использования техник формативного оценивания заключается в том, что это оценивание, которое используется в повседневной практике ежедневно, ежеурочно, а это означает, что учитель и ученики могут влиять на качество образования на самых ранних этапах обучения. Кроме того, формативное оценивание применяется в форме, приемлемой как для учащихся, так и для учителя.

Формативное оценивание – это целенаправленный непрерывный процесс наблюдения за учением ученика. Оно является «неформальным» (чаще всего без отметочным) оцениванием и основывается на оценивании в соответствии с критериями и предполагает обратную связь. Формативное оценивание направлено на работу с каждым учеником, выявление достижений школьников и определение уровня сформированности навыков, умений, а также систематическое измерение образовательного прогресса учащихся, которое позволяет более точно и объективно оценивать достижения каждого ребенка, способствует росту ребенка, учитывая интересы и способности ученика. При формативном оценивании ученик принимает непосредственное участие в процессе оценивания. Следовательно, имеет возможность оценить свои сильные и слабые стороны, скорректировать дальнейшие шаги посредством эффективной обратной связи, повысить уровень мотивации и потребности к действиям. [1]

Условиями формативного оценивания являются: 1) знания и понимание учащимися целей обучения 2) эффективная обратная связь с учениками 3) активное участие учащихся в процессе собственного познания 4) знание и понимание учащимися критериев оценивания 5) возможность и умения учащихся анализировать собственную работу (рефлексия) 6) корректировка подходов к преподаванию с учетом результатов оценивания. [2]

При разработке критериев оценивания на уроке необходимо руководствоваться правилами:

критерии оценивания любого достижения должны быть известны обучающимся, чтобы дать им четкое представление как о целях работы, так и о способах ее успешного завершения;

критерии не должны быть перегруженными по содержанию;

критерии должны быть сосредоточены на обучении, а не на аспектах поведения;

критерии должны быть подкреплены, в случае необходимости, примерами или образцами, разъясняющими их значение;

критерии создаются при содействии обучающихся, чтобы они имели степень причастности к процессу и более глубокое понимание содержания;

учитель обучает навыкам сотрудничества в условиях обратной связи со сверстниками.
[1]

Учителями совместно с учениками были разработаны критерии оценивания различных видов работ на уроках русского языка:

Устные ответы: полнота ответа; знание материала; умение формулировать мысли; количество правильных ответов; в стихах – интонация и выразительность; понятность; наличие примеров

Творческие задания: оригинальность; широта мысли и фантазии; индивидуальность; умение рассказывать без листка; содержательность; рассуждения; эстетичность.

Письменные работы: грамотность(5 – 0-1 ошиб., 4 – 1-3 ошиб., 3 – 3-5 ошиб., 2- 6 более); аккуратность; полное выполнение задания; правильное оформление.

На уроках русского чаще всего применяются различные стратегии оценивания, позволяющие понять, как дети усвоили тот или иной учебный материал. Учащимся особенно нравятся такие стратегии оценивания как «**Две звезды и одно желание**», «**Диаграмма Венна**», «**Синквейн**», «**Древо мудрости**», «**Дискрипт-карты**» и другие. Применение данных технологий способствуют не только развитию критического мышления, но и сознательного отношения к учебе. Зачастую бывает, что группы, работая над своим заданием, не слушают выступление других групп. Применяя технику «**Сигналы рукой**», учитель просит учащихся показывать сигналы, обозначающие понимание или непонимание материала. Предварительно стоит договориться с учащимися об использовании этих сигналов: *Я понимаю и могу объяснить* (большой палец руки направлен вверх) - *Я все еще не понимаю* (большой палец руки направлен в сторону) - *Я не совсем уверен* (помахать рукой) Посмотрев на сигналы, учитель предлагает некоторым учащимся высказаться. Учитель тоже задает уточняющие вопросы. К методам формативного оценивания относится «**Светофор**». У каждого ученика имеются карточки трех цветов светофора (**зеленый цвет**: «Я могу. У меня все получилось»; **желтый цвет**: «Я не совсем уверен. Мне требуется консультация»; **красный цвет**: «Я не могу. Требуется помощь»). Этот метод позволяет сделать рефлексию после каждого задания, и посмотреть, у каких именно детей возникают трудности, кто понял, а с кем нужно еще работать. «Светофор» часто используется при аудировании. Используя технику «**Редакторский совет**», ученики по желанию выступают в роли редакторов, а ученик у доски оказывается писателем. Редакторы внимательно слушают письменный рассказ и, опираясь на критерии успеха, указывают на плюсы в работе ученика и высказывают рекомендации по улучшению содержания сочинения. После того как ученик выслушал рекомендации редакторов, он садится на свое место и исправляет работу. Одним из эффективных приемов при выполнении формативного задания по такому навыку, как говорение, является «**Эмпатический монолог**»: учащимся предлагается подготовить монолог от 3-го лица на заданную тему; учащиеся, опираясь на критерии успеха, не только составляют монолог, но и оценивают выступления своих одноклассников.

Техника «**Деловая игра**»: 1. «Диктор» читает текст орфоэпически правильно. 2. «Редактор» исправляет речевые ошибки в тексте. 3. «Переводчик» занимается переводом текста.

Техника «**Опрос по цепочке**» : рассказ одного обучающегося прерывается в любом месте и передается другому жестом педагога, и так несколько раз до завершения ответа (применяем в случае, когда предполагается развернутый, логический ответ).

Техника «**Трехминутная пауза**»: учитель предоставляет учащимся трехминутную паузу, которая дает учащимся возможность обдумать понятия, идеи урока, связать с предыдущим материалом, знаниями и опытом, а также выяснить непонятные моменты.

Техника «**Одноминутное эссе**», которая используется учителем с целью предоставления учащимся обратной связи о том, что они узнали по теме. Для написания одноминутного эссе учитель может задать следующие вопросы: □ *Что самое главное ты узнал сегодня?* □ *Какие вопросы остались для тебя непонятными?* В зависимости от обучающей среды и формата одноминутное эссе может быть использовано по-разному. Во

время урока: урок разбивается на несколько этапов, отслеживается поэтапное усвоение материала учащимися. □ В конце урока, чтобы проинформировать учащихся о том, что они будут делать на следующем уроке.

Техника «ИНСЕРТ»: Учащиеся читают текст, маркируя его специальными значками: V — я это знаю; + — это новая информация для меня; - — я думал по-другому, это противоречит тому, что я знал; ? — это мне непонятно, нужны объяснения, уточнения. Совет: маркировки в тексте удобнее делать на полях карандашом. Или можно подложить полоску бумаги, чтобы не пачкать учебники.

Техника «Две звезды и желание» применяется при оценивании творческих работ учащихся, сочинений, эссе. Учитель предлагает проверить работу одноклассника. Когда учащиеся комментируют работы друг друга, они не оценивают работы, а определяют и указывают на два положительных момента – «две звезды» – и на один момент, который заслуживает доработки, – «желание». «Две звезды и пожелание (взаимооценивание)» применяется при оценивании творческих работ учащихся, сочинений, эссе. Учитель предлагает ребятам проверить работу одного из одноклассников. Когда учащиеся комментируют работы друг друга, они определяют и указывают на два положительных момента – «две звезды» – и на те места, которые необходимо доработать, – «пожелание». «Мордашки». Ученики рассказывают о своем эмоциональном состоянии с помощью карточек со стилизованными рисунками.

Техника «Гора достижений»: на разных уровнях горы вывешивается определённое задание для учеников. По мере их выполнения ребята продвигаются к вершине. Например, на уроке русского языка в 3 классе по теме «Род имён существительных». Начиная с подножия горы и поднимаясь выше, учитель располагает задания: 1. Выпишите имена существительные в ед.ч. 2. Распределите слова в три столбика («она моя», «он мой», «оно моё») 3. Определите род имён существительных. 4. Укажите род имён существительных в предложении. На протяжении урока дети выполняют задания и поднимаются на гору успехов. Техника «Внутренний и внешний круг»: учащиеся образуют два круга: внутренний и внешний. Дети стоят лицом друг к другу и задают друг другу вопросы по пройденной теме. Учащиеся из внешнего круга передвигаются и создают новые пары. Продолжается та же работа с вопросами. В конце урока детям можно предложить технику «Элективный (выборочный) тест»: учитель раздает каждой группе карточки с буквами «А,В,С», просит участников ответить одновременно, т.е. поднять карточку с правильным ответом. Участникам предоставляется 20 секунд на выбор ответа. Таким образом, учитель подводит итоги своего выступления, насколько доступна была изложенная им информация.

Техника «Листа самооценивания». Каждый ученик получает лист самооценивания, в котором он ставит себе баллы в течение урока. В таких листах можно ставить оценку за работу как на каждом этапе урока, так и за выполнение каждого задания. Если это урок обобщения изученного раздела, то вначале предлагается каждому ученику поставить себе предварительную оценку по каждой теме раздела, затем в процессе выполнения заданий и их проверки ученики ставят реальные оценки. Такой приём положительно сказывается на самомотивации учащихся. Если ребенок самокритично отнесся к своей оценке, поставив предварительно более низкую, то полученная хорошая оценка стимулирует его к дальнейшей более успешной работе.

Таблица 1. Лист самооценки знаний и умений по теме «Сложносочинённые предложения»

Вид знания/умения	Знаю/умею	Не знаю/не умею
Определение сложносочинённого предложения		
Виды сочинительных		

союзов		
Особенности пунктуации в сложносочинённом предложении		
Умение отличать сложносочинённое предложение от других видов предложений		

Техника **«Взаимооценивание в парах»**. Этот вид работы можно проводить в парах, где учащиеся могут проверить друг друга и сказать недостатки работы в устной форме или использовать образец ответов. Техника **«Взаимооценивание в группе»** проводится с помощью «Оценочного листа», хочу отметить, что при наличии критериев для оценивания оценка будет более объективной.

Таблица 2. Лист самооценки и взаимооценки в работе на уроке

Критерий	ФИ ученика	Само оценивание	Оценка группы	Комментарий учителя
«5» Я внес(ла) большой вклад в работу группы				
«4» Я внес(ла) небольшой вклад в работу группы				
Я сегодня был больше слушателем, чем активным участником				

Существует множество техник проведения формативного оценивания. Их использование на каждом этапе урока можно представить в таблице

Таблица 3. Техника проведения формативного оценивания.

Этап урока	Техника формативного оценивания
Изучение нового материала	«Сигналы рукой», «Светофор»
Закрепление изученного	«Внутренний и внешний круг», «Карусель», «Пантомима»
Творческие работы	«Две звезды и желание»
Контроль знаний	Тесты, карточки, «Горячий стул»
Обратная связь	Письменные и устные комментарии, «Верю-не верю», словесная оценка
Рефлексия	«Волшебная линеечка», «Лесенка успеха», «Мишень», «Волшебное дерево», «Букет настроения»

Таким образом, формативное оценивание создает условия для активного участия учащихся в процессе собственного познания; дает возможность учащимся анализировать

собственную работу; ежеурочно отслеживать успехи каждого ученика в классе; требует активного участия и способствует повышению мотивации учащихся; формирует коммуникативный процесс между учителем и учеником; стимулирует учителя к корректировке подходов преподавания с учетом результатов оценивания. Применение методологии формативного оценивания становится одним из важнейших критериев новой системы оценки работы учителя и использование методов формативного оценивания на уроках показало, что у учащихся появился интерес к учебе и ответственность, вырабатываются навыки самостоятельной работы, работы в группе, воспитываются чувства толерантности, коллективизма, взаимопомощи.

Список литературы

1. Шакиров А.А. Руководство для учителя. Алматы: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012, 181с.
2. Дудкина О. И., Буркитова А. А., Шакиров Р. Х. Формативное оценивание в начальной школе. Практическое пособие для учителя. Б.: «Билим», 2012, 89 с.
3. Блэк П. и Уильям Д. (1989) Оценивание и обучение в классе, оценивание в образовании: принципы, политика и практика, № 5 (1), С. 5–75.
4. Поташник М.М. Требования к современному уроку. Методическое пособие. М.: Центр педагогического образования, 2010, 272 с.
5. Айдарова Л.И. Младший школьник. М.: Педагогика, 2009, 399 с.

Түйін

Бұл мақалада жаңартылған бағдарламадағы мақсаттар, форматтағы бағалау әдістері, сондай-ақ бағалау критерийлері қарастырылады. Формативтік бағалаудың мақсаты - оқу үрдісінде алынған аралық нәтижелерге негізделген оқу үрдісінде мұғалім мен студенттердің қызметін реттеу. Формативті бағалау әдістерін қолданудың ерекшелігі - күнделікті практикада әрбір сағат сайын пайдаланылатын бағалау, мұғалім мен оқушылар білім берудің ең ерте кезеңдерінде білім сапасына әсер етуі мүмкін. Формативті бағалау әдістемесін қолдану мұғалімнің жұмысын бағалаудың жаңа жүйесіндегі ең маңызды критерийлердің бірі болып табылады және сабақтарда формативті бағалау әдістерін қолдану оқушылардың оқу мен жауаптылыққа қызығушылық танытатындығын, өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуды, топтық жұмысты дамытуды және толеранттылық, командалық жұмысты, өзара көмек көрсетуді қалыптастырады.

Abstract

This article examines the goals, techniques of formative evaluation, as well as evaluation criteria in the conditions of the updated program. The goal of formative assessment is to adjust the activity of the teacher and students in the learning process based on the intermediate results obtained in the learning process. The peculiarity of using formative assessment techniques is that it is an evaluation that is used daily in everyday practice, every hour, which means that the teacher and students can influence the quality of education at the earliest stages of education. The application of the methodology of formative evaluation is becoming one of the most important criteria for the new system of assessing the work of the teacher and using the methods of formative evaluation in the lessons showed that students have an interest in learning and responsibility, develop skills of independent work, group work, and instill feelings of tolerance, teamwork, mutual assistance.

А.А. Шойбекова, Н. А. Байжанова, С.Л.Тілеубаева, А.Н. Сайлаубеков, Қ.Т.Тұрсынбаева

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КҮРДЕЛІ СЫНДАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ

Түйін

Күрделі сындар бір белгіні білдіретін бір сөз, бір лексема болып саналады, ол қаншама сыңарлардан құралса да, бір сөздің қызметін атқарады, сөзге қойылатын талаптардың бәріне сай келеді. Күрделі сын есім сөздер бір сындық белгіні білдіретін сөз болғандықтан, сөйлемде бір сұраққа жауап береді, сөйлемнің бір мүшесі болады. Күрделі сындардың әр сыңары жеке сөйлем мүшесі қызметін атқармайды, өйткені олар бір сөздің ішкі құрылымына жатады, сыңарлары дербес сөздік қасиеттен айрылған. Тілдегі сөз атаулының дыбыстық құрамы тұрақты, ол дыбыстардың орнын ауыстыруға болмайды. Күрделі сындар да сөздің осы белгісіне толық сай келеді. Күрделі сындар біртұтас сөз болғандықтан, олардың құрамындағы сыңарлардың орны тұрақты және олардың орнын ауыстыруға болмайды. Ал күрделі сындардың құрамы қандай күрделі болса, мағыналары да сондай күрделі болады. Күрделі сындардың құрамындағы сыңарлар қай сөз табынан болса да, олар тұтас мағынаға көшіп, күрделі сындық ұғымды білдіреді. Күрделі сындық ұғым күрделі сындардың құрамындағы сыңарлардың мағыналарының кірігуі, жалпылануы, кеңуі, қосылуы сияқты үрдістердің нәтижесінде туады. Күрделі сындық төмендегідей мағыналық топтары бар: түр-түс күрделі сындары, сапа мәнді күрделі сындар, адамға қатысты күрделі сындар, киімге қатысты күрделі сындар, табиғатқа қатысты күрделі сындар, жануарларға қатысты күрделі сындар, үй-мүліктеріне қатысты күрделі сындар, құрал-жабдыққа қатысты күрделі сындар.

Кілттік сөздер: Әдістер, тәсіл, тиімділік, оқыту, құзыреттілік.

«Күрделі сын есімдер» деген термин 1952 жылғы А.Ысқақов пен К.Аханов авторлығымен шыққан мектеп грамматикасынан бастап, ғылыми айналымға түсті. Күрделі сындар деп екі не одан да көп сыңарлардан құралып, бір сындық ұғымды, белгіні білдіретін сөздер аталады. Мысалы, қоңыр қошқыл, ал қызыл, қара көк, қоңқақ мұрынды, ұзынтұра, ат жақты, ерке тотай т.б. Күрделі сындар бір белгіні білдіретін бір сөз, бір лексема болып саналады, ол қаншама сыңарлардан құралса да, бір сөздің қызметін атқарады, сөзге қойылатын талаптардың бәріне сай келеді. Күрделі сын есім сөздер бір сындық белгіні білдіретін сөз болғандықтан, сөйлемде бір сұраққа жауап береді, сөйлемнің бір мүшесі болады. Мысалы, Толықша келген, аппақ жүзді қыздың жіп-жіңішке қасы да айдай боп, қиылып тұр (М.Әуезов). Тұстарында қара күрең кілем (С.Сейфуллин). Зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес (М.Әуезов). Осы сөйлемдердегі аппақ жүзді, қара күрең, зор денелі, бурыл сақалды деген күрделі сындар мысалдарда қыз, кілем, Құнанбай деген зат есімдерді анықтап, қандай деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің анықтауыш мүшесі болып тұр. Күрделі сындардың әр сыңары жеке сөйлем мүшесі қызметін атқармайды, өйткені олар бір сөздің ішкі құрылымына жатады, сыңарлары дербес сөздік қасиеттен айрылған. Тілдегі сөз атаулының дыбыстық құрамы тұрақты, ол дыбыстардың орнын ауыстыруға болмайды. Күрделі сындар да сөздің осы белгісіне толық сай келеді.

Күрделі сындар біртұтас сөз болғандықтан, олардың құрамындағы сыңарлардың орны тұрақты және олардың орнын ауыстыруға болмайды. Мысалы, түлкі тымақты (адам), көк жасық (ет), қызыл шұнақ (аяз), түлкі бұлаң (мінез) дегендегі күрделі сындардың орындарын ауыстыруға болмайды, өйткені күрделі сындағы мағына бұларда жоқ. Күрделі сындар белгілі құрамда, ол құрамдағы сыңарлар белгілі тәртіпте тұрғанда, күрделі сындардың мағыналары қалыптасқан, оны бұзуға, өзгертуге болмайды. Сондықтан күрделі сыңарлардың сыңарлары

мен олардың орны тұрақты. Күрделі сындардың құрамының тұтастығын олардың сыңарларының арасына басқа сөздердің кіре алмауы да білдіреді. Күрделі сындар біртұтас сөздер болғандықтан, оның сыңарларының арасын басқа сөзбен бөлуге болмайды. Бұл-сөз атаулыға тән жалпы заңдылық. Негізгі түбір болсын, туынды түбір болсын олар - біртұтас сөз, сондықтан олардың тұтастығын бұзып, арасына басқа сөз кіре алмайтыны белгілі. Дәл осындай күрделі сөздер де біртұтас сөз болғандықтан, оның қолданыста тұтастығы сақталады.

Күрделі сыңардың сыңарлары дербестігінен айрылып, біртұтас мағынаға көшкендіктен, олар біртұтас бірлік ретінде сөйлемде басқа сөздермен тіркесіп, сөз тіркестерінің бір мүшесі ғана болады. Мысалы, Үй ішін сұраған ашық жарқын ажарын көре алмаған (М.Әуезов). Ол өңшең қыз, сылқым сұлу келіншек пен сәнді сұлу бозбала (М.Әуезов). Мұнда күрделі сындар ашық жарқын мінез, сылқым сұлу келіншек, сәнді сұлу бозбала деген сөз тіркестерін жасап, солардың бір мүшесі болып тұр. Күрделі сындардың сыңарлары толық мағыналы сөздерден болады. Жалпы тіл біліміндегі күрделі сөздер теориясында күрделі сөздердің толық мағыналы сыңарлардан жасалатыны - әбден танылған пікір. Қазақ тіліндегі күрделі сындар да осы теорияға толық сәйкес келеді. Өйткені күрделі сындардың мағынасы оның құрамындағы сыңарлардың мағынасының негізінде жасалып, күрделі сындық ұғымды білдіреді. Ал күрделі сындардың құрамы қандай күрделі болса, мағыналары да сондай күрделі болады. Мысалы, қызыл ала көйлек, қара көк қамзол, мойыл қара мақпал, солғын қызғылт орамал т.б. осы сияқты күрделі сындарды алсақ, заттың сындық белгісі біртекті емес екенін көру қиын емес. Мұндағы сындардың мағыналары да күрделі екені анық, яғни заттың сындық белгісі түрлі сындық белгілерден құралады. Айталық қызыл ала көйлек дегенде қызыл ала көйлектің жалпы түсін білдіріп тұрғаны анық, бірақ көйлектің түсі түрлі түстің қосындысынан тұрады. Көйлектің түсінде қызыл да, тағы басқа түс те араласқан яғни ол бір ғана таза түстен тұрмайды. Сондықтан ол дара сыннан белгінің күрделілігі арқылы ажыратылады. Бұлардың мағынасы сыңарларының мағыналарының қосындысынан жасалған. Күрделі сындар сөзжасамның аналитикалық тәсілінің ішкі үш түрі арқылы сөзқосым, қосарлау, тіркестіру тәсілдері арқылы жасалады. Осыған байланысты күрделі сындардың үш түрі бар: 1) біріккен күрделі сындар, 2) қосарланған күрделі сындар, 3) тіркескен күрделі сындар.

Біріккен күрделі сындар онша көп емес, олар көнетоз, көнтері, тілалғыш, есерсоқ, біртоға, алаңғасар, аласабыр, бұратана, кемтар, кертартпа, қонақжай, жарымжан, балажан, қарапайым, кеудемсоқ, ішкұста (ашу), етжеңді, кірпияз, можантопай, етекбасты (мінез) сияқты сөздер. Қосарланған күрделі сындар тілде бірсыпыра: үлкенді-кішілі, жаманды-жақсылы, ақты-қаралы, қызылды-жасылды, ерке-бұлаң, көл-көсір, ала-құла, ағал-жағал, сыбай-салтаң, қан-сөлсіз, кедір-бұдыр, телегей-теңіз, ұзыннан-ұзақ, өркеш-өркеш, үйме-жүйме, аумалы-төкпелі, қырғи-қабақ, өлем-жәлем, сұлу-сыпайы, кдйғы-қасіретсіз, үлкен-үлкен, ұсақ-түйек, биік-биік т.б. Тіркескен күрделі сындар тілден кең орын алады. Олар сөзді танудың емле белгісіне бағынбайды. Тіркесті күрделі сындар неше сыңардан құралса да, оның сыңарлары бөлек-бөлек жазылады. Мысалы, ақ сары, күрең қызыл, қара қошқыл, теңбіл көк, удай ащы, қоңыр салқын, майда қоңыр, қызыл шұнақ (аяз), түлкі бұлаң, көк долы, көк жасық, кер шолақ, арыстандай айбынды, қасқыр ішікті т.б. Осы тіркескен сындардың қайсысы болсын біртұтас мағына береді. Күрделі сындың барлық белгісіне сай келеді.

Тіркескен күрделі сындар айтылу жағынан да бір ұдай, бір ырғақ арқылы ерекшеленеді. Күрделі сындардың құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы жеке айтылып, сыңарлары пауза арқылы бөлініп тұрмайды. Күрделі сындардың сыңарларының ара-жігі бөлінбей, біртұтас ырғақпен айтылып, бір сөздегі бір екпінмен айтылады. Мысалы, Ұзын бойлы, кдра сұр, ашықжүзді. Күңке ерінің жылы шырайын пайдаланып, - Мен бүгін тендерді шешкізіп, ертең үйлерді тіккізбек едім, -деп, Майбасарға қарады. Зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес (М.Әуезов). Осыардың ешқдйсында күрделі сындың сыңарларының арасында пауза, іркіліс жоқ, айтылуда күрделі сындар біртұтас сөз ретінде бір екпінмен ғана айтылады. Кідіріс тек күрделі сындардан болған бірыңғай мүшелердің

арасында ғана бар. Күрделі сындардың сыңарлары болып сын есім сөздер (қара торы, ал қызыл, сары ала), зат есім сөздер (ат жақгы, түлкі тымақты, қасқыр ішікті), сан есім сөздер (екіжүзді, жүз кадамдай, сегіз қырлы), етістік сөздер (күйген терідей, үлбіреген жас) қатысады.

Күрделі сындардың құрамындағы сыңарлар қай сөз табынан болса да, олар тұтас мағынаға көшіп, күрделі сындық ұғымды білдіреді. Күрделі сындық ұғым күрделі сындардың құрамындағы сыңарлардың мағыналарының кірігуі, жалпылануы, кеңуі, қосылуы сияқты үрдістердің нәтижесінде туады. Күрделі сындардың құрамы екі түрлі: екі құрамды және үш құрамды күрделі сындар.

Күрделі сындар екі құрамды (күрең қоңыр, көк ала, қара кер, елтірі бөрікті), үш құрамды (аш қасқырдай қомағай, ал қара көк, асқар таудай биік, өңкіген қара торы, сырықтай ұзын бойлы). Екі құрамды күрделі сындардың жасалу үлгілері: 1) сапа сыны+сапа сыны: қызыл ала, қара көк, ал қызыл, көк ала, күңгірт қызыл, күрең қоңыр; 2) қатыстық сын+сапа сыны: оқтаудай түзу, сыбызғыдай нәзік, жардай семіз, қаңбақтай жеңіл, удай ащы т.б. 3) зат есім+қатыстық сын: арыстан жүректі, жай оғындай, алтын басты, күміс қоңыраулы; 4) қатыстық сын+қатыстық сын: сәнді киімді, періштедей кінәсіз, қазақы киімді, өліктей үнсіз; 5) сан есім+қатыстық сын: жүз кадамдай, екі кісілік, сегіз қанатты, бір бетті (адам); 6) етістік+қатыстық сын: ұлыған қасқырдай, қажымас қажырлы, қаққан қазықтай, піскен алмадай, аршыған жұмыртқадай т.б. Үш құрамды күрделі сындардың үлгілері: 1) дара сын+күрделі сын; 2) күрделі сын+дара сын.

Дара сын+күрделі сын: күмістей таза сұлу, нәзік қоңыр сәулелі, сұлу жінішке белді; Мысалы, Ол үлкен қара көзді жігіт еді (С.Мұқанов). Күрделі сын+дара сын: қызыл ала көйлекті, түйе жүн шекпенді, ақ сұр жүзді. Мысалы, Алпамса денелі, қызыл күрең жүзді адам (С.Мұқанов).

Күрделі сындардың жасалуында белсенді қызметті сын есім сөздер атқарады, олардың қатысынсыз күрделі сын жасалмайды. Тілдегі күрделі сындар өмірдегі жанды-жансыз заттардың, құбылыстардың әр түрлі сындық белгілерін көрсететін болғандықтан, олар түрлі мағыналық топтан тұрады. Солардың ішінен ең ірі деген мағыналық топтарды ғана атауға болады, өйткені күрделі сындардың барлық мағыналық тобын қамту мүмкін емес. Күрделі сындың төмендегідей мағыналық топтары бар: 1) түр-түс күрделі сындары, 2) сапа мәнді күрделі сындар, 3) адамға қатысты күрделі сындар, 4) киімге қатысты күрделі сындар, 5) табиғатқа қатысты күрделі сындар, 6) жануарларға қатысты күрделі сындар, 7) үй-мүліктеріне қатысты күрделі сындар, 8) құрал-жабдыққа қатысты күрделі сындар. Түр-түс мәніндегі күрделі сындар түсті білдіретін негізгі сындардан жасалады. Өмірдегі зат атаулының түрлі түсін, реңкін білдіреді. Олар іштей ашық түсті білдіретін күрделі сындар (ақ боз, ал қызыл, ақсұр), қою түсті білдіретін күрделі сындар (қара қошқыл, қара көк, қара торы), солғын түсті білдіретін күрделі сындар (күлгін көк, солғын қоңыр), түрлі түсті білдіретін күрделі сындар (көк ала, теңбіл көк, шұбар ала) болып бөлінеді. Сапа мәнді күрделі сындар мағына жағынан түрлі-түрлі. Олардың кейбірін ғана атауға болады: аумақ-көлем мәнді күрделі сындар (еңгезердей үлкен, қағаздай жұқа, түпсіз терең), салмаққа - қатысты күрделі сындар (қаңбақтай жеңіл, қорғасындай ауыр), дәм мәнді күрделі сындар (удай ащы, балдай тәтті), т.б. түрлі мәнді сындар (судай таза, көк жасық, оқтаудай түзу). Адамға қатысты күрделі сындар да іштей түрлі мағыналы: бет өлпетке қатысты күрделі сындар (қара тәмпеш бала, қара қожалақ бет, сопақ бетті), адамның дене бітіміне қатысты күрделі сындар (сырықтай ұзын, өңкіген ірі, ілмиген арық), адамның мінезіне қатысты күрделі сындар (жайдары жайсаң, көк айыл долы, бір беткей), адамның дауысы, үніне қатысты күрделі сындар (майда қоңыр, сыбызғыдай нәзік, әсем қоңыр), киімге қатысты күрделі сындар (қима қамзолды, түлкі тымақты, ақ көйлекті), табиғатқа қатысты күрделі сындар (ақ түтек боран, шыжыған ыстық, үскірік суық), жануарға байланысты күрделі сындар (қара қасқа, тарлан боз, қарагер жорға, саңлақ жүйрік), үй мүліктеріне қатысты күрделі сындар (алты қанатты, күйме-сандық, торқа кілемді), құралға қатысты күрделі сындар (өткір пышақты, сабау қамшылы, әдемі кәрден кесе) т.б.

Әдебиеттер тізімі

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы: Жалын, 2002, 124 б.
2. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Алматы: Ғылым, 1999, 137 б.
3. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. Алматы: Жазушы, 2003, 210 б.
4. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы: Ғылым, 1982, 321б.

Аннотация

Сложные прилагательное - Значительную часть русской орфографии занимают правила дефисного, раздельного и слитного написания словоформ. Сложные прилагательные, примеры правописания которых будут приведены в статье, иллюстрируют правила орфографии русского языка. В лексическом арсенале русского языка есть простые слова, состоящие из одного корня, одной основы (синий, юный, красный, осенний). Если слово состоит из нескольких основ или частей основ, то оно считается сложным. Сложные прилагательные, примеры которых даны ниже в таблицах, состоят из двух корней. Правописание сложных прилагательных подчиняется ряду правил орфографии, иллюстрируют их сложные имена прилагательные, примеры которых даны в таблицах ниже. При этом сложные прилагательные могут писаться через дефис и слитно или являться частью словосочетания, где прилагательное не часть сложного слова. Сложные прилагательные, обозначающие сочетания цветов или оттенки цвета, пишутся через дефис.

Abstract

Complex adjective - A significant part of Russian spelling is occupied by the rules of hyphens, separate and merged spelling of word forms. Complex adjectives, examples of spelling which will be given in the article, illustrate the rules of spelling of the Russian language. In the lexical arsenal of the Russian language there are simple words consisting of one root, one base (blue, young, red, autumn). If a word consists of several bases or parts of the bases, then it is considered complex. Complex adjectives, examples of which are given below in the tables, consist of two roots. The spelling of complex adjectives obeys a number of spelling rules, illustrate their complex adjectives, examples of which are given in the tables below. In this case, complex adjectives can be written through a hyphen and together or be part of a word combination, where the adjective is not part of a complex word. Complex adjectives, denoting combinations of colors or shades of color, are written through a hyphen.

ӘОК 821. 512. 122. 09

Г.А. Әбдікерімова, Н.Ш.Базарбекова, И.А. Есболаева, А.Б. Мадалиева, Ж.Қ.Кизбаева
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОВЕСТЬ ЖАНРЫ

Түйін

Қазақ әдебиетіндегі XX ғасырдың бас кезеңінде повесть жанрында жазылған шығармалар негізінен, Кеңес үкіметінің орнауы, колхоздастыру, ұжымдастыру тақырыптарына, бай-құлақтарды кәмпескелеу, шолақ белсенділердің қоқан-лоққы жүргізуі сияқты мәселелерді қамтыды. Бірқатар қазақ ауылдары Кеңес үкіметінің орнауына түбегейлі қарсылық білдіріп бақты. Олардың осыған орай жасаған іс-әрекеттері, қарсылықтары, Кеңес үкіметінің жасап жатқан жаңалықтарын қабылдамауы, оның барлығын жамандыққа теңеуі сияқты көріністер осы кезеңде жазылған повестік шығармаларда көркем де бейнелі суреттеледі. Сондай-ақ, қараңғы қазақ халқының өз қыздарын мал үшін шалға сатуы, қалыңмал мәселелері ашық жазылады. Өйткені, сол кезеңдегі бір шоғыр қазақ зиялылары Кеңес үкіметінің орнауына қарсы болып, орыс халқының боданы болсақ, тілімізді, ділімізді ұмытып, жойылып кету қаупіміз бар екендігін болжай білді.

Мақалада қазақ әдебиетінің даму беталыстары, XX ғасыр басындағы қазақ жазушыларының шығармалары қарастырылады. Жазушылардың шығармашылық іс-әрекетіне, еркіндігіне кеңестік кезең идеологиясының ықпал-әсері талқыланады. Олардың суреткерлік шеберліктеріне айрықша назар аударылады. Олардың өз туындыларында қолданған тәсілдері тілге тиек етіледі. Повесть жанрындағы қазақ жазушыларының тырнақалды туындылары талданады.

Кілттік сөздер: әдебиет, қаламгер, дәуір, шығарма, проза, повесть, адам, ұжымдастыру, Кеңес одағы.

Қандай халықтың, қандай ұлттың болмасын, рухани, мәдени, тәлтума игіліктерін сол халық немесе сол ұлт өзгеге бодан, кіріптар боп тұрғанда талдап, зерделеу бөлек те, өз еркі өзіне тиіп, өз тізгініне өзі ие болғанда саралап, зерттеу бір басқа. Халықтың, ұлттың рухани игіліктерін жасаушы тұлға – ақын-жазушы өзі ғұмыр кешіп отырған қоғамынан, сол қоғамның талап-тілегінен тыс тұра алмайды. Қоғам ұсынып, талап еткен міндеттерге сөзсіз мойынсыну, сол тілектерді құлшына, еш сөзге келмей орындау бар, сонымен қатар сол талап-тілектерге іштей болса да қарсылық білдіру, шыңғырған шындықты тұспалдап, ишаралап жеткізу бар. Тәуелсіздікті, сол тәуелсіздіктің маңызды да қажетті атрибуты – ұлттық рухты уағыздап, насихаттауға бағытталған талап-тілектер бар, сонымен бірге сананы улап, рухты жаныштауға, мәңгірттендіруге шақыратын талап-міндеттер болғаны ешкімге де жасырын емес.

Күні кешегі кеңестік заманның руханият саласындағы тарихында қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 20 жылдарынан басталатын дәуірінің маңызы айрықша зор. Себебі бұл кезең Қазақстанда ауқымды өзгеріс, айрықша формация – Кеңес үкіметінің орнауымен ерекшеленеді. Кеңестік кеңістіктегі өмірдің барлық салада өзгеше із қалдырғанын ескерсек, бұл кезеңдегі әдебиеттің ролін жоғары бағалағанымыз орынды. Кеңес мемлекетіндегі Қазан революциясы, азамат соғысы, өндірісті дамыту, байлар мен кулактарды тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, қолдан жасалынған аштық секілді тарихи оқиғалардың белең алған сәті болатын. Бәрінен бұрын осынау өзгеріс, жаңару, адамның жүріп өткен жолына ойлылықпен үнілу, болашаққа басқаша қарау – бәрі де қаламгердің санасына орныққан құбылыстар еді дегеніміз жөн. Олай болуы заңды да еді, себебі адам адам болып жаратылып, оның руханияты пайда бола бастағаннан бері, бүкіл адамзат қоғамында өнер иесінің, оның ішінде ақын-жазушының жетекші күшке айналып, мәдени, рухани ауқымды міндеттер атқарғанын ешкім де жоққа шығара қоймас.

Шын суреткердің өзіне деген талап-тілегінің, талғамының әр шығармасын дүниеге келтірген сайын түлеп, түрленіп, өзгеріп, әрқилы қалыпта көрініп отыруы өнердің заңды құбылысы. Дүние құбылыстарын өз зердесіне тоқып алып, содан кейін барып оны жұртшылыққа таныту үшін көркемдік құралдарды таразылау, өзіне дейін қолданылмаған амал-тәсілдерді, әдістерді бағамдау, шеберлік шиырларына тереңдеу – барша қаламгер қауымына етене қасиет болса керек. Дегенмен әр жазушының өмірден шығармасына өзек болар ерекше құбылыстарды, өзгерістерді өз санасына жинап, сұрыптауы, қорытуы, сөйтіп өмір шындықтарын көркем шындыққа айналдыра білу шеберлігі, шығарма жазу барысындағы өзі суреттеп, сипаттап отырған өмір құбылыстарына, уақиғаларға деген өз көзқарасын, дүниетаным деңгейін, берер бағасын жіпке моншақ тізгендей етіп, нәзік те әсем иірімдермен, жігін білдірмей, шығарманың өн бойына бірдей таратуы әрқилы деңгейде болатыны аян.

«Қай жазушы болса да өз заманының шындығынан алыстап кете алмайды, онымен бірге жасап, көңілдегі ойын заманының проблемалары арқылы көтереді. «Адамды заман билемек» деп Абай тегін айтпаған. Заманмен кереғар болып, онымен ашық тартысқа түсу арқылы ешбір жазушы батыр атағын алмаған. Ол қайта онымен ымыраға келе отырып, дәуір, заман қайшылықтарын көркем образдар арқылы ашқан. Сол арқылы заманына, Чернышевский тілімен айтқанда, үкім шығарған» [1] – деген ғалым С. Қирабаевтың пікірі жазушы мен қоғам арасындағы мызғымас байланысты көрсетеді.

Көркем әдебиет әлемді сөз арқылы эстетикалық жағынан игереді. Ол ірі табиғи өзгерістерді, қоғамдық құбылыстарды, халық өміріндегі басты уақиғаларды, адамзат баласының рухани өмірі мен іс-әрекет, қимыл-қозғалысын, ішкі жан әлемін қамтиды. Әдебиеттің тақырыбы мен идеясы, көркем шығармалардың мазмұны мен пішіні қоғам дамуы барысында басқаша сипатқа енуі заңды да, себебі көркем әдебиет қоғамдық-тарихи құбылыстар қатарына жататындықтан, әдеби шығарманың бүтін болмысы мен элементтері қоғам дамуына сәйкес үздіксіз өзгеріске түсіп отырады.

Әдебиет біздің пайымымызша, өмір құбылыстары мен қоғамдық өзгерістерге нақты да айқын үн қосып отыратын мәңгілік қозғалыс, даму үстіндегі тірі жүйе, организм. «Көркем творчествоның екі объект тұтастығынан туатын бір ғана пәні бар: белгілі қоғамдық орта және сол ортада өмір кешуші адам. Көркем шығарма қоғамдық адам арқылы қоғам тынысын, оның ішкі сыр-сипатын, әлеуметтік бетін танытады. Қоғамдық түрлі құбылыстар арқылы адам жаратылысының сан салалы жұмбақ тылсымдарын ашады. Материалдық өмірдің санадағы сәулелену процесін көрсетеді. Суреткер барлық күш-қайратын адам жанының шындығын танытуға жұмылдырады. Көркем шығарманың әрбір жалқы сыңары, деталіне дейін адам өмірімен тығыз байланысты» [2] деген ғалым Ж. Дәдебаевтың ғылыми тұжырымы жоғарыдағы пікірімізді нақтылай түспек.

Әдебиет – өмір айнасы. Ал сол өмір өзін қоршаған ортаға тікелей тәуелді. Ол орта – сол кездегі халықтың саяси, әлеуметтік, қоғамдық жағдайлары. 1917 жылы Кеңес өкіметі билікті өз қолына алғаннан кейін өз саясатын жүргізіп бақты. Сонымен қатар бұл өкімет бұдан бұрын бүкіл адамзат тарихында болмаған бейбіт заман орнатып, коммунизмге жетеміз деп барлық бодан халықты табанды күрес жүргізуге үндеді. Дегенмен, бұл жолда небір қанқұйлы әрекеттердің, қанды оқиғалардың көптеп болғандығы тарихтан белгілі.

Жарты ғасырдан астам уақыт бойына социалистік формацияда күн кешкен әдебиетіміздің тағдыры сол дәуірдегі Кеңес үкіметі жүргізген саясатқа тәуелді болды. Дегенмен бұл кезеңде халқы үшін жанын қияр ерлеріміз, ақылы биік, өресі кең, білімі мол ардақтыларымыз осылайша күн өткізудің ақыры жақсылыққа апармайтынын іші сезіп, халықтың ұлттық бітім-болмысын сақтап қалудың барынша ұтымды жолдарын іздестірумен болды.

Қазақ прозасындағы повесть жанры жөнінде көлемді зерттеу еңбегін жазған ғалым Ә. Әзиев: «Қазақ повесінің жанр дәрежесіне көтерілу сатысы да өз алдына оқшау жағдайда жүзеге асқан іс емес. Ол Октябрь революциясынан кейін жаңа тұрпатта бастау алған бүкіл әдебиетіміздің қалыптасу процесімен тікелей біте қайнасқан және сол кездегі жазушыларымыздың алғашқы ізденістерін, қиналыстарын, қол жеткен азды-көпті табыстарын айқын таныта алатын мәні үлкен творчестволық мәселе» [3] – деп, сара жанр саналатын повестің қазақ әдебиетіндегі дамуындағы басып өткен жолдары мен асқан асуларының оңай жеңіс емес екендігін байқатады.

20 жылдардың алғашқы жартысында проза саласында қалам тербеген Жүсіпбек Аймауытов «Күнікейдің жазығы», Сабыр Шарипов «Алтыбасар», Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу», Смағұл Сәдуақасов «Салмақбайдың ауылында кооперация қалай орнады?» сияқты дүниелерімен көркем әдебиеттің бұдан әрі қарайғы қарқынды дамуына, кемелденуіне жол көрсетті.

20 жылдардың екінші жартысында проза саласы барынша толысып, толығып, қаулай өсіп, қамтитын тақырып ауқымын барынша кеңейте түсті. Көрнекті жазушы Бейімбет Майлин осы кезеңде жазған «Жастық жалыны» (1926), «Кең атыздың таласы» (1927), «Раушан-коммунист» (1927), «Оспан Олжабаев» (1929) секілді повестік шығармаларында Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кезеңдегі қазақ ауылының тыныс-тіршілігін, еңбек адамдарының реалистік бейнесін, жастардың сана-сезімінің қараңғылық құрсауынан шығып, ояну деңгейі мен олардың қанаушы топқа қарсы бағытталған табанды күресін, қазақ әйелінің есте жоқ ескі замандардан бері қарайғы «салпы етек, сары қарын» кейіптен шығып, қоғамдық өмірге етене араласуын, күрескер дәрежесіне көтерілуін бейнелейді. Бейімбет өз шығармаларында сондай-ақ, сол кезеңдегі қазақ еліндегі саяси-әлеуметтік жағдайларды,

ұжымдастыру шындығын барынша қанық бояумен, айрықша көркемдік тәсілдермен бейнелей берді. Бұрынырақта жазылып, классикалық туынды дәрежесіне көтерілген «Шұғаның белгісі» (1915) повесінде ол қазақ қызының теңсіздік жағдайындағы бейшара, мүшкіл халін, пұшайман жағдайын ғажайып оптимистік рух, асқақ адамгершілік пафоспен бере білсе, «Раушан-коммунист» повесінде тіпті жаңа белеске көтеріледі. Ол қазақ әйелінің, «төмен етекті» делініп, ешбір қоғамдық маңызы бар іс-әрекеттер мен қимыл-қозғалыстарға араластырылмай келген нәзік жыныстылар қауымының ендігі жерде қараңғылық тұмшалаған қазақы ескі әдет-ғұрып, салт-сана құрсауынан шығып, жаңа өмірге, жарқын келешекке қадам басуын, тең құқықтылыққа қол жеткізу жолындағы тартыс-күресін, көрген қиыншылықтары мен азап-қорлықтарын, солардың өтеуі есебіндегі нақты жеңісін нанымды суреттейді. Қазақ жастарының сана-сезімдерінің бұрынғы қараңғылық құрсауында, надандық қамытында қалмай, оқу мен өнер-білімге, мәдениетке ұмтылуы, азаттық, теңдік мәнін ұғынулары да Бейімбет шығармаларында өз өрнегін, нақышын тауып, жігі білінбей жалғасып жатты. Жоғарыда аталған шығармалардың қай-қайсысы болмасын, өз кезіндегі елеулі дүниелердің бірінен саналып, қазақ қауымының әдеби шығармаларға шөліккеп, сусап тұрған шағында қажетіне жарағандығы, жазушының қаламдас достары мен ізбасар інілерінің шығармашылық беталыстарында белгілі дәрежеде бағыт, бағдар, көрсеткіш болғандығы сөзсіз.

Қазақ әдебиетіндегі проза жанрының қалыптасуында айрықша еңбек сіңірген ұлы қаламгер, айтулы көркемсөз шебері М. Әуезов сөз болып отырған кезеңде халық өмірінің шындық болмыстарын шынайы бейнелейтін бірқатар әңгімелерімен бірге, «Қараш-Қараш оқиғасы» (1927), «Қилы заман» (1928), «Көксерек» (1929) тәрізді повестік туындыларын өмірге әкелді. Бұлардың ішіндегі шоқтықтысы – «Қараш-Қараш оқиғасы» тап тартысының өршіп, қоғамдағы әлеуметтік жағдайлардың шиеленісіп тұрған уақытында жазылды. Ол нағыз өмір шындығынан екшеліп алынған уақиғалар негізінде, халқымыздың аяулы ұлы, белгілі мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлдың жүрегі кек пен ызаға толып, Талғар тауының Қараш-Қараш атты биік асуында ата жауы Саймасай болысты атып өлтіріп, Алматы абақтысында жатуы жалаң сипатта жадағай бейнеленбей, айрықша көркемдік тәсіл-амалдармен әсерлі баяндалады. Мұнда қазақ өмірінің төңкеріске дейінгі надандық қамытындағы ескі, бірсарынды тіршілігі, әлеуметтік теңсіздік жағдайы, бітпейтін күрес, тартыс пен тайталас өзгеше кескінде өз бітімін табады. Ал, «Қилы заман» шығармасында Қазақстанның Ресейге қосылуы кезіндегі ел арасындағы дүбірлі өзгерістер, қарама-қайшылықтар, әрқилы көзқарас иелерінің іс-әрекеттері мен қозғалыстары суреттелсе, «Көксерек» повесі жазушы таланты мен шеберлігінің деңгейін айқын танытады. Шығарма мол ізденістің, тынымсыз еңбектің жемісі. Көлемі шағындау болғанымен, повесть жанрының еншісіндегі бұл туындыда терең мағына, биік философия түйінделген. Тұз тағысы қасқыр жыртқыш болғанымен де, оның да адамдар секілді қайғыра білетіндігін, сезім иесі екендігін шығармадан анық байқаймыз. Қасқырдың адамдардан көрген мейірімсіздігін, оның жан дүниесіндегі күйзеліс пен арпалысты соншалықты шебер суреттегендіктен, оның өзін асырап-баққан, аялап өсірген Құрмашқа шабуылын жыртқыштық қасиет аумағынан емес, тіпті де басқа жақтан іздейсің.

Жазушы мұнда барша тіршілік иелерін белгілі бір мөлшердегі сана-сезім иесі ретінде қабылдау, олардың тыныс-тіршілігіне зиян келтірмеу идеясын айтуды көздейді. Жалпы, М. Әуезовтің бұл шығармалары сол кезеңдегі әдеби процестің жай-күйінің, даму қарқынының реалистік бет-бейнесі.

Революцияның жалынды жыршысы, ақын, жазушы Сәкен Сейфуллин осы кезеңде «Жер қазғандар» (1928) повесін дүниеге келтірді. Бұл шығарма жұмысшы тақырыбындағы әдебиетіміздегі алғашқы шығармалардың қатарынан саналады және онда Көкшетау теміржолшыларының тіршілігі баяндалады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, проза мен поэзияда бірдей қалам тербеген Сәбит Мұқанов бұл кезеңде «Ақбөпенің сыры» (1927) және «Адасқандар» романдарын тудырды. Алғашқы туындыда қазақ әйелінің бас бостандығына қол жеткізіп, теңдік алуы негізгі

тақырып болатын болса, «Адасқандарда» махаббат, екі адам арасындағы ғашықтық сезімі сөз болады.

Сондай-ақ, осы кезеңде Илияс Жансүгіров пен Ғабиден Мұстафиндердің де жаңа, жарқын өмірді жырлайтын, төңкеріс алдындағы әлеуметтік теңсіздік, байларды кәмпескелеу мәселелерін баяндайтын повестері баспадан шыға бастады. Бұл шығармалар, жалпы сөз болып отырған дәуірдегі барлық шығармалардың негізгі тақырыбы – сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы әйелдер теңсіздігі, қалыңмалға сатылуы, әлеуметтік жағынан тең емес топтардың арасындағы бітімі жоқ күрес пен тартыс және қазақ қоғамының барлық мүшелері де тең құқықтылықпен өмір сүретін бейбіт, азат өмірге аяқ басуы аясында болды.

Ал, 30 жылдардағы әдеби процесс ағымына шолу жасайтын болсақ, бұл кезеңдерде әдебиетіміз жетіліп, тақырыптық ауқымы ұлғайып, айрықша өрлеу сипатына ие болды. Жалынды жазушы Б. Майлиннің «Атылмаған оқ» (1934), «Тартыс» (1935), «Жалбыр» (1936) сияқты ұлы Қазан төңкерісінің қиын да қилы кезеңдерін суреттейтін шығармалары және колхоздасу тақырыбындағы «Он бес үй», «Әміржанның әңгімесі», «Құсайын Құлбеков», «Берен», «Қырманда» атты туындылары баспа бетін көрсе, С. Сейфуллиннің бұл жылдардағы қазақ зиялылары өмірінен хабар беретін «Біздің тұрмыс», төңкеріс қарсаңындағы халқымыздың ұлттық салт-санасын, әдет-ғұрып, наным-сенімдерін әңгімелейтін «Сол жылдарда», «Жемістер» повестерінен оның ерекше қаламгерлік қарымы, сарабал суреткерлігі айқын байқалады.

30 жылдарда қазақ-совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі С. Мұқановтың қаламгерлік құлашы кемелденіп, роман жанрындағы «Менің мектептерім», «Екпінді» деп аталатын повестері баспадан шықты. Бұл шығармалар да сол кезеңдегі ел ішіндегі ірілі-уақты уақиғаларды, колхоздасу процесінің өркен жаю кезеңін сипаттайды.

С. Сейфуллин, С. Мұқановтар секілді, поэзия мен прозада қатар қалам сілтеген Илияс Жансүгіров азаттық қозғалысты, төңкеріс уақиғаларын, азамат соғысын кең құлашта бейнелейтін «Жолдастар» атты көлемді романын, қазақ әйелінің өсу, көтерілу баспалдақтарын суреттейтін «Бақытты Жамал» повестерін дүниеге әкелді. Ал, ұлы жазушы М. Әуезовтің социализм бейнесін сипаттайтын «Білекке білек», «Бүркітші», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Іздер», «Шатқалаң» атты әңгіме-повестері тартыс шеберлігі, образдар тартымдылығы, сапасы жағынан әдебиетіміздегі биік бағаланар шығармалар қатарынан орын алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. Алматы: Білім, 1995, 288 б.
2. Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. Алматы: Жазушы, 1998, 192 б.
3. Әзиев Ә. Қазақ повесі. Алматы: Жазушы, 1969, 224 б.

Abstract

The article considers the trends in the development of Kazakh literature, the works of the early 20th century Kazakh writers. The influence of the Soviet era of ideologies on the creative activities of writers allocated special attention to their skills provides methods and techniques in the writing of literary works. Kazakh writers analyze the story.

The thesis research is devoted to the analysis of the ideological and thematic peculiarity of GabitMusreпов`s stories. The research provides the appropriate assessment on the writer`s mastery level and artistic and aesthetical peculiarities of his work pieces.

The writers work pieces related to story genre («On a Rushing Wave», «Blue House Neighbours», «Life Fairy tale». «Once and Forever» and others), the peculiarities of the psychological analysis, various methods and tools of creation of the hero`s character, and writers mastery in using the elements of the folk laughter, humor and satire are considered on a new quality level that makes the thesis theme important.

The newness of the thesis is that, for the first time, on the examples of the texts, provides analysis of the writer`s stories as the whole artistic. The special attention is given to the methods of describing the national character, its mentality, people`s life through current and actual problems for the writer, social changes and political reforms.

The research used systematic-descriptive, historic-comparative principles and textual methods. Structural method is used in analyzing poetics of the artistic text.

Аннотация

В статье рассматривается тенденция развития казахской литературы, произведения казахских писателей в начале XX века. Обсуждается влияние идеология советских времен на творческих деятелей писателей. Выделяется особое внимание на их мастерства. Приводятся методы и способы в написании художественного произведения. Анализируется повести казахских писателей.

Основные тематики художественных произведений в начале XX века были возрождения эпохи Советского союза, эти произведения охватывают проблемы возникновения коллективных хозяйств, конфискация бай-кулаков, разные действий сторонников Советского союза. Некоторые казахские аулы категорически отказали от власти Советского Союза. В связи с этим в произведениях этого же периода всесторонне описываются их действия и противостояния. Люди из этих аул не хотели принимать новости власти, все эти новости они считали плохим и вредным. Вместе с этим в произведениях критикуются невежество казахского народа, потому что они продавали своих дочерей за богатого, но старого человека ради богатств. В начале XX века некоторые казахские интеллигенты предполагали, что если мы будем подчиняться Советским властям, то мы постепенно потеряем и свой язык, и свой менталитет. Поэтому казахские ученые боролись за будущее своего народа, защищали свою Родину, свой язык и свою землю.

УДК 314.4177

Айтжанова С.Е., Шакиева А.М., Сандыбаева А.Ғ.

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

О ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

Аннотация

В этой статье рассматривается лингвистическая интерференция.

Языковая интерференция – это комплексная проблема, изучение которой многоаспектно. Для лингвиста интерес представляют *речевые произведения* билингвов и выяснение причин, вызывающих нарушение в их речи на другом языке. Это скрытый внутренний механизм взаимодействия языков, находящихся в контакте: этот процесс может давать как отрицательный, так и положительный результат при овладении вторичной языковой системой. Разные подходы к определению термина «интерференция» в лингвистике вызваны, с одной стороны разнообразием ситуаций проявления языковых контактов, а с другой – сложностью разграничения психологического и лингвистического аспектов речи. В лингвистической литературе и в работах, посвященных методике обучения языку, прослеживается тенденция противопоставлять интерференцию как явление отрицательного порядка положительному переносу, или транспозиции, характерных особенностей одного языка на другой, поскольку последний в теории языковых контактов трактуется как *стимулирующий* имеющиеся закономерности в первом языке. Внимание лингвистов, а также методистов и преподавателей – практиков, как правило, сосредоточено на отрицательном результате интерференции, его прогнозировании, исследовании и предупреждении, поскольку отрицательный языковой материал в речи билингвов создает известные препятствия при общении.

Ключевые слова: языковое смешение, фундаментальное значение, языковые контакты, интерференция, комплексная проблема

В результате наблюдения за поведением языков и их изучением в многонациональных государствах таких, как Великобритания, Франция, США, Россия и в других странах, в конце

19 века ученые пришли к выводу о том, что языки оказывают влияние друг на друга и происходит смешение языков. В 1875 году была опубликована книга И.А. Бодуэна де Куртенэ «*Опыт фонетики резьянских говоров И. Бодуэна де Куртенэ*», в которой он говорит о смешанном характере языков. Под влиянием языков друг на друга И.А. Бодуэн де Куртенэ понимал конвергентную перестройку языков в ходе контактов. *Влияние смешения языков*, - говорил он, - *проявляется в двух направлениях: с одной стороны оно вносит в данный язык из чужого языка свойственные ему элементы (запас слов, синтаксические обороты, формы, произношение); с другой же стороны, оно является виновником ослабления степени и силы различаемости, свойственной отдельным частям данного языка.* [1]. Аналогичные идеи выдвинул и Г. Шухардт. Он заметил, что языковое смешение – результат не столько заимствования, сколько взаимного приспособления контактирующих языков в сторону их упрощения. Мысль И.А. Бодуэна де Куртенэ о том, что при контакте языков происходит не только заимствование тех или иных элементов, но и ослабление степени и силы различаемости, свойственной отдельным частям языка, т.е. упрощение системы в целом, была продолжена и уточнена Л.В. Щербой. В 1907 году по предложению И.А. Бодуэна де Куртенэ он начал исследование восточно- лужицкого говора. Эти исследования позволили Л.В. Щербе сделать выводы, которые имеют фундаментальное значение для современной теории языковых контактов. Работы Л.В.Щербы наметили программу изучения и описания языковых контактов как процесса интерференции. Сущность этого процесса определяется взаимным приспособлением языка говорящего и языка слушающего и соответствующим изменением норм обоих контактирующих языков.[2].

Таким образом, мысль о деформирующем влиянии первого языка при смешанном двуязычии высказывалась еще Л.В. Щербой, хотя термин *интерференция* он и не использовал. Термин *интерференция* впервые стал использоваться в точных науках, где он означает взаимодействие, взаимовлияние, результат которого может быть как положительным, так и отрицательным.

В настоящее время этот термин широко используется в различных областях науки. В языкознании его впервые ввели ученые Пражского лингвистического кружка, подразумевая под интерференцией процесс отклонения от норм контактирующих языков. Однако наибольшую известность получило определение интерференции, данное У. Вайнрайхом, когда в 1953 г. вышла в свет его монография «*Языковые контакты*», раскрывающая понятие лингвистической интерференции. Согласно У. Вайнрайху, условием возникновения лингвистической интерференции является языковой контакт, под которым можно понимать либо «речевое общение между двумя языковыми коллективами», либо учебную ситуацию. *Два или несколько языков находятся в контакте, если ими попеременно пользуется одно и то же лицо. Таким образом, местом осуществления контакта являются индивиды, пользующиеся языком». Следствием контактирования языков часто является интерференция, т. е. «случаи отклонения от норм каждого языка, происходящие в речи билингвов в результате их знакомства с более чем одним языком* [3].

По сути же своей оно сходно с определением пражцев: и пражцы и Вайнрайх обращают внимание только на отрицательный результат взаимодействия, говоря об отклонениях в системе и норме контактирующих языков. Такое понимание интерференции является распространенным. Из двух языковых систем, взаимодействующих в речи человека, одна, как правило, является первичной по отношению к другой, изученной или изучаемой им позднее. Первичная система рассматривается как источник интерференции, вторичная – как объект интерференции. Необходимо заметить, что первичная система совсем не обязательно должна быть представлена родным языком. Это может быть и ранее изученный неродной язык. В.А. Виноградов, основываясь на достаточно широком обзоре литературы, делает справедливый вывод, что влияние родного языка как источника интерференции заметно проявляется лишь в том случае, если он *является языком наилучший степени владения и функционально превалирующим.* [4]

В противном случае на вновь изучаемый язык переносятся особенности системы ранее изученного иностранного языка, на котором осуществлялась речевая деятельность человека. Данные разных авторов свидетельствуют о том, что искажение происходит под одновременным влиянием системы родного языка и других, ранее изученных языков.

Определение интерференции, предложенное У. Вайнрайхом, до сих пор остается общепринятым, хотя и были попытки его уточнения. Например, Э. Хауген определяет интерференцию как лингвистическое частичное совпадение, при котором языковая единица оказывается элементом двух систем одновременно, или как наложение двух языковых систем [5], но в большинстве случаев он все-таки пользуется определением У. Вайнрайха. Ч. Хокетт рассматривает интерференцию как *индивидуальный эффект заимствования*. [6]

В российской лингвистике наиболее близкую У. Вайнрайху позицию занимает В.Ю. Розенцвейг, который считает, что *интерференция - это нарушение билингом правил соотношения контактирующих языков, которое проявляется в его речи в отклонении от нормы*. [7]

В работах некоторых зарубежных лингвистов можно встретить и другие, несколько отличающиеся от приведенных выше определения интерференции: одни понимают интерференцию как явление взаимодействия структур и структурных элементов двух языков в процессе общения двуязычного населения, другие считают, что интерференция представляет собой изменение в структуре или элементах структуры одного языка под влиянием другого языка, у третьих слово *интерференция* ассоциируется со словом *интервенция*. В лингвистическом словаре О. С. Ахмановой, изданном в 1966 г., еще нет термина *интерференция*. Словарь-справочник лингвистических терминов, вышедший в 1976 г. под редакцией Д. Э. Розенталя и М.А. Теленковой, определяет *интерференцию как перенесение особенностей родного языка на изучаемый иностранный* [8]. Более полное и современное определение интерференции дает «Лингвистический энциклопедический словарь», вышедший в 1990 г. под редакцией В. Н. Ярцевой: *Интерференция (от лат. inter – между собой, взаимно и ferio касаюсь, ударяю) - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактных языковых, либо при индивидуальном освоении неродного языка выражается в отклонениях от нормы системы второго языка под влиянием родного...* [9]

Разные подходы к определению термина «интерференция» в лингвистике вызваны, с одной стороны разнообразием ситуаций проявления языковых контактов, а с другой - сложностью разграничения психологического и лингвистического аспектов речи. В лингвистической литературе и в работах, посвященных методике обучения языку, прослеживается тенденция противопоставлять интерференцию как явление отрицательного порядка положительному переносу, или транспозиции, характерных особенностей одного языка на другой, поскольку последний в теории языковых контактов трактуется как *стимулирующий* имеющиеся закономерности в первом языке. Следует заметить, что и негативный перенос, затрудняющий усвоение второго языка, и позитивный перенос, облегчающий усвоение другого языка, являются психологической основой интерференции, что было зафиксировано в «Кратком словаре лингвистических терминов», опубликованном в 1995 г. [10]. В лингвистике и в методике принято считать, что действие интерференции может иметь только отрицательный результат - ошибки в речи на языке вторичной системы. Поэтому явление интерференции иначе именуют еще отрицательным переносом. Обычно отрицательный перенос, или интерференция, противопоставляются положительному переносу. В свою очередь, положительный перенос, или транспозиция, понимается как такое внесение ранее усвоенных языковых явлений и выработанных речевых навыков в речь на другом языке, которое не вызывает его искажения, а при обучении, напротив, облегчает усвоение нового языка. Примером могут служить навыки, реализующие универсальные дифференциальные признаки фонем или частично сходные участки фонологических систем взаимодействующих языков. Такого рода влияние первичной языковой системы еще не было объектом специального экспериментального исследования. Противопоставление

интерференции транспозиции или отрицательного переноса положительному кажется необоснованным, поскольку оба типа переноса есть не что иное, как разные проявления механизма взаимодействия контактирующих языков, т.е. интерференции. Такая трактовка не противоречит и семантике термина *интерференция*, допускающей не только отрицательный, но и положительный результат взаимодействия.

Не менее распространенным является взгляд на интерференцию как на процесс, действующий лишь в одну сторону, как на перенесение особенностей родного языка на изучаемый иностранный. Такое понимание интерференции справедливо только для частного случая ее проявления. Оно не может быть универсальным, так как исключает двусторонность процесса взаимодействия контактирующих языковых систем, что заложено в первоначальном значении термина. Неоднозначное толкование термина *интерференция* в лингвистике вызвано, с одной стороны, разнообразием ситуаций проявления языковых контактов, а с другой – сложностью разграничения психологического и лингвистического аспектов в речи.

Подводя итог обсуждению понятия лингвистическая интерференция, необходимо отметить следующее:

Во-первых, языковая интерференция – это комплексная проблема, изучение которой многоаспектно. Для лингвиста интерес представляют *речевые произведения* билингов и выяснение причин, вызывающих нарушение в их речи на другом языке. Но, как отмечал еще Л.В. Щерба, *там, где мы имеем дело с языком, имеющим в своем составе разнородные элементы, лингвистические методы недостаточны.* [12] Поэтому исследование интерференции в лингвистических целях не может не опираться на данные смежных наук и их некоторых методик: физиологии, психологии, психолингвистики, акустики речи.

Во-вторых, интерференция – это скрытый внутренний механизм взаимодействия языков, находящихся в контакте: этот процесс может давать как отрицательный, так и положительный результат при овладении вторичной языковой системой. Внимание лингвистов, а также методистов и преподавателей – практиков, как правило, сосредоточено на отрицательном результате интерференции, его прогнозировании, исследовании и предупреждении, поскольку отрицательный языковой материал в речи билингов создает известные препятствия при общении.

Список литературы

1. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Москва: 1963б 364 с.
2. Щерба Л.В. Восточно-лужицкое наречие. Том.1. Петроград: Издательство В. И. Губинского, 1915, 176 С.
3. Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems.- New York, Times, 192 p.
4. Виноградов В.А. Лингвистические аспекты обучения языку. В.2. К проблеме иноязычного акцента в фонетике. Москва: Наука, 1976, 245 с.
5. Хауген Э. Языковой контакт. Новое в лингвистике. Москва, 2001, Выпуск VI, С. 69-70.
6. Hockett Ch. A Course in Modern Linguistics. – New York: Times, 1958, 621 p.
7. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. – Ленинград: Мир, 1972, 229 с.
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Наука, 1976, 120 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. Под редакцией В.Н. Ярцевой. Москва: Наука, 1990, 348 с.
10. Васильева В.Н., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий словарь лингвистических терминов. Москва: Рус.яз., 1995, 122 с.
11. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. Москва: Рус.яз., 1981, 175 с.
12. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность: сборник работ / Под ред. Л.Р. Зиндер, М.И. Матусевич. Москва: УРСС, 2004, 432с.

Түйін

Бұл мақалада лингвистикалық кедергілер қарастырылады.

Тілдік кедергі - бұл күрделі мәселе, оны зерттеу көп қырлы. Лингвист үшін қызығушылық - бұл екі тілдегі сөйлеу өнімдері және басқа тілде сөйлеуде бұзушылық тудыратын себептерді түсіндіру. бұл қарым-қатынаста тілдердің өзара іс-қимылының жасырын ішкі механизмі: бұл үдеріс екінші тілдік жүйені игерудегі теріс және оң нәтиже бере алады. Лингвистикаға «араласу» терминін анықтауға арналған түрлі тәсілдер, бір жағынан, тіл қарым-қатынастары көрініс тапқан жағдайлардың әртүрлілігімен, ал екінші жағынан, сөйлеудің психологиялық және лингвистикалық аспектілерін ажырата алу күрделілігінен туындайды. Лингвистикалық әдебиетте және тіл үйрету әдісіне арналған шығармаларда тілдердің бір-біріне тән ерекшеліктерін оңға ауыстыру немесе ауыстыру үшін теріс тәртіп феноменіне қарсы тұру үрдісі байқалады, өйткені соңғы тіл байланыстарының теориясында бірінші тілдегі бар үлгілерді ынталандыру ретінде түсіндіріледі. Тіл мамандарының, сондай-ақ әдіскерлер мен мұғалімдердің тәжірибелі мамандары, әдетте, араласудың теріс нәтижесіне, оның болжауына, зерттеуге және алдын алуға бағытталған, өйткені екі тілде сөйлеудегі теріс тілдік материал коммуникацияда белгілі кедергілер тудырады.

Abstract

This article deals with linguistic interference.

Language interference is a complex problem, the study of which is multifaceted. Interest for a linguist is the speech products of bilinguals and the explanation of the causes that cause a violation in their speech in another language. it is a hidden internal mechanism of interaction of languages in contact: this process can give both a negative and a positive result in mastering the secondary language system. Different approaches to the definition of the term "interference" in linguistics are caused, on the one hand, by the diversity of situations in which language contacts are manifested, and on the other, by the complexity of distinguishing the psychological and linguistic aspects of speech. In the linguistic literature and in the works devoted to the method of teaching language, there is a tendency to oppose interference as a negative order phenomenon to positive transfer, or transposition, of the characteristic features of one language to another, since the latter in the theory of language contacts is interpreted as stimulating the existing patterns in the first language. The attention of linguists, as well as methodologists and teachers - practitioners, as a rule, is focused on the negative result of interference, its forecasting, research and prevention, because negative language material in the speech of bilinguals creates known obstacles in communication.

ОӘЖ 004/072.2

А.Е. Тілеген, М.К. Кукеева

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КІТАП ОҚУДЫ ДАМУЫ МЕН ҚОЛДАУДАҒЫ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Түйін

Қазіргі уақытта жастардың оқу мәселесі өте өзекті болып отыр. Мақалада жастардың кітап оқуын дамыту мен қолдаудағы кітапханалардың рөлі, қазіргі заманғы жастардың оқу деңгейінің төмендеуі және одан бас тарту проблемалары, қазіргі жастардың оқу шеңбері, олардың оқырмандық қызығушылығының нақты жағдайы, оқуды қолдау мен дамытудағы кітапханалардағы өткізілетін іс-шаралар қарастырылған. Нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдары, интернет кітап оқу деңгейіне тікелей әсер ететіні расталды. Қазіргі заманғы қазақ қоғамының ең өзекті мәселелерінің бірі болып - қазіргі жастардың кітап оқымайтындығы, оның орнына тынығудың басқа түрлерін қалайтындығы болып отыр. Соңғы жылдары жастар оқуы сипаттында бірқатар нашарлауы байқалады, оның салдары өскелең ұрпақтың сауаттылық деңгейінің төмендеуіне алып келді. Қазақстанда жастардың оқуын қолдау бойынша бағдарламаларды жүзеге асыруына кітапханалар көп көңіл бөлуде.

Кілттік сөздер: оқуды қолдау, жастар оқуы, оқырман қызығушылығы, отбасылық оқу, интернет оқу, көркем әдебиет, ұлттық кітапхана, электронды кітапханалар.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «XXI ғасыр мәдениеттің, ғылым мен білімнің ғасыры. Бар білімнің қайнар көзі – кітапхана» деп айтуының өзінде үлкен маңызы бар. Рухани білімнің және мәдениеттің ауадай қажеттігі, кітаптың маңыздылығы ешқашан мәнін жойған емес. Адам баласы сол байлықтың көзін «кітап» деген құдіреттен тапты. Ғылым мен техника, жоғары технология дамыған XXI ғасырда да бәрінің бастау алар қайнар көзі – кітап.

Қазіргі заманғы жастардың оқу деңгейінің төмендеуі және одан бас тарту проблемасы бүгінде өте өзекті болып отыр. Өкінішке орай, жас адамдар кедергілері аз жолдарды таңдайды, өз уақыттарын кітап оқуға жұмсауды ойламайды, оның орнын қолжетімді және жеңіл фильмдерді көрумен алмастырады. Бұқаралық ақпарат құралдары көптеп пайда болғалы бері кітап оқуға қызығушылық төмендей түсті. Оқу шеңберінен қалың романдар біртіндеп кете бастады. Қазіргі уақытта, жастарды осы заманғы әдебиеттерге, әсіресе олар танымал, жиі экранизацияланған әдебиеттерге назар аударады.

Бүгінгі қоғамда оқу – мәдениеттің ең маңызды элементтерінің бірі, ұлттың интеллектуалдық әлеуетін және қазақ қоғамның шығармашылық және қоғамдық белсенділігін арттыру құралы болып табылады. Кітап мәдениет дәстүрлерін, кітапты оқу мәдениетін сақтау және байытудың өзекті мәселелері жас ұрпақтың оқуға қажеттіліктерін қалыптастыруына байланысты.

Кітап оқу процесін үлкен әлеуметтік маңыздылығын көпшілік мойындады. Негізгі әлеуметтік маңызды білімдер, тұлғалық қоғамдық үлгілері жазба мәдениетінде жинақталған және қазіргі қоғамдағы әлеуметтену тетіктері оқу арқылы беріледі және және ол қазіргі заманғы қоғам әлеуметтендіру механизмдері болып табылады. Әлеуметтік және мәдени өмірінде өтіп жатқан өзгерістерге байланысты білім беру реформасы жағдайындағы оның маңыздылығы, отбасында оқу рөлінің өзгеруіне алып келді. Қазіргі заманғы қазақ қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі болып - қазіргі жастардың кітап оқымайтындығы, оның орнына тынығудың басқа түрлерін қалайтындығы болып отыр. Соңғы жылдары жастар оқуы сипаттында бірқатар нашарлауы байқалады, оның салдары өскелең ұрпақтың сауаттылық деңгейінің төмендеуіне алып келді.

Қазақстанда жастармен жұмыс істеу бойынша бағдарламаларды жүзеге асыруына кітапхана қызметкерлері көп көңіл бөледі. Жаңа ақпараттық технологияларды енгізу, өскелең ұрпақтың көзімен кітапханалардың тартымдылығын арттыру көздейді.

Оқу адамзаттың жан-жақты белсенді болуына ықпал ететінін және жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуындағы маңызды функцияны атқаратынын мойындай отырып, кітапханалар қоғамды дамытудағы басым міндеттердің бірі ретінде оқуды дамыту және қолдауды қарастырды.

2006 жылдан бастау алған оқуды дамыту және қолдау үшін «Оқитын Қазақстан» Ұлттық бағдарламасына толықтыру енгізіліп жұмыс істеді, кейбір өңірлерде жергілікті бағдарламаларды «Жыл кітабы» жүргізілді. Оны кітап баспалары және кітапхана қауымдастықтары қолдады. Қазіргі уақытта оқуды қолдау шараларын және кітаптар мен басқа да баспа немесе электрондық ақпаратпен тығыз және жемісті өзара қатынасқа тарту бойынша жастардың қатысуы арқылы тиімді іс-шараларды бағалауға талап қойылуда.

2007 жылдан бастап Қазақстанда «Бір ел – бір кітап» акциясы ҚР Мәдениет министрлігінің қолдауымен ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы мен ҚР Кітапханашылар Ассоциациясы бастамасымен өткізіліп келеді. Акцияның мақсаты – ұлттық әдебиетіміздегі ең үздік деген туындыны оқу және насихаттау, оқу ісін ілгерілету, оқу мәдениетін дамыту және қолдау, рухани мұрамызды сақтау, ана тілімізге деген қамқорлық қатынасты нығайту, сондай-ақ жастарды отаншылдыққа әрі өнегелілікке тәрбиелеу. Сонымен қатар, акция қоғамның отандық әдебиетке, оның ішінде классикаға, қазіргі әдебиет пен поэзияға деген қызығушылығын әрі қарай жоғарылатуына мүмкіндік туғызады.

Акцияны өткізудің басты мақсаты бүкіл елдің бір кітапты бір мерзімде оқып шығуы және талқылауы. Осы кітапқа арнап, түрлі іс-шаралардың өткізілуі. Акцияны өткізу үшін ауызша сұрау, телефон арқылы сұрау немесе сауалнама жүргізу арқылы оқу орындарындағы, ұйымдардағы, мекемелердегі азаматтардың ұсыныстарын білу жолымен кітап таңдалады.

Бұл шараның ерекшелігі, бір автордың бір кітабы немесе белгілі бір мазмұнды шығармасы тандап алынып, ол бір жыл бойы ел ішіндегі миллиондаған оқырман назарына ұсынылады.

Акцияға қатысу үшін қаралатын кітаптар: ұлттық гуманизм идеялары мен жалпы азаматтықты, тарихи-мәдени дәстүрлерді, тарихи және осы заманғы еліміздің дамуын бейнелейтін, жанрлық жағынан сан алуан; көркемдік құны жоғары; барлық жастағылар үшін қызықты; кітапханалар мен кітап дүкендерінде саны жеткілікті; пікір сайыстыруға қызулығы тудыратындай болуы қажет. Акция барысында өткізілетін шара түрлері сан алуан болуы мүмкін: әдеби кештер, талқылаулар, кітап көрмелері, оқырман конференциясы, жазушылармен кездесулер, пікірсайыстар, клуб отырыстары, презентациялар және т.б.

Қазіргі уақытта жастардың оқу мәселесі өте өзекті болып отыр. Бұл жерде сұрақ жастардың санасында емес, олардың қаншалықты кітап оқуында, яғни жастардың қанша пайызы кітап оқуға қызығушылық танытуы болып отыр. Солай бола тұрса да, Ресейде сауаттылық деңгейі 98%-ды құрайды, елдің «сауатты халқы» оқитын адамдар бола тұрса да кітап оқуға қызықпайды. Өйткені, жоғары мақсатта пайдалануға тиіс нәрсені олар таза прагматикалық іс-әрекетте пайдаланады. Мысалы, ұялы телефоннан немесе компьютерден, пошта жәшігінен жаранама оқу, интернеттен «жұлдыздардың» кезекті жанжалы туралы ақпаратты жұту, ең соңында таныстары жіберген хабарламаны оқумен шектеледі. Ал жастардың аз бөлігі ғана кітап оқиды, олар мектеп бағдарламасы немесе мұғалімнің тапсырмасы бойынша емес, олар кітап оқуға деген қажеттілікті сезінеді. Білім оқуға қабілетті адамдардың үлкен санын құрайды, бірақ нені оқуға лайықты екенін анықтауға қабілетті емес. Әр түрлі технологиялардың дамуына байланысты қазіргі жастар кітапқа қарағанда интернет көздеріне жиі жүгінеді, ол жерден қол жетімді ақпаратты кедергісіз таба алады. Жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени даму мәселесі бойынша, сондай-ақ бүкіл адамзаттың дамуына кітап оқитындардың шағын пайызы ғана жауап бере алады. Кеңестік кезеңмен салыстырғанда мынадай ұқсастықты айтуға болады: сол кездегі әдебиеттегі қатаң цензураға қарамастан оқудың дамуы, сонымен қатар, кітап оқу адамдарды этика, мораль, адамгершілік, ар-намыс сияқты қырларын байыта түсті. Дегенмен, сол цензура тиым салынған кітаптарға деген адамдардың қызығушылығын арттыра түсті. Адамдар ең қызықты және жабық кітаптарға қол жеткізуге тырысты. Сол кезеңде оқырмандарды таң қалдыру сирек кездесетін еді.

Қазір ақпарат аптасына жеті күн бойы қол жетімді. Жердің жарты тұрғындары үйінен шықпай-ақ қандай да бір ақпаратты таба алады. Қол жетімді ресурстар саны адамдарға таңдау мүмкіндігін туғызды. Ал олардың алуан түрлілігі соншалықты, таңдаудың өзі проблемаға айналды. Адамзат алдында ақпараттың орасан зор санын сүзгіден мұқият өткізу, оны талдау мәселесі тұр. ХХІ-ғасырда ақпараттық қоқыстың шектен артқаны сезіліп келеді, біз тағы бір жаһандық проблемалармен кездесіп отырмыз. Жастар, сонымен бірге қоғамның үлкен өкілдері келіп түскен және қабылданған ақпараттарды сүзгіден өткізуге мүлдем қабілетті емес, өйткені ақпарат көлемі күн сайын артып келеді. Соныдықтан да адамдар бүгінгі қоғамға толық бейімделе алмайтын жағдайға жетті десекте болады. Осыған байланысты жас ұрпақ өкілдерінде жаппай психикалық бұзылулар пайда болуда. Қазіргі уақытта бізді барлық жағымыздан ақпараттар қоршап алған: билбордтар, интернет, журналдар, көліктегі жарнамалар, бірақ жас адамдардың ретінде тұрақсыз психикасына ақпараттық қоқыстың шамадан тыс жүктелгендігі оның ағзазына кері әсерін тигізеді, ал оның салдары жабық, жат болу, оқшаулану, девиантты мінез-құлыққа әкеліп соғады.

Еліміздің тұрғындары әлдеқайда аз оқитыны белгілі болды. Алуан ақпараттың көптігі, уақыттың тапшылығы, білім беру жүйесінің трансформациясы және біліктілік талаптарының артуы, медиа мәдениеттің қарқынды дамуы - оқу мотивінің өзгеруіне әкеп соқты, оқырмандардың осы және одан да көп әдебиеттер мен ресурстардың түрлерін таңдауына әсер етеді.

Жалпы алғанда, оқу өзінің функционалдық сипаттамаларын өзгертті: ол көпфункционалдық, аспаптық және прагматикалық болды. Оқуға қатысты екі негізгі үрдістерін айқындады: ең алдымен белгілі бір ақпарат немесе өздігінен білім алу үшін оқу

процесін негізден пайдалану, немесе одан да көбірек «жеңіл» сипатта болып, уақытты көңілді өткізу құралына айналуы;

Бұдан бөлек, оқудың идеологиялық функциясы екінші орынға кетіп, классикалық әдебиетке қызығушылық төмендеуі байқалады.

Бүгінде кітаптың орнын бейнефильм және компьютерлік ойындар иеленген, сондай-ақ Интернетпен бәсекеге түсу қиын екенін атап өткен жөн. Алайда, тұтастай алғанда оқуға қызығушылық құлдыраған емес - оны бірқатар басқа көздерден пайдалануды қолдайды: газеттер, журналдар, комикстер және т.б. Оның үлесін Интернет дамуымен туындайтын электрондық жарияланымдар, сондай-ақ ақпараттық арналар, блогтар және т.б. құрайды. Бірақ бұл ресурстарды сатып алу және оларды пайдалану себептері әртүрлі, өз кезегінде, оқырмандардың қызығушылығын айқындайды және социологиялық зерттеуді қажет етеді. Нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдары, интернет кітап оқу деңгейіне тікелей әсер ететіні расталды. Бүгінгі жастардың өмірінде кітап оқу қандай орын алатыны, кітапханалардың жастарды оқуға тарту жолдары қарастырылды.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетін насихаттауда, тарихи-мәдени және рухани мұрамызды сақтауда, жастарды отаншылдыққа, өнегелілікке тәрбиелеуде, оқырмандарды көркем-әдеби кітаптарды оқуға және оны қолдауға бағытталған іс-шараларды өткізуде кітапханалардың маңызды ролі атқара бермек.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Новикова М.А. Исследование отношения современной молодежи к чтению // V студенческая международная конференция. М.: 2015, С.140-145
2. «Оқитын Қазақстан» бағдарламасы. Астана: ҚРҰК, 2010, 96 б.
- 3.Туkenова Р.С. Кітапханаларда балалардың кітап оқуына басшылық жасау // М.Әуезов атындағы ОҚМУ ғылыми еңбектері.Шымкент, 2016, №2, Б. 75-77.
4. Байдарова А. Бір ел - бір кітап акциясы қоғамдық мәні // Ақиқат, 2015, №2, Б.113-115.

Аннотация

В настоящее время проблема чтения очень актуальна. В данной статье рассматривается роль библиотек в удовлетворении интереса читателей, литературное преимущество современной молодежи и учебной среды, готовность читателей к чтению книг, поддержка и развитие чтение. В результате было подтверждено, что средства массовой информации и Интернет оказали непосредственное влияние на уровень чтения. Роль библиотек играет важную роль в пропаганде казахской литературы, сохранении исторического, культурного и духовного наследия, воспитания молодежи к патриотизму. Одной из самых насущных проблем современного общества является то, что сегодняшняя молодежь не читает книг. В последние годы наблюдается некоторое ухудшение образования молодежи, что привело к снижению уровня грамотности подрастающего поколения. В Казахстане библиотеки уделяют большое внимание реализации молодежных программ.

Abstract

The current issue of the book is very actual. In this article, the role of student librarians is based on the role of student literature, literacy and modernity, and teaching aids, teaching aids, and teaching aids. As a result, it was confirmed that mass media and Internet access were unwelcome. The role of the library plays a crucial role in propagandizing Kazakh liturgies, preserving historic, cultural and spiritual traditions, and bringing up patriotism. One of the most advanced problems in the modern society is the fact that today's youth is reading the book. In recent years, some of the body 's fatigue is being studied by the younger generation, which led to the graduation of the grammar of subcontracting. In Kazakhstan, libraries are gaining greater insight into the realizations of youth programs.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

ӘОЖ 33.338.717.3

М. Ускенов¹, Ж. Бейсенов¹, Г. Егенова², Р. Есимханова²

¹ э.ғ.к., доцент, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

¹ магистрант, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

² магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

² магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

**БИЗНЕСТІ ДАМУДЫҢ ШЕТ ЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ОТАНДЫҚ ҚҰРЫЛЫСТА
ҚОЛДАНУ**

Түйін

Мақалада экономикасы дамыған шет елдердің құрылыс кешенін дамытудағы тәжірибелері зерделеніп, оларды отандық құрылыс кешенінде қолдану мүмкіндіктері зерттеледі.

Дамыған шет елдерде құрылыс саласын инвестициялау технологиясы үш қағидадан құралады: келісім-шарттық жинақ немесе «Баушпаркассен» жүйесі, несиелік несиелендіру, тұрғындарға үй алудағы мемлекеттік қолдау, яғни, мақсаттық мекен-жайлық субсидия жүйесі.

Нәтижеде, орта және жоғарғы табысты адамдардың жеке меншік баспаналары барларда, жеке меншік баспананың үлесі – 40-50% құрайды, ал қалған 50% жалға берілетін үйлердің үлесінде: олардың 40% жекеменшік иелері бар жалға берілетін (табысты) үйлер, 10% әлеуметтік (муниципалды) жалдама үйлер.

Оңтүстік Қазақстан облысында, несие жүйесіндегі әлеуетті қатысушылардың құрылыс саласында баға деңгейінің қалыптасуы тұрғындардың жалпы санының 6%-дан 15%-ға дейінгі көлемімен байланысты болуда, тұрғындардың 3-12% ғана несиені пайдалана алатындығы анықталды.

Кілттік сөздер: бизнес, құрылыс, дағдарыс, нарық, салық, несиелеу, даму, ірілендіру тиімділік, инвестиция.

Әлемдегі экономикасы дамыған шетел тәжірибелері көрсеткендей бизнеске тиімді мердігер нарығының қалыптасуы үш құрамдас бөлік негізінде жүреді, олар: жеке меншіктегі тұрғын үйлер, коммерциялық немесе әлеуметтік жалға тиесілі жалдама тұрғын үйлер және мемлекеттік яғни муниципалды үйлер. Дүниеде орта және жоғарғы табысты адамдардың жеке меншік баспаналары бар, келесі дамыған мемлекеттердің өзінде жеке меншік баспананың үлесі - 50% құраса, Германияда бұл көрсеткіш - 40%, Швецияда - 43%, Голландияда - 45% құрайды, ал қалған 50% жалға берілетін үйлердің үлесінде: олардың 40% жекеменшік иелері бар жалға берілетін үйлер (табысты үйлер), 10% әлеуметтік жалдама үйлер (муниципалды жалдама үйлер)[1].

Шетел нарықтарында жалдама үйлерге деген сұраныстың жоғары дәрежесі бірнеше артықшылықтар бойынша бейнеленеді:

- тұрғын үйді қалыпты жағдайда ұстап тұру шығындарынан босатылады;
- бюджет мүлік операцияларынан салықтар түріндегі кіріске ие болады;
- миграцияны жеңілдетуге ықпал етеді және азаматтар үшін баспанаға ие болудың қолайлы жолы;

- үйді пайдалану, коммуналдық қызметтер көрсету, мүлікті басқару сияқты жүйелердің қалыпты жұмыс істеуі, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы мәселелерді азайтады. Себебі, үйді жалға беруші, мүліктік операциядан табысқа ие болады, құрылыс тың тиімді техникалық жұмыс жағдайда болуына мүдделі. Коммуналдық жалдама баспананы тұрғызу мемлекеттік бюджет есебінен атқарылады.

Әлемдегі экономикасы дамыған елдер тәжірибесіне сүйенсек, тұрғын үйге несиелендірудің дамуы мемлекетке айтарлықтай оң белсендік арқылы тұрғындардың әлеуметтік жағдайының тұрақты қалыптасуына және дамуна алып келгенімен 2014 жылдың тамыз айынан бұл үрдіс әлемдік несиелік дағдарыстың басталуына алып келді. Қазіргі таңдағы әр бір елдің алға қойған мақсаты әлеуметтік дағдарысқа түсіп қалмау мақсатында, дағдарыстан шығу мақсатында дағдарысқа қарсы бағдарламалар мен іс-шаралар әзірлеуде. Сонымен қатар, мердігер құрылысын несиелендіру үшін ішкі инвестициялар, халықтың жинақтары, институциялық инвесторлардың ақшалары тартылады. Бұның нәтижесінде елдің экономикасының нақты секторын жанама қаржыландыру және барлық басқа салаларда да қажетті құрылыстық қызметті іске асырады.

Несие арқылы құрылысты қаржыландыру жүйесінің басты мақсаты – банкке бос ақшаларын депозитке қойған ұйымдар мен тұрғындарға дивиденттік пайда және мердігер сатып алу немесе құру үшін несие алғысы келгендерге үймен қамтамасыз ету, яғни олар арасында қаржыны қайта бөлу болып табылады.

Кесте 1 – Мердігер құрылыс объектісін дамытудың шетел үлгілері мен сипаттамалары

Ел және үлгі атаулары	Мердігер құрылыс объектісін дамыту үлгілерінің сипаттамалары	
	Артықшылығы	Ерекшелігі
1	2	3
Германия, Франция, Швеция, Англия, Дания, Испания, АҚШ, Австралия, Ұлыбритания, Финляндия, Голландия, Ирландия және т.б.	несиелендірудің дамуы, тиімді мердігернарығының қалыптасуы: жеке меншіктегі тұрғын үйлер, коммерциялық немесе әлеуметтік жалға тиесілі жалдама тұрғын үйлер және мемлекеттік яғни муниципалды үйлер; мердігер бағасын реттеу қызметтері бәсекелестік арқылы жүргізіледі; жобаларды қаржыландыру көлемін анықтау және жүзеге асуын қадағалау.	қалалық бюджет мүлік операция-ларынан салықтар түріндегі кіріске ие болады; еңбек миграциясын жеңілдетуге ықпал етеді және азаматтар үшін баспанаға ие болудың қолайлы жолы; үйді пайдалану, коммуналдық қызметтер көрсету, мүлікті басқару жүйелердің қалыпты жұмыс істеуі, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы мәселелер кемейеді.
Россия, Украина, Беларуссия және т.б.	салық салу арқылы құрылымдық-инвестициялық саясатты жүзеге асыру; облыстарда бағаны реттеу тетіктері, жеңілдетілген несиелендіруді қолдау, төмен пайызбен несие беру; шетелдік капитал салымын алыпкелу.	мердігер саласын инвестициялау келісім-шарттық тұрғындарға үй алуға мемлекеттік қолдау, жинақ, несиелендіру, мақсаттық мекен-жайлық субсидия жүйесі бойынша жүзеге асады.
Қазақстан үлгісі	облыстарда үйдің бағасын реттеу тетіктері, салықтық жеңілдіктер орнату, жол картасы бойынша үлескерлер үшін бітпеген тұрғын үйлерді құруға келесігі пайызбен несие беру; жеңілдетілген несиелендіруді қолдау; лизингтік тетікті пайдалану.	үлестік құрылыс және мердігер құрылысын бөліп төлеу; мердігерқұрылысы үшін жинақты іске асыруға қайтарым есебінде мемлекет әр жылдың соңында салымшыға ағымдағы салған қаржы көлемінде сыйақы төлеу; қаржының бөлінуі тендерлік сайыс негізінде анықтап, қаржыны бөлу.

Әлемдегі экономикасы дамыған шет ел тәжірибе нәтижесіне сүйенсек, көптеген елдерде мердігерсаласын инвестициялау технологиясы басқы үш қағидадан құралады: келісім-шарттық жинақ немесе «Баушпаркассен» жүйесі, несиелік несиелендіру, тұрғындарға үй алуға мемлекеттік қолдау, яғни, мақсаттық мекен-жайлық субсидия жүйесі. Бұл қағидалардың жүзеге асуындағы нақты тетіктер әр бір елдің әлеуметтік экономикалық даму деңгейіне байланысты бір-бірінен ерекшеленуі мүмкін. Экономикасы дамыған елдерде келісім-шарттық жинақ, мердігер құрылысы саласына инвестиция алып келу яки несиенің көмегімен, яки құрылыстық тұрғын үй жинағы жүйесінің жәрдемінде жүзеге асады.

Бұл елдердің міндеті тұрғындардың үймен қамтамасыз ету мәселесін шешуге қабілетті жүйені құру мен олардың қажетті өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымын құру болып табылады. Бұл жүйе бойынша потенциалды тұрғын үй сатып алушылар немесе мердігер құрушылар белгілі бір уақыт кезеңінде белгілі бір қаржы мөлшерін жинақтауға келісім шартқа отырады.

Тұрғындарды несиетеу нарығының жағдайы, олардың бірнеше құрамдас бөлігін: мердігер нарығын, құқықтық қамтамасыз ету және мердігер сатып алу үшін несиелік ресурстар нарығын дамытуға байланысты. Мердігер үшін ұзақ мерзімді несиелеудің мәселесін шешудің басқы жолы нарықтық тетіктерді дамыту, қоғамның бюджеттен тыс ресурстарын тартып, оларды несиелік-қаржылық салаға бағыттауға жағдай құру қажет.

Ел ішіндегі несиелендірудің дамуы үшін шешілуі қажет тағы да бір мәселе: салық салу пайызын оңтайландыру және салық жүйесіне өзгерістер ендіру арқылы тұрғындарға мердігерқұруға жеңілдіктер беру, несиенің жәрдемінде тұрғын үйге қол жеткізудегі қызметтерді мемлекеттік қолдауды қолға алу қажет.

Мердігер құрылысы үшін өнімдерді өндіруге маманданған ұйымдар жүйесін зерттеуде қарастырылған дамытудың алынған ұтымды нұсқасына сәйкес, шығарылатын құрылыстық өнімнің құрылымын өзгерту қажеттілігі анықталды. Қуаттылығын экстенсивті өсіруден тұратын, кәсіпорынның өзі әзірлеген, дамыту нұсқасымен салыстыру бойынша ұсынылған нұсқа өндірістік-көлік және инвестициялық шығындардың аз мөлшерімен сәйкесінше 24% және 27%-ға бейнеленеді. Оны өндіріске ендіргенде құрылыстың қазіргі қалыптасқан 1м² құрылыстың өзіндік құны 13%-ға төмендеуі мүмкін[2].

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша «несиенің» әлеуетті қатысушыларының санын анықтағанда бастапқы төлемінің бар немесе жоқ екендігі, нарық түрлері несиені пайыздық төлемі айырмашылықтарымен анықталады. Есептеулер көрсеткендей, Оңтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, несиенің жүйесіндегі әлеуетті қатысушылардың құрылысқа облыстық баға деңгейінің қалыптасуы облыс тұрғындардың жалпы санының 6%-дан 15%-ға дейінгі көлемімен байланысты болады. Себебі, тұрғындардың бұл бөлігіне енген «элиталық» топ, олар өз бетімен мердігер мәселесін шеше алады, онда олардың 3%-ды үлесін алынған көрсеткіштегі санынан алып тастау қажет. Сөйтіп, нақты түрде тұрғындардың 3-12% ғана несиені пайдалана алатындығы анықталды.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ұйымдастырушылық-техникалық іс-шаралардың оңтайлы әдістемесінің жасалуымен үйлесімді қайта инвестиция тактикасын қолдану заемдық инвестиция көлемін 2 есеге қысқартуға мүмкіндік жаратады.

Әдебиеттер тізімі

1. Бекетова К.Н. Зарубежный опыт формирования рынка жилья и возможности его применения в условиях РК // АльПари, 2007, № 1, С. 128-129.
2. Ускенов М.Қ., Ертаев Е.Ж. Тұрғын үй құрылыс саласының дамуын экономикалық-математикалық әдістер негізінде талдау // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Академиялық инновациялық университет. «Аймақтық экономиканы индустриалды-инновациялық дамыту мәселелері». Шымкент, 2009, Том 2, Б. 234-237.

Аннотация

В статье рассматриваются опыты зарубежных стран по строительству и исследованы возможности их использования в отечественном строительном комплексе.

Технология строительной отрасли в развитых странах состоит из трех принципов: договорных сбережений или системы «Бучарккассен», кредитования, государственной поддержки жилья, т. е. системы целевых субсидий. В результате, жители среднего и высокого дохода владеют частным жильем, доля частного жилья составляет 40-50%, а остальные 50% являются частью арендованного жилья: 40% из них - арендованные (успешные) дома, 10% - социальные (муниципальные) аренда домов.

В Южно-Казахстанской области уровень ценообразования потенциальных участников кредитной системы зависит от уровня от 6% до 15% от общей численности населения, причем только 3-12% населения использует кредит.

Abstract

In the article the experiments of foreign countries on construction are considered and the possibilities of their use in the domestic construction complex are explored.

The technology of the construction industry in developed countries consists of three principles: contractual savings or the Bucharckassen system, lending, state support for housing, that is, a system of targeted subsidies. As a result, middle and high-income residents own private housing, the share of private housing is 40-50%, and the remaining 50% are part of rented housing: 40% of them are rented (successful) homes, 10% - social (municipal) rental of houses.

In the South Kazakhstan region, the level of pricing of potential participants in the credit system depends on the level of 6% to 15% of the total population, with only 3-12% of the population using credit.

ӘОЖ 33.38.57.14

М. Ускенов, Ж. Бейсенов, М. Арипходжаев, Ж. Төлепбергенова

э.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛАЛАРДА СТРАТЕГИЯНЫ ҚҰРУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ЖОЛДАРЫ

Түйін

Мақалада бизнесті дамыту стратегиясының түрлері мен тәсілдері және оларды отандық экономиканы дамытуда қолдану мәселелері қарастырылады.

Әдетте бұл стратегиялар негізгі немесе эталондық деп аталады. Олар кәсіпорындардың өсуіне төрт түрлі көзқарасты көрсетеді және бір немесе бірнеше элементтердің күйін өзгертуге байланысты: 1) өнім; 2) нарық; 3) сектор; 4) саладағы ұйымның орны; 5) технология. Бұл элементтердің әрқайсысы екі жағдайдың бірінде болуы мүмкін: ағымдағы жағдай немесе жаңа жағдай.

Кәсіпорындар, әр түрлі салаларда бірнеше стратегияларды жүзеге асыра алуы мүмкін. Бұл жағдайда ұйым өздері таңдаған стратегиялық жобаға сүйене отырып, бірізділікпен оңтайлы жоспарланған үйлескен стратегияларды енгізлері қажет.

Кілттік сөздер: экономика, сала, стратегия, даму, бизнес, интеграция, шоғырландыру, интеграциялық өсу.

Әр бір кәсіпорын алға қойған мақсатына әр түрлі стратегиялық тәсілмен жету мүмкін. Мысалы, өнім өндіру шығындарын қысқарту жолымен пайданы көбейту, немесе, өнімнің тұтынушылар үшін пайдалылығын, сапасын асыру негізінде пайда табу жолымен. Бұл әр кәсіпорынның қаржылық, еңбек т.б. ресурстары мен мүмкіншіліктеріне байланысты болады

және мақсатқа жету тәсілін таңдау, бұл кәсіпорындар үшін стратегияны таңдау болып табылады.

Стратегия - бұл кәсіпорынның ұзақ мерзімге сапалы анықталған даму бағыты, оның өндірістік ұйымдастыру түрі, қызмет саласы, қолданылатын құрал жабдықтары, технологиясы, ішкі ұйымдастыру жүйесі, сонымен қатар кәсіпорынның қоршаған ортаның өзгеруіне икемді жауап бере отырып, өзінің мақсатына жету жолдары.

Кәсіпорындар үшін стратегияны таңдау нақты қоршаған орта мен фирманың нарық жағдайы, кәсіпорынның күшті жақтары мен әлеуеті, мүмкіншіліктері мен стратегиялық шешім қабылдау дәстүріне тікелей байланысты.

Кәсіпорынның стратегиясын анықтауда басқарушы төмендегі 3 негізгі сұраққа жауап беруі тйіс.

- қайсы бизнесті тоқтату қажет;
- қайсы бизнесті дамыту қажет;
- қайсы бизнеске өткен жөн.

Стратегиялық басқарудың териялық жетекші маманының бірі М.Портер нарықта фирманың стратегиясын құрудың 3 негізгі жанауына тоқталады[1].

Бірінші жанасу бұл өндіріс шығындарын ең аз көлемде жұмсау бойынша лидер болуына байланысты. Бұл стратегия түрінде кәсіпорын, өнімнің бірлігіне ең аз шығын (өзіндік құн) жұмсай отырып, қажет болса баға деңгейін түсіре отырып сол өнімнің нарықтағы сатылу үлесін арттырады, пайданы көбетеді.

Екінші жанасу бұл өнім (қызмет) өндірісін мамандандыруға байланысты стратегияны құру. Бұл кезде кәсіпорында жоғары маманданған инновациялық өндіріс, сапалы маркетинг қалыптасады, өз саласында сапалы өнім өндіруде лидер болып есептеледі.

Үшінші жанасу бұл нарықта белгілі бір сегментін жеңіп алу және фирманың күшін сол нарық сегментіне шоғырландыру. Бұл кезде тұтынушыларды маркетингтік зерттеу отырып, белгілі тұтынушыларға өнімнің шығынын азайту немесе өндірісті мамандандыру жолымен екі жанасу біргелігінде жүзеге асырылады.

Кәсіпорын мен бизнесті дамытудың базалық немесе эталондық стратегияларын қарастырамыз. Бұлар кәсіпорынды дамытуда 4 әр түрлі жанасуды, яғни төмендегі элементтердің біреуі немесе бірнешеуінің өзгеруімен бейнелейді: 1) өнім; 2) нарық; 3) сала; 4) сала ішіндегі кәсіпорынның орны; 5) технология. Осы айтылған 5 элементтің әр қайсысы екі жағдайдың бірінде болуы мүмкін: қазіргі жағдай немесе жаңа жағдай. Мысалы, өнім үшін, алдыннан өндірілген өнім өндіру шешімі немесе жаңа өнім өндіруге өту шешімі болуы мүмкін.

Кәсіпорынның базалық немесе эталондық стратегиялары түрлері.

1. ішкі өсу стратегиясы (шоғырландыру стратегиялары);
2. интегралдық өсу стратегиялары;
3. диверсификациялық өсу стратегиялары;
4. қысқарту стратегиялары.

1) Ішкі өсу стратегиясы (шоғырландыру стратегиялары).

Кәсіпорындарды дамытудың базалық стратегияларының бірінші тобын ішкі шоғырландыру стратегиялары құрайды. Бұл стратегияға өнімге және/немесе нарыққа байланысты стратегиялар жатады.

Бірінші топқа кіретін стратегиялардың нақты түрлері төмендегілер:

- кәсіпорын сол өніміне сол нарықта ұтымды жақсы жағдайды қалыптастырады, яғни нарықта өз позициясын күштеу стратегиясы. Бұл стратегиялық даму түрін жүзеге асыру үлкен маркетингтік зерттеуді қажет етеді. Кейде бұл көлбеу интеграциялық бірлесу негізінде өзінің бәсекелестерін бақылауды қолға алуға алып келеді;

- нарықты дамыту стратегиясы, өндіріп жатқан өнімі үшін жаңа нарық іздеуден тұрады;

- өнімді дамыту стратегиясы, кәсіпорынның игерген нарығында жаңа өнімді өндіру негізінде өсу, даму мәселесін шешуді қамтиды.

2) Интегралдық өсу стратегиялары

Кәсіпорындарды дамытудың базалық стратегияларының екінші тобына кәсіпорынға жаңа құрылымдарды қосу жолымен, кәсіпорынды ұлғайту, кеңейтуге байланысты бизнес стратегиялары жатады. Бұл стратегияны интегралдық өсу стратегиялары, - деп атаймыз. Кәсіпорындар интегралдық өсу стратегиясын өз ішкі қаржылық ресурстары арқылы кеңейту, ұлғайту жолымен немесе сырттан басқалардың меншігін сатып алу жолымен жүзеге асыруы мүмкін. Бұл екі жолдың қайсысы болмасын кәсіпорынның сала ішіндегі жағдайы мен деңгейі өзгереді[2].

Интегралдық өсу стратегиясының екі түрін атап өтсек болады:

1. кері тік интеграциялық стратегиясы бұл жабдықтаушыларды бақылау мақсатында еншілес инфрақұрылымдық кәсіпорындарды құру, қосып алу, сатып алу негізінде фирма мен кәсіпорындарды дамытуды айтамыз;

2. алға бастаушы тік интеграциялық стратегиясы бұл сатып алушылар мен тұтынушыларды бақылау мақсатында еншілес инфрақұрылымдық кәсіпорындарды құру, қосып алу, сатып алу негізінде фирма мен кәсіпорындарды дамытуды айтамыз.

3) Диверсификациялық өсу стратегиялары:

Үшінші топқа кіретін бизнесті дамытудың эталондық стратегиялары бұл диверсификациялық өсу стратегиясы. Бұл стратегия кәсіпорын мен фирмалардың қалыптасқан сол нарықта, өндіріліп жатқан сол өніммен, сол салада келешекте дами алмайтын жағдайда жүзеге асады.

Диверсификациялық өсу стратегиясын таңдаудың негізгі факторлары:

- нарықта сол бизнес бойынша өнім толған, немесе сол өнімге өнімнің құлдырау кезеңі себебінен сұраныс төмендеуде;

- ағымдағы бизнес жоғары деңгейде пайда алып келуде және оны бизнестің басқа салаларына пайдалы құю мүмкіншілігі болған жағдайда;

- жаңа бизнес синергиялық тиімділік алып келсе, мысалы, қондырғылар мен құрал және шикізаттар жоғарғы деңгейде пайдалану мүмкіндігі туындаса және т.б.;

- салыққа тиісті жоғалулар қысқаруы мүмкін;

- әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігі туындаса.

Диверсификациялық өсудің негізгі стратегия түрлері:

- орталықталған диверсификациялық стратегия сол бизнесте жаңа өнім өндірудің қосымша мүмкіндіктерін пайдалануды іздестіруге негізделеді. Яғни технологиялар және одан басқа фирманың күшті жақтары мен мүмкіншіліктерін пайдалану арқылы игерілген нарықты сол бизнес негізінде дамыту;

- көлбеу диверсификациялық стратегия сол бизнестен айрықша жаңа өнім, жаңа технология негізінде қалыптасқан нарыққа шығумен даму мүмкіншіліктерін іздестіруді айтады.

- конгломеративтік диверсификациялық стратегияда кәсіпорын сол жаңа өндіріліп жатқан өнім технологиясына байланысты емес жаңа нарықта жүзеге асатын өндіріс негізінде кеңейеді.

4) Қысқарту стратегиясы

Төртінші топқа кіретін бизнесті дамытудың эталондық стратегиялары бұл қысқарту стратегиясы. Бұл кәсіпорындардың ұзақ мерзім өсуінен кейін, тиімді дамуын асыру мақсатында, экономикада құлдырау байқалып, оны түбегейлі өзгерту, құрылымдық қайта құру және т.б. жағдайда фирма өз күшін топтау үшін жүзеге асады.

Бизнесті мақсатты бағытта қысқарту стратегиясының 4 түрі бар:

- жою стратегиясы бұл кәсіпорындар мен фирмалардың бизнесті алға жүргізе алмаған жағдайда қысқарту стратегиясының шекті жағдайы болып есептеледі;

- «өнім жинау» стратегиясы бұл бизнестің ұзақ мерзіміне бағытталмастан болашақтың қысқа мерзімде ең көп пайда алуға бағытталады. Бұл бизнестің келешегі жоқ, бизнесті сатса да пайдасы шамалы, бірақ қазіргі «өнім жинау» кезеңінде көп пайда алу мүмкіншілігі бар кезде қолданылады.

- шығындарды қысқарту стратегиясы қысқарту стратегиясына жақын, оның негізгі идеясы шығындарды азайту мүмкіншіліктерін іздену, шығынды төмендету бойынша іс шаралар жүргізу. Ерекшелігі, өндірістік шығындар қысқарады, өнімділік асады, жалдау қысқарады, пайдасы жоқ немесе аз тауар мен өндірістік құаттар жабылады және қысқа мерзімде жүзеге асады.

Кәсіпорындар нақты тәжірибеде бірденінен бірнеше стратегияны жүзеге асырулары мүмкін. Әсіресе көп салалы өндірістерде. Фирмалар белгілі жоспарланған бірізділікпен стратегияны жүзеге асыруы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Виханский О.С. Стратегическое управление. Учебник. -2-ое изд., перераб. и доп. М.: Гардарика, 1998, 296 с.
2. Ускенов М.К., Келимбетов А.А., Есболова А. Развития конкурентоспособной отрасли экономики Казахстана. // Программа международной научно-практической конференции. Новая экономическая политика – основа устойчивого развития региона. Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 2015, Том 1, С. 411-413.

Аннотация

В статье рассматриваются виды и подходы стратегии развития бизнеса и их применение в развитии отечественной экономики.

Обычно эти стратегии называются базисными, или эталонными. Они отражают четыре различных подхода к росту предприятий и связаны с изменением состояния одного или нескольких элементов: 1) продукт; 2) рынок; 3) сектор; 4) положение организации внутри отрасли; 5) технология. Каждый из этих элементов может быть в любом из двух случаев: текущей ситуации или новой ситуации.

Компании могут реализовывать на практике несколько стратегий, особенно в самых разных отраслях. В этом случае, исходя из стратегического проекта, выбранного организацией, необходимо реализовать хорошо скоординированную стратегию с хорошо спланированной последовательностью.

Abstract

The article examines the types and approaches of the business development strategy and their application in the development of the domestic economy.

Usually these strategies are called basic, or reference. They reflect four different approaches to the growth of enterprises and are associated with a change in the state of one or more elements: 1) the product; 2) market; 3) sector; 4) position of the organization within the industry; 5) technology. Each of these elements can be in either of two cases: the current situation or a new situation.

Companies can implement several strategies in practice, especially in a variety of industries. In this case, based on the strategic project chosen by the organization, it is necessary to implement a well-coordinated strategy with a well-planned.

УДК 658.11

М. Ускенов¹, В. Сейтова², М. Арипходжаев¹, Р. Есимханова²

¹ к.э.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Әуезова, Казахстан

¹ магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Әуезова, Казахстан

² докторант, Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан

² магистрант, Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан

**СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА
ПРЕДПРИЯТИЯ**

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы стратегии развития инновационного маркетинга предприятия. Стратегический маркетинг направлен на изучение рынка нового продукта и нахождение конкурентного поведения предприятия.

Ускорение темпа развития производства, рациональное использование всех ресурсов могут быть достигнуты только на основе развития достижений науки и знаний, перехода на инновационный путь развития. Инновации в значительной степени обеспечивает экономический рост. Управление инновационными процессами в значительной степени определяет меру этого экономического роста.

Тактика маркетинга инноваций представляет собой конкретные приемы оперативного характера, направленные на достижение поставленных инновационных целей. Для этого составляются текущие и оперативные программы по товарной политике, ценовой политике, сбытовой политике, по политике продвижения продукта, коммуникационной политике.

Ключевые слова: инновация, маркетинг, стратегия, развитие, инновационное предпринимательство, предприятие, экономика, отрасль.

Экономика Казахстана в настоящее время находится в состоянии постоянных, ускоряющихся изменений. Основным фактором данных изменений является стремительное накопление и использование новых знаний и инновации, что и обуславливает радикальное изменение условий окружающей среды для производственных предприятий. Это в свою очередь обуславливает необходимость непрерывных изменений в управления, технологии и организации производства, требующих инновационной направленности стратегии и тактики развития производства. Следуют новому принципу управления, устойчивость через развитие, что является основой деятельности новых форм – инновационных предприятий, в основе которых лежит непрерывная реализация инноваций во всех сферах их деятельности.

В Казахстане последние годы идет период поиска выхода из сложившейся ситуации. Более сильные позиции, стал инновационного развития экономики страны. Заменить сложившуюся в стране сырьевую зависимость на обрабатывающую производства и специализацию производства инновационным вектором развития. Инновационная активность в стране сегодня приобрела направленность развития малого, среднего и крупного бизнеса. Изменение факторов организации бизнеса выражается в возрастании их информационной, интеллектуальной и инновационной составляющей. Эти тенденции тесно связаны с трансформацией форм и методов организации бизнеса и управления ими.

Основными свойствами инноваций являются научно-техническая новизна и коммерциализации производства. Коммерческая реализуемость по отношению к инновациям выступает как потенциальное средство, для достижения которого необходимы определенные усилия. Инновационная деятельность в самых различных сферах обеспечивает конкурентные преимущества и эффективное функционирование бизнеса в долгосрочной перспективе[1].

Реализация инноваций, в большинстве случаев, связана с неопределенностями и рисками. Процент успешно реализуемых инноваций с большой неопределенностью достаточно низок. Это связано с рядом объективных и субъективных причин, среди которых

выделяются: глобализация рынков, приводящая к ужесточению конкуренции в сфере производства и обращения; использование на предприятиях традиционных методов планирования, организации и управления инновационными процессами, не адекватных современным требованиям и динамике рынка.

При реализации инноваций снижению рисков в значительной степени способствует активное развитие современных методов инновационного управления, нового направления экономических знаний, исследующей закономерности развития инновационных процессов.

В решении проблем управления инновационными процессами, методов их экономической оценки отечественная и зарубежная наука располагает значительным количеством подходов и методов. Достаточно хорошо изучены общие вопросы организации, разработки и внедрения новых объектов, современных технологий, научных идей. Изучены многие процессы, связанные с реализацией достижений научно-технического прогресса, экономические и управленческие проблемы. Раскрыты многие закономерности процессов экономического развития производства.

Актуальность проблемы состоит в том, что необходимо учитывать коренные преобразования внешней и внутренней среды бизнеса на предприятии, изменение самого содержания организации управления нововведениями и их экономических последствий в устойчивости организаций на рынке.

Целью исследования является управления эффективностью инновационной деятельности на предприятиях, обеспечивающих формирование его стратегии развития в условиях динамически развивающегося рынка и высоких рисков влияния факторов внешней среды. Для реализации поставленной цели следуют решать следующие задачи:

- исследование особенностей теории инноваций, методологических основ управления инновационными процессами на организациях и предприятиях, с выявлением тенденций развития рыночной экономики, позволяющие разработать научные основы современного инновационного управления бизнесами и предприятий;

- анализ состояния инновационного управления, выявляющий основные проблемы его развития на организациях и предприятиях.

Ускорение темпа развития производства, рациональное использование всех ресурсов могут быть достигнуты только на основе развития достижений науки и знаний, перехода на инновационный путь развития. Инновации в значительной степени обеспечивает экономический рост. Управление инновационными процессами в значительной степени определяет меру этого экономического роста.

Инновационные процессы как управляемая система обладает рядом особенностей, что требует использования специфических принципов, методов и приемов управления. В сфере материального производства на этапах «исследование - коммерциализации инноваций - производство» управление получило название инновационного управления.

Инновационное управление представляет собой совокупность формализованных и творческих методов, процедур, приемов и средств управления инновационными процессами и занятых в этой деятельности структурами и их персоналом. Главная цель инновационного управления – достижение высокой эффективности работ, лучшего использования ресурсного потенциала и обеспечение конкурентоспособности предприятия.

Анализируя состояние инновационной деятельности предприятий, можно отметить, что инновационной управление на большинстве из них находится в зачаточном состоянии. Это объясняется трудностью становления бизнеса при приспособлении к рыночным условиям, когда управление был нацелен скорее на выживание, чем на развитие. Однако сегодня на многих предприятиях, особенно успешно адаптировавшихся к рынку, создаются подразделения, основной задачей которых является перспективное развитие и инновации. В этих условиях исследование и его результаты имеют важное значения для организации и повышения эффективности инновационного управления на предприятиях.

Осуществляя инновационные мероприятия, предприятие проводит работы, направленные на получение и применение новых знаний, создание новой продукции или

новых технологий. Все это при определенных условиях воплощается в интеллектуальные продукты, образуя нематериальные активы предприятия, которые имеют стоимостную оценку и способность приносить экономические выгоды в будущем.

Работа исследователя, разработчика следует рассматривать, не просто, как целесообразную деятельность человека, расходуящую свою энергию, а как возможность сэкономить затраты труда при его практическом использовании. Это придает результатам исследовательских работ особую потребительскую стоимость - способность снижать затраты на производимую с их помощью продукцию. Это означает, что цена инновации зависит от того эффекта, который новшество создает в производстве. Экономический эффект новшества подлежит разделу между разработчиком и пользователем по соглашению сторон.

Одним из важных моментов при планировании реализации инновации является ценообразование на конечный продукт. Для предприятия в качестве критерия для назначения цены инновации используется вероятная прибыль, получаемая по этой цене. Ценообразование на новый продукт должно учитывать все виды затрат. Управление издержками и установлением цен на новую продукцию представляет собой такое воздействие на их величину, которое приближает предприятие к достижению поставленных производственно-хозяйственных целей. Соответственно, стратегия и тактика ценообразования на новую технику исходит из необходимости решения набора разнообразных задач. Среди них: максимизация текущей прибыли, быстрое и полное овладение сегментом рынка, удержание позиций на рынке, сохранение и завоевание лидерства, достижение и развитие успеха в перспективе. В свою очередь, названное реализуется через множество технико-технологических и организационных приемов: обеспечение низких издержек производства, рост затрат на повышение качества продукции, специализация на виде продукции и сегменте рынка, мероприятий по продвижению товара на новые рынки, повышению эффективности маркетинговой деятельности[2].

С точки зрения рынка, свойства нового изделия, которые удовлетворяют потребности покупателя, составляют содержание продукта. С позиций потребителя для нового продукта должны быть характерны: новизна и высокий технический уровень изделий, функциональная пригодность и должные эксплуатационные характеристики, включая специфические требования покупателя; благоприятные условия поставки; необходимое сервисное, гарантийное и послегарантийное обслуживание. Важным обстоятельством для покупателя является благоприятное соотношение цены изделия и полезного эффекта от его использования.

В инновационный управление можно включить и инновационный маркетинг. Концепция маркетинга инноваций характеризует цель инновационной деятельности производителя на рынке. Она должна исходить из знаний потребительского спроса на новый продукт, закономерности развития потребительского спроса на данный товар, особенностей функционирования рынка рассматриваемой инновации, умения воздействовать на потребителей.

Следовательно, у них разный спрос на инновации, что подлежит обязательному учету при построении схем обмена. При наличии соответствующих условий инновационный маркетинг участвует в формировании запросов и потребностей на новый продукт. Вместе с тем инновационный маркетинг двухсторонний процесс. Предприятие - производитель новой техники не просто проводник научно-технического прогресса. Благодаря маркетингу в её распоряжение поступает информация о насущных потребностях покупателя. Система маркетинга инноваций объединяет: анализ новшества с позиций требований потребителя, исследование конкурентной среды, возможного позиционирования и рыночной сегментации изделия; формирование сети продаж, сервисного и гарантийного обслуживания организацию продвижения товара на рынок и формирование спроса.

С точки зрения инновационного маркетинга, свойства нового изделия, которые удовлетворяют потребности потребителя, составляют содержание продукта. Создаваемые предприятием-производителем качества нового продукта должны привлечь внимание

потребителя и побудить его приобрести изделие. С позиций потребителя для новой техники должны быть характерны: новизна и высокий технический уровень изделий; высокое качество изготовления, функциональная пригодность и должные эксплуатационные характеристики, включая специфические требования покупателя; благоприятные условия поставки; необходимое сервисное, гарантийное и послегарантийное обслуживание. Важным обстоятельством для покупателя является благоприятное соотношение цены изделия и полезного эффекта от его использования. В свою очередь для предприятия-новатора продвижение нового продукта на рынок предполагает особую ценовую политику. Она строится в соответствии с конкретной маркетинговой стратегией, которую предприятие для себя принимает. При своем практическом применении инновационный маркетинг включает в себя стратегическую и тактическую составляющие.

Стратегический маркетинг направлен на изучение рынка нового продукта и нахождение конкурентного поведения предприятия. Это комплекс работ по формированию портфеля новшеств, сегментации рынка, описанию рыночного риска, оценке клиентуры, определению конкурентов, выяснению собственных научно-технических производственных возможностей, планированию издержек и цен в зависимости от жизненного цикла товара, установлению времени выхода на рынок. Перечисленные действия находят свое отражение в перспективном планировании мероприятий инновационного маркетинга. Тактика маркетинга инноваций представляет собой конкретные приемы оперативного характера, направленные на достижение поставленных инновационных целей. Для этого составляются текущие и оперативные программы по товарной политике, ценовой политике, сбытовой политике, по политике продвижения продукта, коммуникационной политике.

Опыт инновационного маркетинга, накопленный в развитых странах мира, свидетельствует о высокой результативности использования продуктового принципа организации бизнеса.

Список литературы

1. Ускенов М.К., Келимбетов А.А., Есболова А. Развития конкурентоспособной отрасли экономики Казахстана. // Программа международной научно-практической конференции. Новая экономическая политика – основа устойчивого развития региона. Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 2015, ТОМ 1, С. 411-413.
2. Айдарова А.Б., Ускенов М.К., Есболова А.Е. Анализ состояния и развития яичного птицеводства в Казахстане // Central Asian Economic Review АО «Университет Нархоз», 2017, №5-6 (118), С. 140-147.

Түйін

Мақалада кәсіпорынның инновациялық маркетингін дамыту стратегиясының мәселелері қарастырылады. Стратегиялық маркетинг жаңа өнім нарығын зерттеуге және кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін анықтауға бағытталған.

Өндірісті дамыту қарқынын жеделдету, барлық ресурстарды ұтымды пайдалану ғылым мен білім жетістіктерін дамыту негізінде, инновациялық даму жолына көшу негізінде ғана қол жеткізуге болады. Инновация экономикалық өсуге айтарлықтай үлес қосады. Инновациялық процестерді басқару осы экономикалық өсудің дәрежесін негізінен айқындайды.

Маркетингтік инновациялардың тактикасы - бұл белгіленген инновациялық мақсаттарға жетуге бағытталған операциялық сипаттағы нақты әдістер. Ол үшін тауар саясаты, баға саясаты, маркетинг саясаты, өнімді насихаттау саясаты және коммуникациялық саясат бойынша ағымдағы және жедел бағдарламалар әзірленуде.

Abstract

The article considers the problems of the strategy of development of innovative marketing of the enterprise. Strategic marketing is aimed at studying the market of a new product and finding the competitive behavior of an enterprise.

Accelerating the pace of production development, rational use of all resources can be achieved only on the basis of development of the achievements of science and knowledge, the transition to an innovative

development path. Innovation contributes significantly to economic growth. Management of innovation processes largely determines the extent of this economic growth.

The tactics of marketing innovations are specific techniques of an operational nature aimed at achieving the set innovative goals. For this, current and operational programs on commodity policy, pricing policy, marketing policy, product promotion policy, and communication policy are being prepared.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАР
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURISPRUDENCE**

УДК343.11

Қ.Р. Сарықұлов, Қ.А. Мұсабеков, Т.С. Танкаев

заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕССТЕГІ ТЕРГЕУШІНІҢ ТЕРГЕУ ЖІНЕ ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ
ӨКІЛЕТТІЛІКТЕРІ**

Түйін

Қазіргі таңда мемлекетімізбен жүзеге асырылып отырған ұлттық құқықтық жүйені модернизациялау қылымсытылықпен күрестің тиімділігін арттыруға және оны халықаралық тәжірибеге сәйкестендіруге бағытталаған. Қылмыстық-процесстік заңнамалардың даму концепциясының негізгі міндеттерін жетекшілікке ала отырып, заңшығарушы жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібін тергеу судьясымен санкциялануды тек азаматтардың конституциялық құқықтарын, соның ішінде жеке өміріне қолсұқпаушылық құқықтарын қорғау үшін ғана емес, сондай-ақ қылмыстардың алдын-алу және оларды ашу үшін бекітіп отыр. Қылмыстық-процесстік және жедел-ізвестіру заңнамаларының кейбір бөліктерінде бірігуі ғалымдар мен құқық қолданушылардың қылмыстық-процесстік құқы институттарының бірі - жасырын тергеу әрекетіне деген ұзақ жылдары бойы қалыптасқан көзқарастарын түбегейлі өзгертуіне мәжбүр етті. Заңшығарушының бекіткен жасырын тергеу әрекеті қылмыстарды уақытылы ашуға және сапалы тергеуге, сондай-ақ процесстік өндіріс тәртібін тәпшіштеуге және күрделі міндеттерді шешу жолдарын айқындауға бағытталған.

Кілттік сөздер: қылмыстық процесс, жедел ізвестіру қызметі, жасырын тергеу әрекеті, прокурор, тергеу судьясы, тергеу әрекеті.

Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә. Назбаевтың жаңа саяси бағыт туралы "Қазақстан - 2050" Стратегиясы" аясында елімізде ауқымды сот реформасы жүзеге асырылды[1]. Елімізде қалыптасқан жаңа қоғамдық-саяси, экономикалық және құқықтық жағдайға орай әрекет етіп отырған құқықтық реттеудің механизмін түзетуді және оларды елеулі модернизациялауды қажет етті.

Қазіргі таңда мемлекетімізбен жүзеге асырылып отырған ұлттық құқықтық жүйені модернизациялау қылымсытылықпен күрестің тиімділігін арттыруға және оны халықаралық тәжірибеге сәйкестендіруге бағытталаған. Бұл жүргізіліп отырған іс-шаралар заң үстемдігі қағидатын мүлтіксіз сақтай отырып жүзеге асырылғын және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің абсолютті қорғалатындығына деген сенімділігін қамтамасыз етуге бағытталған. Жоғарыда аталаған модернизациялаудың негізгі бағыты мынада, қылмыстарды жылдам және толық ашу мақсатында қылмыстық-процесстік заңнаманы жіне жедел ізвестіру қызметі туралы заңды тиімді қолдануды қарастыратын, адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ сотта істі әділ қарауды және қылмыстық заңды тиісті қолдануды қамтамасыз ететін оңтайлы құқықтық механизмді дайындау. Осыған орай, 2015 жылдың 1-қаңтарынан бастап заңды күшіне енген Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процесстік кодекстің елелі жаңалығының бірі, осы кедекстің 30-тарауымен реттелінетін жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыру[2].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процесстік заңнамасын реформалау жаңа Кодекстің қабылдануымен шектелеген жоқ. Қазақстан Республикасының құқық қорғау қызметінің процесстік негіздерін жаңғырту мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге

өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заң қабылданды[3]. Қылмыстық процессті модернизациялау жөніндегі аталаған заңның негізгі бес бағыты бар:

1. адамдардың құқықтарын қорғау деңгейін күшейту және қылмыстық процесстің қудалаушылығын төмендету;
2. тараптардың жарыспалығын арттыру, ең алдымен адвокаттардың процесстік мүмкіншіліктерін кеңейте отырып;
3. тергеу процедурасын қысқарту және процесстік үнемділікті арттыру;
4. соттық бақылауды кеңейту;
5. тергеу органдары, прокуратура және сот араларындағы өкілеттіліктерді анық шектей отырып қайталанушылықты болдырмау.

Қылмыстық-процесстік заңнамалардың даму концепциясының негізгі міндеттерін жетекшілікке ала отырып, заңшығарушы жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібін тергеу судьясымен санкциялануды тек азаматтардың конституциялық құқықтарын, соның ішінде жеке өміріне қолсұқпаушылық құқықтарын қорғау үшін ғана емес, сондай-ақ қылмыстардың алдын-алу және оларды ашу үшін бекітіп отыр.

Қылмыстық-процесстік және жедел-іздігіру заңнамаларының кейбір бөліктерінде бірігуі ғалымдар мен құқық қолданушылардың қылмыстық-процесстік құқы институттарының бірі - жасырын тергеу әрекетіне деген ұзақ жылдары бойы қалыптасқан көзқарастарын түбегейлі өзгертуіне мәжбүр етті. Заңшығарушының бекіткен жасырын тергеу әрекеті қылмыстарды уақытылы ашуға және сапалы тергеуге, сондай-ақ процесстік өндіріс тәртібін тәпшіштеуге және күрделі міндеттерді шешу жолдарын айқындауға бағытталған. Атап кету керек, кеңестік дәуірден кейін қылмыстық-процесстік заңнамаларды реформалау тек Қазақстанда ғана жүргізілген жоқ, сондай-ақ Украина, Ргузия, Эстония, Латвия, Литва, Молдова мемлекеттерінде де жүргізілді. Олардың Қылмыстық-процесстік кодекстеріне дәлелдемелік ақпараттарды жинау әдістерінің бірі ретінде қолданылатын жедел-іздігіру тәртібін реттейтін жаңа нормалар енгізілді. Бірақ олар әртүрлі түсінікпен енгізілді: жасырын, құпия, іздігірушілік, арнайы тергеу әрекеттері деп.

Аталаған терминологияларды біркелкі болмау салдарынан қажетті дәлелдемелерді жинау мақсатында сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында тергеуші қолданатын жедел-іздігіру шаралары түсінігін тәпшіштеп түсіндіру қажеттілігі туындайды.

Қылмыстық процесстік кодекстің 7-бабының 12-тармақшасына сәйкес жасырын тергеу әрекеттері дегеніміз заңда көзделген тәртіппен және жағдайларда сотқа дейінгі іс жүргізу барысында өздерінің мүдделеріне қатысы бар қылмыстық процеске тартылған тұлғаларға хабарламай жүргізілетін әрекеттер.

Жасырын тергеу әрекеттері қылмыстық қудалау органдарының ресми тіркелген құқық бұзушылықтар туралы арыздарға немесе хабарларға я болмаса стандартты тергеу әрекеттерін жүргізу барысында алынған материалдарға шара қолдану нәтижесі ретінде қарастыруға болады. Өйткені олар дәлелдемелерді табу, алу және бекіту жолдарымен қылмыстық іс бойынша анықтауға жататын мән-жайларды дәлелдеуде елеулі көмек көрсетеді. Себебі жасырын тергеу әрекеттері өздігінен пайда болмайды, олар берік құқықтық негіздерге сүйену керек, олар сотқа дейінгі тергеуді бастаға себептер және қылмыстық істің материалдар.

Жасырын тергеу әрекеттері қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды, қылмыстық процеске тартылған тұлғалардың мүдделерін қозғайтын фактілер туралы мәліметтерді оларға хабарламай алу қажет болғанда ғана жүргізіледі.

Қылмыстық процесстік кодекстің 232-бабының 2-бөлігіне сәйкес жасырын тергеу әрекеттерін сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының тапсырмасы бойынша құқық қорғау органының немесе арнаулы мемлекеттік органның уәкілетті бөлімшесі жедел-іздігіру қызметінің нысандары мен әдістерін пайдалана отырып жүргізеді, пошта жөнелтілімдерін және өзге де жөнелтілімдерді жасырын бақылауды қоспағанда. Пошта жөнелтілімдерін және өзге де жөнелтілімдерді жасырын бақылауды тергеуші немесе анықтаушы құқық қорғау

органдарының немере арнаулы мемлекеттік органдарының өкілетті бөлімдерінің қызметкерлерін қатыстырмай-ақ өз бетімен жүргізе алады.

Осыған орай жасырын тергеу әрекеттерінің түсініктері, қылымыстық-процестік кодекстің нормаларында ғана емес, сондай-ақ Қазақстан Республикасының "Мемлекеттік құпиялар туралы" заңның[4] талаптарын сақтай отырып Қазақстан Республикасының "Жедел іздестіру қызметі туралы" заңның[5] нормаларында да орын алған.

Жасырын тергеу әрекеттерінің басым бөлігі, атап айтқанда: 1) адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейнебақылау; 2) электр (телекоммуникация) байланыс желілері арқылы берілетін ақпаратты жасырын бақылау, ұстап қалу және түсіріп алу; 3) абоненттер және (немесе) абоненттік құрылғылар арасындағы қосылулар туралы ақпаратты жасырын алу; 4) компьютерлерден, серверлерден және ақпаратты жинауға, өңдеуге, жинақтауға және сақтауға арналған басқа да құрылғылардан ақпаратты жасырын түсіріп алу; 5) пошта жөнелтілімдерін және өзге де жөнелтілімдерді жасырын бақылау; 6) орынға жасырын кіру және (немесе) оны тексеру тергеу судьясының санкциясымен жүргізіледі. Себебі жасырын тергеу әрекеттері адамдардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына әсер етеді. Оларды санкциялау тәртібі Қылмыстық-процестік кодекстің 234 бабында нақты белгіленген.

Жоғарыда көрсетілген себептер бойынша жасырын тергеу әрекеттерінің түріне қарамастан, яғни прокурормен санкцияланылуын қажеттілігіне қарамастан, сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын тұлғаның жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу туралы тапсырмасының және оларды жүргізу туралы құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органының өкілетті бөлімшесінің лауазымды тұлғасының қауалысының көшірмелері, олардың заңдылығын қадағалауды жүргізу үшін өкілетті прокурорға жіберледі

Жекелеген адамдардың өміріне, денсаулығына, меншігіне қатер төнген жағдайда олардың арызы бойынша немесе жазбаша келісуімен сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының қауалысы негізінде қауалы шығарылған кезден бастап жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорды міндетті түрде хабардар ете отырып, Қылмыстық-процестік кодекстің 231-бабының 1) және 2)тармақтарында көзделген жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуге рұқсат етіледі.

Жасырын тергеу әрекеттері сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның не тиісті қауалы шығаруға уәкілеттік берілген өзге лауазымды адамдардың уәжді қауалысы негізінде тергеу судьясының, соттың санкциясымен жүргізіледі. Санкция Қылмыстық-процестік кодексте белгіленген тәртіппен тіркелген, қылмыстар туралы хабарлар мен арыздар бойынша ғана беріледі.

Жасырын тергеу әрекетін жүргізу туралы қауалы шығарылғанынан кейін жиырма төрт сағат ішінде көрсетілген тергеу әрекетін жүргізудің негізділігін растайтын материалдармен бірге тергеу судьясына ұсынылады. Жасырын тергеу әрекетін санкциялау тиісті қауалы сотқа келіп түскен кезден бастап он екі сағат ішінде жүргізіледі.

Қосымша материалдарды талап етіп алдыру қажет болған жағдайларда, қауалыны белгіленген мерзімнен асырып, бірақ жиырма төрт сағаттан аспайтын мерзімде қарауға жол беріледі. Шығарылған қауалы негізсіз болған жағдайда, тергеу судьясы оны санкциялаудан бас тартады.

Жасырын тергеу әрекетін санкциялау барысында берілген ақпараттың анықтығына күмән болған кезде, тергеу судьясы қауалыны санкциялап, жиырма төрт сағат ішінде оның заңдылығын процестік прокурордың тексеруіне бастама жасауға құқылы. Процестік прокурор бес тәулік ішінде тиісті тексеру жүргізіп, оның нәтижелері туралы тергеу судьясын хабардар етуге міндетті. Егер тексеруде жасырын тергеу әрекетін жүргізу туралы қауалының заңсыз екені анықталған жағдайда, прокурор тергеу судьясына тиісті өтінішхат енгізуге міндетті.

Тергеу судьясы жасырын тергеу әрекеттерін прокурордың өтінішхаты бойынша тоқтатуы мүмкін. Судьяға қатысты жасырын тергеу әрекетін санкциялауды Астана қаласының тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының Қазақстан Республикасының Бас Прокурорымен келісілген қауалысы бойынша жүргізеді.

Қазақстан Республикасының Бас Прокурорына қатысты жасырын тергеу әрекетін санкциялауды Астана қаласының тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының бірінші орынбасарымен келісілген қаулысы бойынша жүргізеді.

Жасырын тергеу әрекеті аяқталған күннен бастап екі тәуліктен кешіктірілмей, уәкілетті прокурор оны жүргізу нәтижелері туралы хабардар етіледі.

Жасырын тергеу әрекеттері мынадай негіздер болғанда ғана жүргізілуі мүмкін:

-жасағаны үшін санкциясы бір жылдан бастап және одан да жоғары мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын көздейтін қылмыстар туралы істер бойынша (яғни қылмыстардың барлық санаттар),

-қылмыстық топ дайындайтын және жасайтын қылмыстыр бойынша. Қылмыстық кодекстің 31-бабының 3-бөлігіне сәйкес қылмыстық топқа мыналар жатады: ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қауымдастық, трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қауымдастық, террористік ұйым, экстремисттік топ, банда немесе заңсыз әскериленілген құрылым.

Ал, аталған негіздері жоқ қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтау, олардың жолын кесу және оларды ашу үшін Қылмыстық-процестік кодекстің 232-бабының 5-бөлігіне сәйкес тек мынадай жасырын тергеу әрекеттері жүргізілуі мүмкін: адамды немесе орынды жасырын байқауға алу; жасырын бақыланатын жеткізілім; жасырын бақыланатын сатып алу; жасырын ендіру және (немесе) қылмыстық әрекетті имитациялау.

Қылмыстық процестік кодекстің 232-бабының 7-бөлігі жасырын тергеу әрекеттерін жүргізудің бес процессуалды негіздерін көрсеткен. Аталған кодекс материалдық-құқықтық негіздерді анықтай отырып, оларды жүзеге асырудың процессуалдық негіздер дәлдеп көрсетеді, яғни кімге және неге қатысты жүргізіледі, олар тергеушінің тапсырмасын көрсетілуі тиіс. Енді осы негіздер атап өтетін болсақ:

1) қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызда, хабарда оны дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған адам ретінде көрсетілген не өзіне қатысты оның тергеліп жатқан құқық бұзушылыққа қатысы бар не дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтерге ие деп пайымдауға өзге де негіздер бар адамға, дәлірек айтқанда бекітілген тәртіппен әлі күдікті деп танылмаған адамға, қорғауға құқысы бар куәгерге және жай куігерге;

2) Қылмыстық -процестік кодекстің 64-бабының 1-бөлігінің ережесі бойынша күдікті деп танылған адамға;

3) жәбірленушінің жазбаша келісімі бойынша оған;

4) егер үшінші тұлғаның іс үшін маңызы бар ақпаратты алатыны немесе беретіні туралы мәліметтер болса, үшінші тұлғаға. мұндайларға: күдіктінің туыстары, жұмысы бойынша басшылары мен әріптестері, қылмыстық істің барысына мүделі құқыққорғау органдарының қызметкерлері және қылмыстық істе жеткілікті дәлелді ақпараттар бар басқа да тұлғалар;

5) егер онда болып жатқан немесе болуы болжанатын мән-жайлардың іс үшін маңызы болатын болса, жер. Мысалы, жоспарланылған қылмыстың жасалатын жері, қылмыстық топ қатысушыларының жиналатын жері, заңсыз алынған мүліктерді жасырған жер, ұрланған адамды ұстап отырған дер және т.б.

Кәсіби көмекті жүзеге асыратын адвокаттар қатысты жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуге тыйым салынады. Ауыр немесе аса ауыр қылмыс дайындап жатыр немесе жасады деп пайымдауға негіз болған жағдайларда ғана адвокаттарға қатысты жасырын тергеу әрекеттері жүргізілуі мүмкін.

Жасырын тергеу әрекетін жүргізу тапсырылған органның уәкілетті лауазымды адамы кодексте белгіленген талаптарға сәйкес келуге тиіс қаулы шығарады.

Жасырын тергеу әрекетін жүргізу фактісі туралы мәліметтер және оның жүргізу нәтижесінде алынған ақпарат жасырын тергеу әрекеттері аяқталғанға дейін құпия болып

табылады, оларды жария еткені үшін лауазымды адамдар немесе оны жүргізуге тартылған адамдар заңда белгіленген жауаптылықта болады.

Жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу әдістері, оларды жүргізетін адамдар, оның ішінде қызметін құпия немесе конспирациялық нысанда жүзеге асыратын адамдар туралы мәліметтер мемлекеттік құпияны құрайды және жария етілуге жатпайды.

Жасырын тергеу әрекеттерін ұйымдастыру және жүргізу тактикасы Қазақстан Республикасының Бас Прокурорымен келісім бойынша жедел іздестіру қызметін жүзеге асыруға құқығы бар құқық қорғау органдары мен арнаулы мемлекеттік органдар басшыларының нормативтік құқықтық актілерімен бекітіледі ("Жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу ережелерін бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 12 желтоқсандағы № 565 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Күзет қызметі бастығының 2014 жылғы 15 желтоқсандағы № 146 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі төрағасының 2014 жылғы 12 желтоқсандағы № 62 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының 2014 жылғы 18 желтоқсандағы № 416 Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 12 желтоқсандағы № 892 бірлескен бұйрығы).

Сонымен жаңдан қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің жеткен жетістіктерінің бірі, жедел іздестіру қызметі мен жасырын тергеу әрекеттері арасындағы шекараны нақты көрсете отырып, олардың нәтижелерін қолданы тәртібін бекітіп берді.

Әдебиеттер тізімі

1. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.
2. "Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі" 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.
3. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау қызметінің процесстік негіздерін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 21 желтоқсандағы № 118-VI ҚРЗ.
4. "Мемлекеттік құпиялар туралы" Қазақстан Республикасының Заңы 15 наурыз 1999 жыл №349-І.
5. "Жедел-іздестіру қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы 15 қыркүйекі 1994 жыл №154-ХІІІ.

Аннотация

Осуществленная на данный момент государством модернизация национальной правовой системы направлена на эффективность борьбы с преступностью и приведение ее в соответствие с международной практикой. Следуя основным задачам концепции уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, законодатель предусмотрел порядок проведения негласных следственных действий, санкционируемых следственной судьей не только в целях защиты конституционных прав граждан, в том числе права на неприкосновенность частной жизни, но и в предупреждении и раскрытии преступления. Частичное слияние уголовно-процессуального и оперативно-розыскного законодательств заставило в корне пересмотреть устоявшиеся на протяжении длительного времени взгляды ученых и правоприменителей на один из институтов уголовно-процессуального права, в частности, институт негласных следственных действий, предусмотренный законодателем для своевременного раскрытия и качественного расследования преступлений, а также детализацию процессуального порядка их производства, и разработку конкретных путей решения этой непростой, но принципиальной задачи.

Abstract

The modernization of national legal system which is carried out at the moment by the state is directed to efficiency of fight against crime and her reduction in compliance with the international practice. Following the main objectives of the concept of the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan, the

legislator has provided an order of carrying out the secret investigative actions authorized by the investigative judge not only for protection of constitutional rights of citizens including the rights to personal privacy, but also in prevention and disclosure crime. Partial merge of criminal procedure and operational search legislations has forced to reconsider in a root the views of scientists and law enforcement officials of one of institutes of the criminal procedure right which have settled throughout a long time, in particular, the institute of secret investigative actions provided by the legislator for timely disclosure and high-quality investigation of crimes and also specification of a procedural order of their production, and development of concrete solutions of this difficult, but basic task.

УДК343.11

Қ.Р. Сарықұлов, Т.С. Танкаев, Қ.А. Мұсабеков

кафедра меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

**МҮЛІКТІК СИПАТТАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТҮСІНІГІ, ТҮРЛЕРІ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖІКТЕУ**

Түйін

Азаматтардың мүліктік құқықтарын қылымыстық-процесстік құралдармен қорғау қазіргі таңда жаңа мазмұнға ие болып отыр. Осындай құралдардың бірі - қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шаралары. Қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қылмыстық процесстің барысына мүдделі қатысушылардың (күдікті, айыпталушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер), сондай-ақ қылмыстық процеске тартылған басқа да адамдардың (кепіл болушы, кепіл беруші) мүліктік құқықтары қамтамасыз етіледі. Азаматтардың мүліктік құқықтары қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларының барлық түрлерімен емес, тек мүліктік сипаты барларымен ғана қамтамасыз етіледі. Мәжбүрлеу шараларын реттейтін процесстік нормаларды талдай келе Қазақстандық қылмыстық-процесстік заңнамада мүліктік сипатқа ие мындай мәжбүрлеу шараларын бөліп көрсетуге болады: жеке кепілгерлік, кәмелетке толмаған адамды қарауда ұстауға беру, кепіл, ақшалай өндіріп алу, мүлікке тыйым салу.

Кілігтік сөздер: мәжбүрлеу шаралары, бұлтартпау шаралары, күдікті, айыпталушы, кепіл, жеке кепілгерлік, ақшалай өндіріп алу, мүлікке тыйым салу, анықтаушы, тергеуші, санкция, прокурор, тергеу судьясы.

Тәуелсіздік алған уақыттан бері Қазақстан Республикасының заңнамасын дамытуға байланысты көптеген шаралар қолданылу үстінде. 2015 жылдың 1-қаңтарынан жаңа Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процесстік кодексі (бұдан былай ҚПК) күшіне енді. Жаңа кодекске сәйкес қылмыстық іс жүргізуде ізгілік және демократиялық бастамалардың дамуы тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын неғұрлым аз шектеу арқылы қылмыстық іс жүргізудің міндеттерін орындауды көздеді. Бұл идеялар, әсіресе қылмыстық іс жүргізуде адам құқықтары мен бостандықтарын шектеуге арналған бұлтартпау шараларына қатысты, өзектілігін арттырады.

2015 жылдың 1 қаңтарының бастап қолданысқа енгізілетін Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процесстік Кодексінде процесстік мәжбүрлеу шаралары туралы нормалар жаңадан жүйелендірілді. Бұл институтқа заңшығарушылар жеке бөлім арнап үш тарауға бөлді. Яғни, 17-тарау "Күдіктіні ұстап алу", 18-тарау "Бұлтартпау шаралары", 19-тарау "Өзге де процесстік мәжбүрлей шаралары".

ҚР Конституциясының 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делінген [1]. Ал құқықтық мемлекеттің басты белгісі заң үстемдігі мен адам құқықтарының қорғалуы болып

табылады. Осы тұрғыдан мемлекетте заңдылықты нығайтуда мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын заңды, негізді және дұрыс қолданудың маңызды болары сөзсіз. Сол себепті мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын – заңды, негізді және дұрыс қолдану мәселесі қоғамда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Қылмыстық-процесстік құқық ғылымында процесстік мәжбүрлеу шараларын жіктеудің әртүрлі критерийлері көрсетіледі. Мысалы, И.Л. Петрухин оларды бес топқа бөледі. Бірінші топты күдіктінің, айыпталушының қылмыстық іс-әрекеттерін ескертуге, алдын-алуға бағытталған процесстік мәжбүрлеу шаралары құрайды, екінші топты қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау, шындықты анықтау процессін қамтамасыз ететіндер; үшінші топты қылмыстық істі тергеу, оны сотта қарау процессін және оған айыпталушының қатысуын қамтамасыз ететіндер; төртінші топқа сот үкімін орындауды қамтамасыз етуге ықпал ететіндер, бесінші топқа қылмыспен келтірілген материалдық шығындардың орнын толтыруға және мүлікті тәркілеуге бағытталған шаралар құрайды[2].

Мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары өздерінің қажеттілік мақсаттарына қарай бір мезетте жоғарыда аталған топтардың бірнешеуінің құрамына кіріп кетуі мүмкін. Н.В. Ткачеваның пікірі бойынша мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары үкімнің мүліктік өндіріп алу бөлігінің орындалуын қамтамасыз ету үшін қызмет ететін мәжбүрлеу шарасы(мүлікке тыйым салу)[3]. Ал, Е.Г. Васильева былай санайды, мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларының мәні адамдардың бұдан бйылайғы әрекеттерін немесе қылықтарын түзету[4].

Азаматтардың мүліктік құқықтарын қылымыстық-процесстік құралдармен қорғау қазіргі таңда жаңа мазмұнға ие болып отыр. Осындай құралдардың бірі - қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шаралары. Қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қылмыстық процесстің барысына мүдделі қатысушылардың (күдікті, айыпталушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер), сондай-ақ қылмыстық процеске тартылған басқа да адамдардың (кепіл болушы, кепіл беруші) мүліктік құқықтары қамтамасыз етіледі. Азаматтардың мүліктік құқықтары қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларының барлық түрлерімен емес, тек мүліктік сипаты барларымен ғана қамтамасыз етіледі.

Мәжбүрлеу шараларын реттейтін процесстік нормаларды талдай келе Қазақстандық қылмыстық-процесстік заңнамада мүліктік сипатқа ие мындай мәжбүрлеу шараларын бөліп көрсетуге болады:

1. **Жеке кепілгерлік**- күдіктінің, айыпталушының тиісті мінез-құлқын және олардың қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуін сенімге лайық адамдардың өз жауапкершілігіне алатыны туралы жазбаша міндеттеме қабылдауынан тұрады. Кепілгерлердің саны екеуден кем болмайды. Күдікті, айыпталушы алдын алу үшін жеке кепілгерлік қолданылған әрекеттерді жасаған жағдайда, сот әрбір кепілгерге ҚПК-те көзделген тәртіппен ақшалай өндіріп алуды қолдануы мүмкін.

2. **Кәмелетке толмаған адамды қарауда ұстауға беру.** Кәмелетке толмаған адамды ата-анасының, қорғаншыларының, қамқоршыларының немесе басқа да сенімге лайық адамдардың, сондай-ақ ол тұрып жатқан, бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды заңға сәйкес жүзеге асыратын ұйым әкімшілігінің қарауда ұстауына беру көрсетілген адамдардың қайсыбірінің өзіне кәмелетке толмағанның тиісті мінез-құлқын және оның қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуін қамтамасыз ету, оның ішінде оның үйден тыс жерде болуын шектеу және қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатынсыз басқа жерге баруына жол бермеу жөнінде жазбаша міндеттеме қабылдауынан тұрады.

3. **Кепіл** - сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның, прокурордың немесе соттың шақыруы бойынша күдіктінің, айыпталушының келуі жөніндегі міндеттерін орындауын қамтамасыз ету үшін күдіктінің, айыпталушының өзінің не басқа тұлғаның сот депозитіне ақша енгізуінен тұрады. Аса ауыр қылмыстар жасады деп күдік келтірілген адамдарға қатысты кепіл қолданылмайды. Кепіл тергеу судьясының санкциясымен не соттың қаулысы бойынша ғана қолданылады.

4. **Ақшалай өндіріп алу** - ҚПК-тің 71, 78, 80, 81, 82, 90, 142, 144, 156 және 165-баптарында көзделген процесстік міндеттерді орындамағаны және сот отырысында тәртіп бұзғаны үшін, адвокатты, прокурор мен сотталушыны қоспағанда, жәбірленушіге, куәға, маманға, аудармашыға және өзге де адамдарға қолданылуы мүмкін.

5. **Мүлікке тыйым салу** - сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам үкімді азаматтық талап қою, басқа да мүліктік өндіріп алу немесе мүлікті ықтимал тәркілеу бөлігінде орындауды қамтамасыз ету мақсатында қолдануға міндетті. Егер азаматтық талап қоюды қамтамасыз ету негіздері сот тергеуі кезеңінде туындаса, сот үкім заңды күшіне енгенге дейін оны қамтамасыз ету шараларын қолдануға құқылы. Кейінге қалдыруға болмайтын жағдайларда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам прокурордың келісімімен он күннен аспайтын мерзімге мүлікке билік етуге уақытша шектеу белгілеуге құқылы.

Мүліктік мәжбүрлеуді қылмыстық сот өндірісінің мақсаттарымен және міндеттерімен объективті келісілген, құқықтық нормаларда бекітілген, процеске қатысушылардың, сондай-ақ басқа да адамдардың мүліктік құқықтарын шектейтін жүйе ретінде қарастыру керек. Мүліктік мәжбүрлеу мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Оның құқықтық салдары тек соттың шешімі негізінде туындайды. Қазақстандық қылмыстық процесстегі мүліктік мәжбүрлеу, мүліктік құқықтарды заңға қайшы әрекеттерден қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жыйынтығына негізделген. Мүліктік құқықтарды қорғау материалдық игілікті бекіту және пайдалану құқықтық режимін анықтау, оларды арнайы субъектілермен қорғауды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шараларының өзіндік сипаты мынамен көрінеді, қылмыстық істерді тергеу және сотта қарау барысында оларды жүзеге асыру азаматтардың мүліктік құқықтарын шектеуге әкеп соқтырады, яғни Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдендірілген өзіне тиесілі мүлікті иелену, пайдалану, сондай-ақ билік ету құқықтары шектеледі немесе одан айырылады. Мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шараларын қолдану негізінде азаматтың жасалған құқық бұзушылығы үшін мүліктік сипаттағы жауапкершілік қағидаты жатыр.

Мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шараларын бірнеше негіздер бойынша жіктеуге болады:

1. Мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шараларын қолдану мақсаты бойынша. Бұл негіз бойынша мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шаралары бұлтартпау шаралары және өзге де процесстік мәжбүрлеу шаралары деп бөлінеді. Бұлтартпау шараларына жататындар: кепіл (ҚПК 145 бабы); жеке кепілгерлік (ҚПК 142 бабы); кәмілетке толмаған адамды қарауға ұстауға беру (ҚПК 144 бабы), егер, олардың мүліктік жапкершілікке әкеп соқтыратын шарттарын бұзған жағдайда. Өзге де мәжбүрлеу шараларына мүлікке тыйым салу (ҚПК 161 бабы) және ақшалай өндіріп алу (ҚПК 159 бабы) жатады.

2. Процесстік мәжбүрлеу шаралары қолданылатын адамдардың процесстік жағдайы бойынша. Бұл негіз бойынша - күдікті мен айыпталушыға қолданылатын мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шаралары және қылмыстық сот өндірісінің басқа да қатысушыларына қолданатын мүліктік сипаттағы процесстік мәжбүрлеу шаралары деп бөлуге болады. Біріншісіне кепілгерлік, жеке кепілгерлік, кәмілетке толмаған күдіктіні немесе айыпталушыны қарауға ұстауға беру жатады. Екінші топқа ақшалай өндіріп алуды жатқызуға болады.

3. Мүліктік сипаттағы шектеу қоюдың уақыты бойынша. Мүліктік құқықтарды шектеу процесстік мәжбүрлеу шарасын қолданған мезеттен басталады (кепілгерлік, мүлікке тыйым салу) я болмаса мүліктік құқықтарды шектеу қылмыстық сот өндірісінің қатысушысы немесе басқа тұлға өзіне жүктелген процесстік міндеттемелді орындамаған жағдайда туындайды (жеке кепілгерлік, кәмілетке толмаған күдіктіні немесе айыпталушыны қарауға ұстауға беру). Осыған орай мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын екі топқа бөлуге болады: сот

өндірісі қатысушыларының мүліктік құқықтарын шектеуге тікелей бағытталған мүліктік мәжбүрлеу шаралары және мүліктік құқықтарды жанама шектейтін деп.

4. Мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану нәтижесінен тиундайтын салдарлардың сипаты бойынша: меншік құқығын шектейтін (мүлікке тыйым салу); осы құқықтан айыратын. Бұл жіктеуде мүліктік сипаттағы мәжбүрлеу шараларының тұтас тобы аралық орын алады. Бірінші сатыда оларды қолдану мүліктік құқықтарды шектеуге, содан кейін Қылмыстық-процесстік кодексте көрсетілген шарттар туындаған жағдайда құқықтардан айыруға әкеп соқтырады. Мысалы, мүлікке тыйым салу, меншік иесінің мүлікке деген құқығынан айырумен аяқталмайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж. 10.03.2017 ж. өзгерістері мен толықтыруларымен.
2. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учебник. М.: Изд-во "Проспект", 2009, 445 с.
3. Ткачева Н. В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России: монография/научн. ред. А. В. Кудрявцева. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2004, 192 с.
4. Васильева Е.Г. Меры уголовно-процессуального принуждения. Монография. Уфа: Издательство Башкирского государственного университета, 2003. 136 с.

Аннотация

Анализируя процессуальные нормы регулирующие мер принуждения, можно выделить следующие виды мер принуждения имущественного характера в действующем уголовном законодательстве Казахстан: личное поручительство, отдача несовершеннолетнего по присмотр, залог, денежное взыскание, наложение ареста на имущество. Защита имущественных прав граждан уголовно-процессуальными средствами в настоящее время приобретает новое содержание. Одним из таких средств выступают меры уголовно-процессуального принуждения. Посредством применения мер уголовно-процессуального принуждения обеспечиваются имущественные права как участников уголовного процесса, заинтересованных в исходе дела (подозреваемый, обвиняемый, гражданский истец, гражданский ответчик), но и других лиц, вовлеченных в уголовный процесс (поручители, залогодатели). Обеспечение имущественных прав граждан осуществляется посредством применения не всех мер уголовно-процессуального принуждения, а лишь тех из них, которые имеют имущественный характер.

Abstract

Analyzing the legal procedure regulating coercive measures, it is possible to allocate the following types of coercive measures of property character in the existing criminal legislation Kazakhstan: the personal guarantee, return of the minor on supervision, pledge, monetary collecting, seizure of property. Protection of property rights of citizens criminal procedure means acquires the new contents now. Measures of criminal procedure coercion act as one of such means. By means of application of measures of criminal procedure coercion property rights as the participants of criminal trial interested in the outcome of the case (the suspect, the defendant, the civil claimant, the civil defendant) but also other persons involved in criminal trial (guarantors, depositors) are provided. Ensuring property rights of citizens is carried out by means of application not of all measures of criminal procedure coercion, and only those from them which have property character.

Д.Р. Есіркеп

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРЕЕМСТВА ГОСУДАРСТВ СНГ В СВЯЗИ С РАСПАДОМ СССР НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Правопреемства является на сегодняшний день одной из самых многообразных, дискуссионных, вызывающих довольно противоречивые суждения и оценки специалистов, и не отличается единообразием. На примере возникновения с распадом Союз Советских Социалистических Республик явление относительно редкое в международной жизни, имеющее свои специфические черты и характеры. Правопреемства часто носят уникальный характер, и проблемы, вытекающие из этого, должны решаться на двусторонней основе на основных принципах международного права в практике правопреемства государств. Основным предназначением института правопреемства было сохранение стабильности международных отношений. Актуальность регламентации и регулирования данного процесса обусловлена, помимо прочего и тем, что правопреемство – это способ для создания основы международной деятельности нового государства как Республика Казахстан.

Ключевые слова: Венецианская комиссия, международного права ООН, Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров, СССР, правопреемство государств, принципы международного права, не граждане, Казахстан

В последнее время в связи с правопреемством государств актуальным становится вопрос о гражданстве.

После распада СССР вопрос гражданства в Эстонской Республике был решен путем введения в 1992 г. в действие Закона о гражданстве 1938 г. В результате лица, которые в 1991 г. являлись постоянными жителями и гражданами Эстонии, но не являлись на 16 июня 1940 г. гражданами довоенной Эстонии или их потомками, стали «не гражданами», юридическое основание для пребывания которых на территории Эстонии определил другой закон — Закон об иностранцах 1993 г. Негативным последствием такого подхода являлось то, что значительная часть населения Эстонии (в настоящее время около 20%) оказалась вовсе без какого-либо гражданства. Аналогичная политика проводится и в Латвии.[1]

Термин «не граждане» употребляется в международно-правовых актах. В частности, он получил свое отражение в п. 2 ст. 1 Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации 1965 г. Комитет по ликвидации расовой дискриминации, комментируя эти положения Конвенции в своем Общем замечании (№ XI, 1993 г.) подтвердил, что понятие «не гражданин» равнозначно понятию «иностранец». Однако «иностранец» — это чаще всего лицо, имеющее гражданство одного государства, но находящееся в данное время на территории другого государства. В связи с этим с точки зрения международного права лица, которые в 1991— 1993 гг. в Эстонии и в Латвии получили статус «не граждане», являются по законодательству этих стран, но не по международному праву лицами без гражданства. [2]

Вопрос о гражданстве, связанный с коллизией законодательств, порождающей без гражданства, оказался среди других 13 приоритетных вопросов повестки дня Комиссии международного права ООН, утвержденной на первой ее сессии в 1949 г. для кодификации. В 1993 г. Комиссия включила в свою повестку дня тему «Правопреемство государств и его последствия для гражданства физических лиц и государственной принадлежности юридических лиц» и в 1999 г. представила ГА ООН Проекты статей «О гражданстве физических лиц в связи с правопреемством государств» (26 статей). Первая

часть этого документа посвящена конкретным категориям правопреемства, вторая — содержит положения о предоставлении и утрате гражданства, а также о праве оптации. Данная часть документа состоит из четырех разделов, посвященных конкретным видам правопреемства государств: передача части территории; объединение государств; распад государства и отделение части территории.

Рассматриваемый документ содержит следующие принципы регулирования вопросов гражданства в связи с правопреемством: право каждого человека на гражданство; предотвращение без гражданства; уважение воли лиц, затрагиваемых правопреемством государств, в отношении решения вопросов их гражданства; принципы единства семьи; недопущение дискриминации по любому признаку при сохранении или приобретении гражданства; запрещение произвольных решений по вопросам гражданства.

Европейская конвенция о гражданстве 1997 г. также содержит положения, касающиеся приобретения и утраты гражданства в случаях правопреемства государств. Она устанавливает, что при принятии решений относительно предоставления или сохранения гражданства в случаях правопреемства государств каждое соответствующее государство-участник учитывает, в частности: наличие подлинной и эффективной связи соответствующего лица с данным государством; место постоянного проживания соответствующего лица в момент правопреемства государств; волю соответствующего лица; территориальное происхождение соответствующего лица. [3]

В тех случаях, когда условием приобретения гражданства является утрата гражданства иностранного государства, применяются другие положения Конвенции, касающиеся сохранения прежнего гражданства. В Европейской конвенции о гражданстве закреплён принцип, касающийся не граждан, согласно которому граждане государства-предшественника, постоянно проживающие на территории, суверенитет над которой переходит к государству-правопреемнику, но не приобретшие его гражданство, имеют право остаться в этом государстве. Такие лица пользуются одинаковым режимом с гражданами государства-правопреемника в отношении социальных и экономических прав. В соответствии с Конвенцией каждое государство-участник может не принимать упомянутых лиц на государственную службу, связанную с осуществлением суверенной власти.

Венецианская комиссия (Европейская Комиссия за демократию через право), созданная в системе Совета Европы, разработала Декларацию о последствиях правопреемства государств для гражданства физических лиц.

В 2006 г. Совет министров Совета Европы одобрил Конвенцию об избежании без гражданства в связи с правопреемством государств. Конвенция касается всех лиц, которые на момент правопреемства государства имели гражданство государства-предшественника и в результате правопреемства государства стали или становятся лицами без гражданства. Конвенция закрепляет право любого человека на гражданство и обязательство государств-участников Конвенции предпринять все необходимые меры в целях предотвращения случаев без гражданства при правопреемстве и предоставлении всем затронутым лицам гражданства без каких-либо дискриминаций. Конвенция сопровождается постатейными комментариями для правильного применения государствами-участниками положений Конвенции (CETS, № 200). [4]

Многие аспекты правопреемства по-прежнему регулируются нормами международных обычаев, соглашениями заинтересованных государств.

21 декабря 1991 г. в г. Алма-Ате было принято Решение Совета глав государств СНГ о поддержке России государствами Содружества в том, чтобы она продолжила членство СССР в ООН, включая постоянное членство в Совете Безопасности ООН и других международных организациях. При этом было заверено, что Республика Беларусь, Украина (как первоначальные члены ООН), а также РСФСР окажут другим государствам СНГ поддержку в решении вопросов их полноправного членства в ООН и других международных организациях. [5]

В рассматриваемой сфере немалую роль играют международная практика и решения международных органов.

При решении вопросов, возникающих в случае правопреемства, следует руководствоваться положениями Венских конвенций 1978 г. и 1983 г., согласно которым вопросы правопреемства могут решаться по соглашению между заинтересованными государствами, а положения самих Конвенций применяются только в случае отсутствия такого соглашения; не предусмотренные в Конвенциях вопросы правопреемства по-прежнему регулируются нормами общего международного права.

В Конвенциях подчеркнуто то, что сформулированные в них правила применяются только к правопреемству, которое осуществляется в соответствии с принципами Устава ООН. В рассматриваемых Конвенциях содержатся положения о порядке урегулирования споров по вопросам правопреемства (консультации и переговоры, примирительная процедура, судебное разрешение и арбитражное разрешение по взаимному соглашению).

В Венской конвенции о правопреемстве государств в отношении договоров определены сферы применения Конвенции, а также случай, не входящий в ее сферу. В частности, согласно ст. 11 Конвенции правопреемство государств не затрагивает границ, установленных договором, и обязательств и прав, относящихся к режиму границы.

Вопросы правопреемства в отношении договоров решаются в зависимости от того, что является основанием для правопреемства: объединение государств, разделение государства, отделение от государства части его территории (часть II Конвенции посвящена правопреемству в отношении части ее территории. Часть IV Конвенции обозначена как «объединение и отделение государств»). Часть III Конвенции посвящена проблемам новых независимых государств). Например, в части III Конвенции закреплено общее правило о том, что новое независимое государство не обязано сохранять в силе какой-либо договор или становиться его участником в силу исключительно того факта, что в момент правопреемства государств этот договор был в силе в отношении территории, являющейся объектом правопреемства государств.

Регулируя правопреемство в отношении договоров во всех указанных случаях, Венская конвенция 1978 г. устанавливает, что такое правопреемство не может иметь место, когда из договора явствует или иным образом установлено, что применение этого договора в отношении государства-участника было бы несовместимо с объектом и целями этого договора или коренным образом изменяло бы условия его действия. Именно на этих и других соответствующих положениях Венской конвенции о праве международных договоров основывалась Россия, приостановив свое участие в Договоре об обычных вооруженных силах в Европе 1990 г., после того как западные партнеры по Договору не ратифицировали Договор 1999 г. об адаптации Договора 1990 г., учитывающий коренные изменения обстоятельств после распада СССР, прекращения действий Варшавского договора 1955 г. и неоправданного расширения НАТО. [6]

6 июля 1992 г. в Москве государства — участники СНГ приняли Меморандум о взаимопонимании по вопросу правопреемства в отношении договоров бывшего СССР, в котором вопрос об их участии в многосторонних международных договорах СССР был оставлен для решения каждым государством — участником СНГ самостоятельно, в зависимости от специфики каждого конкретного случая, характера и содержания того или иного договора. В Меморандуме отмечено, что поскольку ряд двусторонних международных договоров бывшего СССР затрагивает интересы двух или более (но не всех) государств — участников СНГ, эти договоры требуют принятия решения или действий со стороны только тех государств — участников Содружества, к которым они применимы. Далее в Меморандуме отмечено, что в двусторонних договорах (таких, как договоры о границах и их режиме) могут участвовать лишь те государства — участники СНГ, которые имеют сопредельную границу со странами, не являющимися участниками Содружества.

При возникновении каких-либо вопросов, связанных с правопреемством в отношении договоров СССР, было решено проводить консультации между заинтересованными государствами.

Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении государственной собственности, государственных архивов и государственных долгов 1983 г. применяется к последствиям правопреемства государств в отношении собственности государства-предшественника. Под такой собственностью прежде всего понимаются имущество, права и интересы, которые на момент правопреемства принадлежали согласно внутреннему праву государства-предшественника этому государству. [7]

Переход собственности государства-предшественника влечет за собой прекращение прав этого государства и возникновение прав государства-преемника на собственность, которая переходит к государству-преемнику. Переход собственности государства-предшественника к государству-преемнику обычно происходит без компенсации. Государство-предшественник принимает все меры по предотвращению ущерба или уничтожения собственности, которая переходит к государству-преемнику.

В разделе 2 Конвенции содержатся положения, относящиеся к определенным категориям правопреемства государств. Например, в случае, когда государство разделяется и прекращает свое существование и части территории государства-предшественника образуют два или несколько государств-преемников и если соответствующие государства-преемники не условились иначе, недвижимая собственность государства-предшественника переходит к государству-преемнику, на территории которого она находится; недвижимая собственность государства-предшественника, находящаяся за пределами его территории, переходит к государствам-преемникам в справедливых долях; движимая собственность государства-предшественника, связанная с деятельностью государства-предшественника в отношении территорий, являющихся объектом правопреемства государств, переходит к соответствующему государству-преемнику; движимая собственность государства-предшественника иная, чем собственность, указанная выше, переходит к государствам-преемникам в справедливых долях.

Перечисленные положения не наносят ущерба какому-либо вопросу о справедливой компенсации между государствами-преемниками, которые могут возникнуть в результате правопреемства государств.

Часть III Конвенции содержит статьи, применяемые к последствиям правопреемства государств в отношении государственных архивов государства-предшественника, под которыми понимается совокупность документов любой давности и рода, произведенных или приобретенных государством-предшественником в ходе его деятельности, которые на момент правопреемства государств принадлежали государству-предшественнику согласно его внутреннему праву и хранились им непосредственно или под его контролем в качестве архивов для различных целей.

В Конвенции оговорено, что правопреемство государств как таковое не затрагивает государственных архивов, которые в момент правопреемства государств находятся на территории государства-предшественника и которые в указанный момент принадлежат согласно внутреннему праву государства-предшественника третьему государству.

В рассматриваемом разделе Конвенции также содержатся положения, относящиеся к определенным категориям правопреемства государств. В частности, когда государство разделяется и прекращает свое существование и части территории государства-предшественника образуют два или несколько государств-преемников и если соответствующие государства-преемники не условились иначе, часть государственных архивов государства-предшественника, которая должна находиться на территории данного государства-преемника в целях нормального управления его территорией, переходит к этому государству-преемнику; часть государственных архивов государства-

предшественника иная, чем указанная выше и имеющая непосредственное отношение к территории данного государства-преемника, переходит к этому государству-преемнику.

Каждое государство-преемник предоставляет любому другому государству-преемнику по просьбе этого государства и за его счет или на основе обмена надлежащее воспроизведение своей части государственных архивов государства-предшественника, связанных с интересами территории этого другого государства-преемника.

Положения части IV Конвенции применяются к последствиям правопреемства государств в отношении государственных долгов. Согласно Конвенции «государственный долг» означает любое финансовое обязательство государства-предшественника в отношении другого государства, международной организации или любого иного субъекта международного права, возникшее в соответствии с международным правом.[8]

Переход государственных долгов влечет за собой прекращение обязательств государства-предшественника и возникновение обязательств государства-преемника в отношении государственных долгов, которые переходят к государству-преемнику.

Правопреемство государств как таковое не затрагивает прав и обязательств кредиторов. В Конвенции также предусмотрены положения для разных случаев. В частности, когда часть территории государства передается этим государством другому государству, переход государственного долга государства-предшественника к государству-преемнику регулируется соглашением между ними.

В случае отсутствия такого соглашения государственный долг государства-предшественника переходит к государству-преемнику в справедливой доле с учетом, в частности, имущества, прав и интересов, которые переходят к государству-преемнику в связи с данным государственным долгом.

Когда государство разделяется и прекращает свое существование и части территории государства-предшественника образуют два или несколько государств-преемников и если государства-преемники не условились иначе, государственный долг государства-предшественника переходит к государствам-преемникам в справедливых долях с учетом, в частности, имущества, прав и интересов, которые переходят к государству-преемнику в связи с данным государственным долгом.

Еще до распада СССР, а именно 28 октября 1991 г., между Арменией, Белоруссией, Казахстаном, Молдовой, Россией, Таджикистаном, Туркменистаном, СССР в целом и Группой-7 был подписан Меморандум о взаимопонимании относительно внешнего долга иностранным кредиторам СССР и его правопреемства. Далее 4 декабря 1991 г. последовало заключение Договора о правопреемстве в отношении государственного долга и активов Союза ССР. Однако в январе 1992 г. Россия взяла на себя общую ответственность за весь внешний долг СССР. Только после этого стало возможной отсрочка выплаты процентов по долгу. Взамен между Россией и другими правопреемниками СССР были заключены двусторонние соглашения, предусматривающие обмен доли внешнего государственного долга на долю в зарубежной собственности СССР, причитающуюся каждым правопреемником на основе Соглашения о распределении всей собственности бывшего СССР за рубежом от 6 июля 1992 г. При распределении этой собственности был использован единый агрегированный показатель с учетом произведенного национального дохода, экспорта, импорта и численности населения в 1980—1990 гг. Процесс правопреемства в связи с распадом СССР имел особенности, которые четко выражались в двух обстоятельствах: в отношении многосторонних договоров СССР правопреемство России выразилось в континуитете, т.е. в продолжении Россией осуществления предусмотренных в международных договорах прав и обязательств СССР (например, членство в ООН и других международных организациях). Другое обстоятельство — это то, что впервые в истории человечества распалась ядерная держава и возникла реальная угроза Договору о нераспространении ядерного оружия 1968 г. На основе Соглашения о совместных мерах в отношении ядерного оружия 1991 г. Республика Беларусь, Республика Казахстан и Украина

отказались от ядерного оружия и все арсеналы, расположенные на их территориях в бытность СССР, были переданы России.

Список литературы

1. Залинян А.М. Правопреемство государств: проблемы и пути их решения. Автореф. дис. ... канд. техн. наук. М., МГЮА, 1998, 25 с..
2. Международное право. Учебник для вузов. Под ред. Г. В. Игнатенко, О.И. Тиунов. М.: НОРМА—ИНФРА • М, 1999, 584 с.
3. Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров от 23 августа 1978 года, Статья 6
4. Устав ООН от 26 июня 1945, статья 73
5. Игнатенко Г.В. Международное право. М.: НОРМА—ИНФРА • М, 1999, 584 с.
6. Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров от 23 августа 1978 года, 11 статья
7. Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров от 23 августа 1978 года, 15 статья
8. Венская конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров от 23 августа 1978 года, 31 статья

Түйін

Қазіргі таңда ең көп пікірталастық, мамандардың түсініктері арасында қарама-қайшылық және баға беру кезінде, проблемалық тұрғыда жан-жақтылықты қарастыруды талап ететін Мемлекеттердің Құқық мирасқорлығы болып табылады. Бұл дегеніміз, халықаралық тұрғыда жаңа мемлекеттердің туындауы өте сирек кездесуі, арнайы салалық өзіндік қасиетке ие болуымен айқындалады. Құқық мирасқорлық бірегей болып табылады және одан туындайтын мәселелер мемлекетаралық Құқық мирасқорлық тәжірибесінде және халықаралық құқықтың негізгі принциптері бойынша екі жақты тәртіпте шешілуге жатады. Халықаралық мәселелерді шешу, нормаларды тиімді бақылау, қорғау БҰҰ-ның жарғысының негізгі қағидаттарына сүйене отырып жүргізіледі. Солардың бірі негізгі құжат ретінде Мемлекеттердің Құқық мирасқорлығы туралы 1978 жылғы Вена конвенциясы өз жемісін берді. Алайда кез-келген жерде халықаралық мәселелерді шешу тұрғысында кейбір ғалымдар тарапынан қолдау таппайды.

Abstract

Succession is today one of the most controversial, causing quite contradictory judgments and assessments of specialists, and is not characterized by uniformity. On the example of the emergence with the collapse of the Soviet Union is a relatively rare phenomenon in international life, which has its own specific features. Succession is often unique, and the problems arising therefrom must be resolved bilaterally on the basic principles of international law in the practice of state succession. The main purpose of the institution of succession was to preserve the stability of international relations. The relevance of the regulation and regulation of this process is due, among other things, to the fact that the succession is a way to create the basis of the international activities of the new state as the Republic of Kazakhstan.

Нурлан Е.Н.

Магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, Шымкент,
Казахстан
yelzhan.nurlan@mail.ru

**К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО
ХАРАКТЕРА**

Аннотация

Установленные Уголовным кодексом меры медицинского характера не несут карательного потенциала, хотя и применяются принудительно, и это принципиально отличает их от наказания. Они не выражают отрицательной оценки со стороны государства, не влекут судимости, не преследуют цели исправления лица. Их назначение обусловлено исключительно медицинскими показаниями и главным образом прогнозом об опасности лица, совершившего противоправное деяние. Цель принудительных мер медицинского характера заключается в излечении лиц, страдающих психическими отклонениями, улучшение их психического состояния, а также в частной превенции.

Они назначаются только по определению суда; одно из оснований их назначения – общественно опасное деяние; они являются разновидностью мер государственного принуждения и связаны с некоторым ограничением прав лиц, в отношении которых они назначены.

Ключевые слова: право; государство; закон; суд; наказание; правонарушение; процесс; вред; применение

Принудительные меры медицинского характера определены как уголовно-правовые меры обеспечения безопасности как лиц с психическими расстройствами, совершивших общественно опасные деяния и представляющих опасность для себя или окружающих по своему психическому состоянию, так и других членов общества. Данные меры заключаются в принудительном лечении, наблюдении (для всех видов), а также в стационарном содержании и уходе (для стационарных видов) за лицами с психическими с расстройствами, совершившими общественно опасные деяния и представляющими опасность для себя или окружающих.

Меры обеспечения безопасности рассматриваются как разновидность иных мер уголовно-правового характера, для которых свойственно государственное принуждение. Государственное принуждение является общим понятием по отношению к мерам обеспечения безопасности, так как в первом случае обеспечивается в основном изоляция лица, совершившего преступление, от общества, во втором случае меры призваны обезопасить лицо с психическим расстройством и от самого себя, а не только окружающих от его деяний. В предложенной дефиниции также раскрывается содержание данных мер в зависимости от их вида.

Прежде всего, необходимо уяснить смысл понятий «применение» и «назначение», «основания» и «условия». С этой целью обратимся к толковому словарю русского языка. «Применить» - значит осуществить на деле, на практике, а «назначить» - наметить, установить, определить. В связи с этим представляется, что процесс применения принудительных мер медицинского характера осуществляется и на этапе предварительного расследования, а их назначение осуществляется только судом при наличии оснований, предусмотренных законом.

Смысловое значение термина «основание» - опора предмета, явления; причина, достаточный повод, оправдывающие что-нибудь; наиболее существенные обстоятельства, главное, на чем зиждется что-либо, а термин «условие» - обстоятельство, от которого что-нибудь зависит, которое способствует чему-нибудь, определяет возможность осуществления чего-либо [1]. Основание представляет собой явление (причину), с необходимостью

порождающее другое (следствие), условие - явление, которое необходимо для наступления другого, но само по себе его не вызывает.

Условие есть то, от чего зависит реальная жизнь оснований, что сопутствует основаниям при решении вопроса о назначении принудительной меры медицинского характера и выборе конкретного вида, имеет вспомогательное значение в смысле обеспечения режима законности и гарантий прав личности при ее избрании. Основания делают необходимым применение принудительных мер медицинского характера. Если таких оснований нет, то независимо от наличия условий, принудительные меры медицинского характера применены быть не могут.

По нашему мнению, под основаниями применения принудительных мер медицинского характера следует понимать совокупность таких факторов, связанных с предусмотренными законом категориями лиц, которые в случае их установления судом с необходимостью влекут назначение им принудительных мер медицинского характера. Соглашаясь со сторонниками комплексного подхода, [2] полагаем, что основанием является совокупность факторов: 1) факт совершения лицом общественно опасного деяния, предусмотренного уголовным законом, в состоянии невменяемости, либо преступления; 2) наличие у лица, совершившего преступление, психического расстройства, делающего невозможным назначение наказания либо его исполнение, наличие у лица, совершившего преступление, психического расстройства, не исключающего вменяемости; 3) наличие возможности причинения этим лицом иного существенного вреда, либо опасности этого лица для себя или других лиц.

Основания назначения принудительных мер медицинского характера определяются содержанием этих соединяющих в себе юридическое и медицинское начало мер, сочетание которых обеспечивает их законное и обоснованное применение.

Для назначения принудительного лечения необходимо установление совокупности указанных факторов, каждый из которых является необходимым.

В первом пункте (первый фактор) различаются преступления и общественно опасные деяния. Это связано с различием между категориями лиц, к которым применяются принудительные медицинские меры.

Невменяемость является обстоятельством, предусмотренным уголовным законом, исключающим вину и уголовную ответственность, поэтому и совершенное невменяемым общественно опасное действие (бездействие) не является преступлением. Общественная опасность совершенного выражается в причинении общественным отношениям вреда, запрещенного уголовным законом.

Ряд ученых полагают, что деяния невменяемого не могут быть объектом уголовно-правовой квалификации [3]. Другие предлагают рассматривать квалификацию в широком смысле (при необходимой обороне, крайней необходимости, деяния невменяемых и т.п.) [4].

Дело в том, что как следователю, так и суду предстоит ответить на вопрос, имело ли место деяние, запрещенное уголовным законом? Необходимость подобной оценки вытекает из норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства (ст. 16, ст. 91 УК РК, ст. 113, 390 УПК РК). Конечно, юридическая оценка общественно опасных деяний невменяемых отличается от квалификации преступлений.

Второй фактор (наличие психического расстройства, не исключающего вменяемости либо психического расстройства, делающего невозможным назначение или исполнение наказания) определяется с помощью заключения судебно-психиатрической экспертизы, поскольку для этого необходимы специальные познания в области медицины. Под психическими расстройствами понимаются хронические или временные психические расстройства, слабоумие или иные болезненные состояния психики (ч. 1 ст. 16 УК РК).

Необходимость установления третьего фактора (возможность причинения иного существенного вреда либо наличие опасности для себя или других лиц) следует из нормы о том, что принудительные меры медицинского характера всем перечисленным категориям назначаются лишь тогда, когда психические расстройства связаны с «возможностью

причинения данными лицами иного существенного вреда либо с опасностью для себя или других лиц» (ч. 2 ст. 91 УК РК).

Под «иным существенным вредом» предлагают понимать, например, уничтожение имущества, поджог дома [5], лишение жизни [6]. Это оценочный признак, который никак не формализован в законе, что не способствует улучшению его применения в судебно-следственной практике. Указание на «иной существенный вред» предполагает, что суд в постановлении должен указать, какой именно.

С нашей точки зрения, причинение вреда в любом случае представляет опасность для окружающих лиц либо для себя и выделение этого признака законодателем является излишним.

В связи с формулировкой закона, что лицо представляет опасность именно «по своему психическому состоянию», «в силу психического расстройства», некоторые утверждают, что УК РК «отошел от учета характера и тяжести совершенного деяния при выборе принудительной медицинской меры и сосредоточился лишь на характере психического расстройства лица и его психическом состоянии», что «формула закона о потенциальной опасности (ч. 2 ст. 91 УК) ориентирует правоприменителя на определение общественной опасности исходя из медицинских показателей...».

Аналогичным образом и УПК РК на разрешение суда ставит вопрос, «подлежит ли подсудимый наказанию за совершенное им уголовное правонарушение» (п.6 ст. 390 УПК РК).

Между тем, опасность лица, возможность причинения им иного существенного вреда зависит и от его психического состояния, течения заболевания, его прогноза, так называемых показателей клинического профиля, и от особенностей совершенных опасных действий, их повторности, то есть показателей социального порядка.

В нашем представлении такая норма закона, когда практика применения принудительных мер медицинского характера фактически базируется на психиатрических показателях, ориентирует судей на заключения судебно-психиатрических экспертиз без их критической оценки.

Назначение, изменение, продление принудительных мер - это прерогатива суда. Оценку опасности лица, страдающего психическим расстройством, также производит суд.

Наряду с уголовно-правовыми основаниями назначения принудительных мер медицинского характера существуют процессуальные, закрепленные в уголовно-процессуальном законе.

Статья 509 УПК РК («Основания для производства о применении принудительных мер медицинского характера») предусматривает категории лиц, в отношении которых ведется производство о применении принудительных мер медицинского характера (ч.1), основания для назначения им принудительного лечения (ч.2). При этом ч.2 ст. 509 УПК РК фактически повторяет положения ч. 2 ст. 91 УК РК.

В ст. 113 УПК РК содержится перечень обстоятельств, подлежащих доказыванию по этой категории дел. В него входят обстоятельства совершенного деяния (п.п. 1-3 ч. 2 ст. 113 УПК РК), обстоятельства, связанные с наличием у лица психических расстройств в прошлом, характером психического расстройства во время совершения деяния и во время производства по делу (п. 4 ч. 2 ст. 113 УПК РК). Установлены должны быть и обстоятельства, касающиеся прогнозирования (с учетом характера психического расстройства) опасности лица для него самого или других лиц (п. 5 ч. 2 ст. 113 УПК РК). Доказанность последнего является определяющим при решении вопроса о применении принудительного лечения.

Уголовно-процессуальным основанием для назначения принудительных мер медицинского характера, на наш взгляд, является совокупность доказанных в ходе судебного разбирательства обстоятельств:

совершение общественно опасного деяния лицом в состоянии невменяемости, либо наступление у лица после совершения преступления психического расстройства;

лицо, в силу характера содеянного и своего психического расстройства, представляет опасность для себя или окружающих.

Особо необходимо отметить, что поскольку основания должны быть установлены и отражены в материалах дела и в постановлении о направлении уголовного дела в суд для применения принудительных мер медицинского характера (п.2 ч.4 ст. 518 УПК РК), здесь подразумевается и достаточная совокупность фактических данных (доказанность обстоятельств), свидетельствующих, что лицо может совершить действия, угрожающие причинением иного существенного вреда либо опасностью для самого себя или окружающих лиц, если не применить к нему принудительных мер медицинского характера. Когда таких данных нет, или их недостаточно, нет и оснований для применения принудительных мер медицинского характера.

Из указанной формулы видно, что уголовно-процессуальные основания принудительных мер медицинского характера в части установления опасности лица также носят прогностический характер (дают возможность сделать лишь предположение). Возможность эта должна вытекать из материалов уголовного дела (не только из заключения судебно-психиатрической экспертизы, но и из других доказательств).

По словам М.С. Строговича, «сами предположения должны опираться на доказательства, вытекать из них, а не быть простыми догадками» [7]. Лишь при этом условии может быть обеспечено законное и обоснованное применение принудительных мер медицинского характера и ограждение граждан от неправомерного ограничения их прав действием этих мер.

Итак, рассмотренные выше основания применения принудительных мер медицинского характера составляют уголовные и уголовно-процессуальные предпосылки данного правоприменительного процесса.

Список литературы

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. - 4-е изд., дополненное. - М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. – 1042 С.
2. Зелинская Н.А. Принудительные меры медицинского характера: Учебник / Под ред. А.И. Рарога. - М., 2001. 216 С.
3. Куринов Б.Я. Научные основы квалификации преступлений. - М., 1997. 198 С.
4. Колмаков П.А. Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – 240 С.
5. Уголовное право РФ. Общая часть: Учебник / Под ред. Б.В. Здравомыслова. Изд. 2-е. - М.: Юристъ, 2000. - 592 С.
6. Голоднюк М.Н. Развитие Российского законодательства о принудительных мерах медицинского характера // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1999, №1. – 86 С.
7. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. - М.: АН СССР, 1955. – 202 С.

Түйін

Қылмыстық кодексте бекітілген медициналық сипаттағы шаралар жазалаушы әлеуетке ие емес, бірақ оларды мәжбүрлеп қолдануға мәжбүр етеді және бұл оларды түбегейлі түрде жазадан айырады. Олар мемлекет тарапынан теріс баға бермейді, қылмыстық жазаға әкеп соқтырмайды, адамды түзетуді мақсат етпейді. Олардың тағайындалуы медициналық дәлелдермен ғана анықталады және негізінен заңсыз әрекетті жасаған адамның қауіп-қатерін болжау арқылы анықталады. Міндетті медициналық шаралардың мақсаты - ақыл-ойы шектеулі адамдарды сауықтыру, олардың психикалық жағдайын жақсарту, сондай-ақ жеке профилактика.

Олар сот шешімі бойынша ғана тағайындалады; оларды тағайындау үшін негіздердің бірі әлеуметтік қауіпті акт болып табылады; олар мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының нысаны болып табылады және олар тағайындалған тұлғалардың құқықтарын кейбір шектеулермен байланысты.

Abstract

The measures of medical character set by the Criminal code do not carry punitive potential, are though used force, and it fundamentally distinguishes them from punishment. They do not express a negative estimation from the side of the state, does not draw previous conviction, does not pursue the aim of correction of person. Their setting is conditioned by exceptionally medical testimonies and mainly prognosis about the danger of person accomplishing a противоправное act. The aim of force measures of medical character consists in recovery of persons, suffering psychical rejections, improvement of their mental condition, and also in private prevention.

They are appointed only on determination of court; one of grounds of their setting - a dangerous act is public; they are the variety of measures of state compulsion and related to some limitation of rights for persons in regard to that they are appointed

УДК 343.21.7

Нурлан Е.Н.

Магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ ПРИ ИСПОЛНЕНИИ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация

Система двойного пути воплощения императива справедливости в уголовном праве заключается в одновременном использовании возмездной санкции и некарательного метода, имеющего в конечном итоге превентивную цель. Двойной путь закрепляет возможность применения мер и наказания, и социальной защиты, под которыми понимаются, в частности, медицинские меры воздействия. Применение принудительных мер медицинского характера основываются в конце концов на прогнозе специалистов об опасности лица, имеющего определенные психические отклонения, а также на судебном прогнозе о необходимости не просто изолировать его от общества, но и применять к нему медицинские меры.

Принудительные меры медицинского характера применяются лишь в том случае, если к тому есть законные основания. Эти основания представляют собой симбиоз необходимых элементов, отсутствие хотя бы одного из которых означает отсутствие законодательной базы применения медицинских мер.

Ключевые слова: право; государство; закон; суд; наказание; правонарушение; процесс; вред; применение

Применение принудительных мер медицинского характера предполагает решение некоторых проблем, возникающих у правоприменителей при исполнении принудительных мер медицинского характера.

В отечественном законодательстве исполнение принудительных мер медицинского характера традиционно регламентировалось на уровне подзаконных нормативных актов (инструкций), принимаемых Министерством здравоохранения по согласованию с правоохранительными ведомствами. Однако ч. 3 ст. 91 УК РК прямо указывает на законодательный уровень правового регулирования этого вопроса [1]. Указанный пробел в системе правового регулирования исполнения назначенных судом принудительных медицинских мер, очевидно, должен быть восполнен разработкой и принятием специального закона.

Таким образом, основная проблема в правовом регулировании исполнения принудительных мер медицинского характера заключается в пробельности регламентирующего законодательства. Полагаем, что должен быть принят специальный закон, которым должен устанавливаться порядок исполнения мер и специфической особенностью которого должно стать совмещение принципов законодательства о здравоохранении, защищающего права лиц, страдающих психическими расстройствами, с

положениями уголовного и уголовно-процессуального законодательства, направленными на обеспечение общественной безопасности и предусматривающими ограничение прав и личной свободы правонарушителей.

Законодательному регулированию подлежат, в частности, четкое и принципиальное разграничение принудительных мер медицинского характера, предусмотренных уголовным законодательством, и различных недобровольных мер психиатрической помощи, оказываемых в порядке, установленном Законом РК, процедура применения которых относится к сфере гражданского процессуального права; уточнение и дифференциация круга лиц, к которым могут быть применены принудительные меры. В законодательной регламентации нуждаются ограничения прав лиц с психическими расстройствами в связи с назначением им различных видов принудительных медицинских мер, а также требования безопасного режима содержания таких пациентов в психиатрических стационарах разного типа.

Необходимо уточнить и конкретизировать критерии выбора каждого из четырех предусмотренных УК РК видов принудительного лечения. Это позволит экспертам-психиатрам и судам достигнуть единообразия в подходе к вопросам дифференцированного применения названных мер, поскольку критерии, содержащиеся в УК РК (ст. 94, 95), хотя и не вызывают принципиальных возражений, являются недостаточно конкретными и клинически не определенными.

Целесообразно законодательно закрепить сложившееся положение в отношении уровня подчиненности учреждений, осуществляющих принудительное лечение, с их дифференцированным финансированием из государственного бюджета или местного бюджета. С учетом значительного объема работы учреждений здравоохранения по исполнению принудительных мер медицинского характера (в настоящее время на принудительном лечении всех видов одновременно находятся около 24 тыс. человек, из них в психиатрических стационарах - более 17 тыс., что составляет примерно 11% всех психиатрических коек в стране [2] следует исключить этих лиц из расчетов по оценке эффективности работы учреждения, от которой (средняя продолжительность пребывания больного на койке), в частности, зависит его штатная обеспеченность. Дело в том, что сокращение сроков пребывания в стационаре, имеющее определенное положительное значение в деятельности медицинских учреждений, при проведении принудительного лечения обычно приобретает обратное значение, поскольку нередко является одной из причин повторных общественно опасных деяний, тем более что принудительное лечение в конечном итоге прекращается по решению суда.

Законом необходимо установить единый порядок осуществления принудительного лечения в тех нередких случаях, когда лицу по 2 или даже 3 уголовным делам назначаются разные принудительные меры, которые должны исполняться одновременно, или по одному уголовному делу принудительное лечение отменяется, но больной не может быть выписан, поскольку по другому делу такое лечение не отменено.

В отношении лиц, направленных на стационарное принудительное лечение, следует закрепить их право на получение пенсии на общих основаниях, поскольку все они являются нетрудоспособными (в настоящее время это нередко оспаривается, или неверно истолковывается Медико-социальными экспертными комиссиями - МСЭК). В отношении же лиц, которым назначено амбулаторное принудительное наблюдение и лечение у психиатра, необходима более глубокая правовая проработка. В частности, следует гарантировать им возможность работать (с правом получения при необходимости листка временной нетрудоспособности) на прежнем месте или в специально созданных условиях, а также пользоваться всеми видами психиатрической помощи, предназначенными для амбулаторных больных. Особое значение в этом отношении имеет предоставление им права на бесплатное медикаментозное лечение. В противном случае амбулаторное принудительное лечение теряет смысл, поскольку проведение медикаментозной терапии, необходимой для снижения

общественной опасности лица, оказывается в зависимости от его материальных возможностей.

В процессе принудительного лечения большое значение имеет деятельность комиссий врачей-психиатров, проводящих периодическое освидетельствование всех больных, к которым применяются принудительные меры медицинского характера. Однако состав, порядок назначения и работы этих комиссий законодательно не регламентированы. Недостаточно четко установлен и порядок исчисления сроков комиссионного освидетельствования, что имеет большое значение для взаимодействия лечебных учреждений с судами, а также в конфликтных случаях.

Большое значение для надлежащего исполнения принудительных мер медицинского характера имеет взаимодействие различных ведомств и служб, которые принимают участие в помещении лица на принудительное лечение, переводе из одного учреждения в другое, наблюдении за лицами, проходящими эту меру в амбулаторных условиях. В специальных статьях закона следует установить обязанности и ответственность сотрудников учреждений здравоохранения, органов внутренних дел, службы исполнения наказаний при проведении этих мероприятий.

На уровне уголовного закона необходимо закрепить существующий порядок проведения принудительного лечения по месту жительства (регистрации) лица. В то же время следует предусмотреть основания для отступления от этого правила и определить органы здравоохранения, которым дается такое право. Особое значение в этом отношении имеет регламентация порядка и места принудительного лечения лиц, не имеющих определенного места жительства, иностранных граждан и лиц без гражданства. Заключенная в этом отношении государствами - членами СНГ Конвенция о передаче лиц, страдающих психическими расстройствами, для проведения принудительного лечения, во-первых, распространяется только на граждан стран СНГ и не охватывает всех возникающих на практике ситуаций, а во-вторых, до сих пор фактически не работает.

Должны быть установлены единые требования к выдаче документов, удостоверяющих личность (в том числе паспорта), лицам, направляемым на принудительное лечение, и делопроизводству в отношении них в лечебных учреждениях. В соответствии с уголовно-процессуальным законодательством основанием для применения принудительной меры является решение суда. Однако на практике при приеме на принудительное лечение совершенно необходимым оказывается документ, удостоверяющий личность, а также ряд специальных документов, обеспечивающих медицинскую приемственность.

Кроме того, за время принудительного лечения, которое продолжается нередко на протяжении ряда лет, оно может неоднократно (ежегодно) продлеваться судом, могут изменяться его виды, а пациент переводиться из одного учреждения в другое. В результате накапливается большое количество и медицинской, и юридической документации, которая в определенном объеме должна следовать за больным, а в необходимых случаях направляться в суд.

Остается неурегулированным вопрос о социально-бытовом устройстве больных после прекращения принудительного лечения. Важность этого вопроса становится очевидной, если учесть, что психически больные нередко в результате неправильного, неадекватного поведения утрачивают социальные связи, теряют имущество, место жительства. Выписка из больницы после отмены принудительного лечения в таких случаях может привести и нередко приводит к повторным общественно опасным деяниям. Наряду с прочими мерами социальной помощи законом необходимо урегулировать порядок направления таких лиц (в случае утраты трудоспособности) в психоневрологические интернаты для социального обслуживания.

Работа с больными, к которым применяются принудительные меры медицинского характера, налагает особую ответственность на персонал лечебных учреждений и ставит его в условия повышенной (даже по сравнению с обычными психиатрическими учреждениями) опасности. Положения о льготах, традиционно предоставляемых сотрудникам этих

учреждений (снижение нагрузки, надбавки к зарплате), в настоящее время рассредоточены по разным ведомственным документам и довольно противоречивы. Будущий закон должен закрепить эти льготы и привести их к единообразию. Поскольку действующие положения об этом были приняты до законодательного введения амбулаторного принудительного наблюдения и лечения у психиатра, следует распространить указанные льготы и на определенные категории сотрудников психоневрологических диспансеров (кабинетов), осуществляющих эту меру.

Принятие закона об исполнении принудительных мер медицинского характера будет иметь значение для выполнения, как демократическим правовым государством, положения ст. 1 Конституции РК о том, что признание, соблюдение и защита прав человека являются обязанностью государства, а также ч. 3 ст. 18 Конституции РК о возможности ограничения прав и свобод человека и гражданина при установленных законом.

Кроме того, законодательные предписания об исполнении принудительных мер медицинского характера снимут определенные трудности, обусловленные необходимостью разграничения обязанностей и взаимодействия представителей различных ведомств и служб, в выполнении важной социальной и медицинской функции государства - оказании психиатрической помощи лицам, страдающим психическими расстройствами, и защите общества от возможного совершения ими предусмотренных уголовным законом общественно опасных деяний. Принятие закона восполнит пробел в законодательстве и обеспечит реализацию положения ч. 3 ст. 91 УК РК. В конечном итоге применение закона приведет к повышению эффективности работы по предупреждению общественно опасных деяний психически больных.

Список литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. Алматы: Издательство «Норма-К», 2014, 218 С.
2. Швырев Б. А. Проблемы прекращения принудительного психиатрического лечения // Актуальные вопросы образования и науки, 2015. № 1-2 (47-48), С. 89-94.
3. Кудряшов О. В. Проблемы освобождения от наказания в связи с психическим расстройством // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление, 2015, №6, С. 25-27.

Түйін

Қылмыстық құқықтағы сот төрелігін жүзеге асырудың қосарлы жолының жүйесі, ақырында алдын-алу мақсаты бар өтемақы санкциясының және жазалаушы емес әдісті бір мезгілде қолдану болып табылады. Қосарланған тәсілдер мен жазалау шараларын қолдану мүмкіндігін және әлеуметтік қорғауды, атап айтқанда, медициналық әсер ету шараларын қамтиды. Міндетті медициналық шараларды қолдану, ақырында, белгілі бір ақыл-ойы кемістігі бар адамның қауіп-қатері туралы, сондай-ақ оны қоғамнан оқшаулап қана қоймай, оған медициналық шаралар қолдану қажеттілігі туралы сот прогнозы туралы мамандардың болжамына негізделген.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары тек заңды себептер болған жағдайда ғана қолданылады. Бұл негіздер қажетті элементтердің симбиозы болып табылады, олардың кем дегенде біреуі медициналық шараларды қолдану үшін заңнамалық базаның жоқтығын білдіреді.

Abstract

The measures of medical character set by the Criminal code do not carry punitive potential, are though used force, and it fundamentally distinguishes them from punishment. They do not express a negative estimation from the side of the state, does not draw previous conviction, does not pursue the aim of correction of person. Their setting is conditioned by exceptionally medical testimonies and mainly prognosis about the danger of person accomplishing a противоправное act. The aim of force measures of medical character consists in recovery of persons, suffering psychological rejections, improvement of their mental condition, and also in private prevention.

They are appointed only on determination of court; one of grounds of their setting - a dangerous act is public; they are the variety of measures of state compulsion and related to some limitation of rights for persons in regard to that they are appointed

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Н.Б. Асабаев

Магистр, Южный Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**КОМПЛЕКСНАЯ ПЕРЕРАБОТКА ЖЕЛЕЗОРУДНОГО СЫРЬЯ НА ОСНОВЕ
ТЕХНОЛОГИИ ПРЯМОГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ МЕТАЛЛОВ** 3

Ж.Е. Суйеубекова, М.С. Даулетияров, Н.Н. Жаникулов, М.Ж. Айтөреев

магистрант, М. Әуезов атындағы. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

PhD докторант, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

**ЖШС «СТАНДАРТ ЦЕМЕНТ» ШИКІЗАТЫ НЕГІЗІНДЕ ЦЕМЕНТ КЛИНКЕРІН
ӨНДІРУДІҢ ЭНЕРГИЯ ҮНЕМДЕУШІ ҚҰРАМДАРЫН ӘЗІРЛЕУ** 9

Т. А. Adyrbayeva, B.O. Yessimov, E.S. Dubinina, Zh.M.Aitulova, M. Kurbanbayev

Cand.Sci.Tech., associated professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Dr. geological- mineralogical Science, professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Cand.Sci.Tech., associated professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

**DEVELOPMENT OF CHEMICALLY RESISTANT CERAMIC PRODUCTION
TECHNOLOGY MADE OF INFUSIBLE CLAYS AND INDUSTRIAL WASTE** 13

Ш.А. Джолдасова, К.Б. Адиходжаева, Ж. Е. Бекенова

к.х.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан

к.фарм.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, Казахстан

**РЕНТГЕНОФАЗОВЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗЦОВ СОВРЕМЕННОЙ И
ДРЕВНЕЙ КЕРАМИКИ** 20

С.А. Сакибаева, Ж.К. Конысбек, М.Е. Ким, А.О. Оразымбетова,

У.С. Жантасова

к.т.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,

Шымкент, Қазақстан
студент, Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
ст. преподаватель, Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
инженер, Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЦЕОЛИТОВЫХ НАПОЛНИТЕЛЕЙ НА СВОЙСТВА РЕЗИН 24

А.М. Тасполатова, М.К. Касымова, Н.В. Алексеева
магистрант Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова
к.х.н., профессор Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова
к.т.н., профессор Южно-Казакстанский государственный университет им. М. Ауэзова

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УПОТРЕБЛЕНИЯ ГРАНАТОВОГО СИРОПА В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ 31

ИНФОРМАТИКА, ИТ – ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES

Б.С. Каратаев, М. Сарыпбеков
магистрант, ҚИПҚДУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.д., профессор, ҚИПҚДУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЯЛЫ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІ ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ТАЛАПТАРЫ 36

Е. А. Қожабеков, Қ. Х. Мамадиева, Д.Р. Эрманова
аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, Мирас университеті, Қазақстан

GSM СТАНДАРТТАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ МЕН ЖЕТІСТІКТЕРІ 40

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES

А.Қ. Дәуен, М.К. Кукеева
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН БИБЛИОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ НЕГІЗІН САЛАУШЫЛАР 45

Н.А. Әділханов, А.Е. Сихимбаева, А.А. Боранбаев
оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВ – ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ 49

М.Ж. Мамешов, А. Сәрсен, Ж. Сүлейменова
Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

- Магистрант М. Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КЕСКІНДЕМЕЛІК ПЛЕНЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛДЕМЕСІ 52
- Г.А.Палпиева, М.К. Кукеева**
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ӘЛЕМДІК ҮРДІСТЕР КОНТЕКСІНДЕГІ КІТАПХАНАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ 55
- Б.С. Жайшибеков**
к.х.н., доцент, преподаватель, Шымкентский высший медицинский колледж, Шымкент, Казахстан
МОДЕЛИРОВАНИЕ МОНООКСИГЕНАЗНО-АНТИОКСИДАНТНОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ФОСФОРНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ОТРАВЛЕНИЕ ФОСФОРОМ 58
- С.Е.Калдыкозова¹, Г. Куандыкова², Д.Н. Хужаахмедова³, Д.Ш. Сихымбаева²**
¹ к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан
² учитель, школа – лицей № 7, Шымкент, Казахстан
³ старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан
РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ НАД ТЕКСТАМИ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ 62
- С.Е Калдыкозова¹, К. Жанабаева², Г. Исаева³, Р.Е. Муталханова³**
¹к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²учитель, СШ № 78, г.Шымкент, Казахстан
³учитель, ОСШ им М. Исламкулова, ЮКО, Казахстан
ФОРМАТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ 67
- А.А. Шойбекова, Н. А. Байжанова, С.Л.Тілеубаева, А.Н. Сайлаубеков, Қ.Т.Тұрсынбаева**
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КҮРДЕЛІ СЫНДАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ 73
- Г.А. Әбдікерімова, Н.Ш.Базарбекова, И.А. Есболаева, А.Б. Мадалиева, Ж.Қ.Кизбаева**
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОВЕСТЬ ЖАНРЫ 76
- Айтжанова С.Е., Шакиева А.М., Сандыбаева А.Ғ.**
магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
О ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ 81

А.Е. Тілеген, М.К. Кукеева
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**КІТАП ОҚУДЫ ДАМУЫ МЕН ҚОЛДАУДАҒЫ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ
РӨЛІ** 85

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

М. Ускенов, Ж. Бейсенов, Г. Егенова, Р. Есимханова
э.ғ.к., доцент, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан
магистрант, М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан
магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан
**БИЗНЕСТІ ДАМУЫНЫҢ ШЕТ ЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ
ОТАНДЫҚ ҚҰРЫЛЫСТА ҚОЛДАНУ** 89

М. Ускенов, Ж. Бейсенов, М. Арипходжаев, Ж. Төлепбергенова
э.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан
**ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛАЛАРДА СТРАТЕГИЯНЫ ҚҰРУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ
ЖОЛДАРЫ** 92

М. Ускенов, В. Сейтова, М. Арипходжаев, Р. Есимханова
к.э.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Әуезова,
Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Әуезова,
Казахстан
докторант, Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан
магистрант, Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан
**СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА
ПРЕДПРИЯТИЯ** 96

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАР
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURISPRUDENCE**

Қ.Р. Сарықұлов, Қ.А. Мұсабеков, Т.С. Танкаев
заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан	
ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ПРОЦЕССТЕГІ ТЕРГЕУШІНІҢ ТЕРГЕУ ЖІНЕ ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ ӨКІЛЕТТІЛІКТЕРІ	101
Қ.Р. Сарықұлов, Т.С. Танкаев, Қ.А. Мұсабеков кафедра меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан	
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан	
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан	
МҮЛІКТІК СИПАТТАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТҮСІНІГІ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖІКТЕУ	106
Д.Р. Есіркеп магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан	
ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРЕЕМСТВА ГОСУДАРСТВ СНГ В СВЯЗИ С РАСПАДОМ СССР НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	110
Нурлан Е.Н. Магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан	
К ОПРЕДЕДЕНИЮ ПОНЯТИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА	116
Нурлан Е.Н. Магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан	
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ ПРИ ИСПОЛНЕНИИ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА	120

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап шығарылуда
Жылына 4 нөмірі шығарылады

Редактор: Назарбек Ұ.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редактор: Ескендирова М.М.

Журналды шығаруға жауапты: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген № 10469–ж
(12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)
